

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ
4 (1)

Ցեղասպանագիտական հանդես

Journal of Genocide Studies

Журнал исследований геноцида

Լույս է տեսնում 2013 թվականից

4 (1), 2016

Խմբագրական խորհուրդ

Հայկ Դեմոյան, պ. գ. դ. (գլխ. խմբագիր)

Սուրեն Մանուկյան, պ. գ. թ.

(գլխ. խմբագրի տեղակալ)

Լևոն Աբրահամյան, պ. գ. թ.

Մելինե Անումյան, պ. գ. թ.

Արսեն Ավագյան, պ. գ. դ.

Ռոբերտ Թաթոյան, պ. գ. թ.

Վալերի Թունյան, պ. գ. դ.

Անահիտ Խոսրոնա, պ. գ. թ.

Նարինե Մարգարյան, պ. գ. թ.

Ռուբեն Սաֆրաստյան, պ. գ. դ.

Աշոտ Հայրունի, պ. գ. դ.

Գևորգ Վարդանյան, պ. գ. թ.

Ցեղասպանագիտական հանդես, Երևան:

Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2016.– 208 էջ:

Հանդեսը լույս է տեսնում տարին երկու անգամ

Հրատարակիչ՝ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ

Հասցեն՝ Ծիծեռնակաբերդի հուշահամալիր, Երևան, 0028

Հեռ.՝ (+374 10) 39 09 81), էլ. հասցեն՝ handes@genocide-museum.am

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Սուրեն Մանուկյան

2015. Հայոց ցեղասպանության գիտական ուսումնասիրության արդյունավետ տարին..... 7

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գևորգ Վարդանյան

Հայությունը երկու կայսրությունների միջև. 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի Կովկասյան ճակատը օսմանյան պատերազմական քարոզչության մեջ..... 11

Նարինե Մարգարյան

Հայ երեխաների թրջացման գործընթացն Օսմանյան կայսրության պետական որբանոցներում (1915 -1918թթ.) 25

Ռոբերտ Թաթոյան

Արևմտահայության թվաքանակի և Արևմտյան Հայաստանի բնակչության էթնիկական կազմի հարցերը Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին (1919-1920 թթ.) 44

Գոհար Խանումյան

Կ. Պոլսի «Ազգային խնամատարություն» կազմակերպության որբահավաք գործունեությունը 1919-20 թվականներին..... 83

Էլինա Միրզոյան

Հայոց ցեղասպանության թեմայի զարգացման միտումները «Ակոս» շաբաթաթերթի էջերում Հրանտ Դինքի խմբագրապետության տարիներին (1996-2007 թթ.) 96

Վալերի Թունյան

Հայոց ցեղասպանությունը Թուրքիայի առասպելաբանության մեջ 2014-2015 թթ. 105

ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Շուշան Խաչատրյան

Երիտթուրքերի գաղափարախոսական ուղենիշները: Կրոնը՝ քաղաքականության, քաղաքականությունը կրոնի մեջ 121

Ռեզինա Գալուստյան

Փոքր Ասիան միատարր դարձնելու գաղափարը թուրքական ինքնության ձևավորման համատեքստում 140

Սուրեն Մանուկյան

Հայոց ցեղասպանության ժամանակ զանգվածային մասնակցության «մշակութային» նախադրյալները 151

ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Միհրան Մինասեան

Անտիպ տեղեկագիր Հալեպի հայ աքսորականներու մասին (1915 թ.) 176

Նարեկ Պողոսյան

Հայկական հարցը, 1890-ական թթ. ջարդերը և 1909թ. Ադանայի կոտորածը Ռաֆայել Լեմկինի «Հայկական կոտորածների վերաբերյալ գրքաչափ ձեռագրում» 187

Հեղինակների մասին 203

CONTENT

EDITORIAL

Suren Manukyan

2015. Productive Year for Armenian Genocide Studies 7

HISTORY

Gevorg Vardanyan

Armenians Between the Two Empires: Caucasian Front of the Russo-Turkish
War of 1877-1878 in Ottoman War Propaganda 11

Narine Margaryan

Turkification of Armenian Children in the Ottoman Empire's State
Orphanages (1915-1918) 25

Robert Tatoyan

The Questions of Number of Western Armenians and Ethnic Composition of
Population of Western Armenia at the Paris Peace Conference in 1919-1920 44

Gohar Khanumyan

Armenian National Relief Organization's Efforts to Reclaim Orphans during 1919-1920 83

Elina Mirzoyan

Armenian Genocide Theme in "Agos" Weekly During Hrant Dink's
Editorship (1996 -2007) 96

Valery Tunyan

The Armenian Genocide in the Mythmaking of Turkey (2014-2015) 105

IDEOLOGY

Shushan Khachatryan

The Young Turks' Ideological Guidelines: Religion in Politics and Politics in Religion 121

Regina Galustyan

Idea of Homogenization of Asia Minor in the Context of Turkish Identity
Construction 140

Suren Manukyan

"Cultural" Roots of Mass Participation During the Armenian Genocide 151

SOURCES

Mihran Minasian

Unpublished Report About Deported Armenians in Aleppo (1915) 176

Narek Poghosyan

Armenian Question, Massacres of 1890s and the 1909 Adana Massacres in "Turkish
Massacre of Armenians - Book-Length Manuscript" of Raphael Lemkin 187

About Authors 203

СОДЕРЖАНИЕ

РЕДАКТОРСКАЯ СТАТЬЯ

Сурен Манукян

2015. Продуктивный год в истории научного исследования Геноцида армян 7

ИСТОРИЯ

Геворг Варданян

Армяне между двумя империями: Кавказский фронт Русско-турецкой войны 1877-1878 гг. в османской военной пропаганде 11

Нарине Маргарян

Отуречивание армянских детей в государственных детских домах Османской империи (1915-1918 гг.) 25

Роберт Татоян

Вопросы численности западных армян и этнического состава населения Западной Армении на Парижской мирной конференции (1919-1920 гг.) 44

Гоар Ханумян

Деятельность Армянской национальной благотворительной организации по оказанию помощи сиротам в 1919-1920 гг. 83

Элина Мирзоян

Тенденции развития темы Геноцида армян на страницах газеты «Акос» в годы редакторства Гранта Динка (1996 – 2007 гг.) 96

Валерий Тунян

Геноцид армян в мифотворчестве Турции 2014 -2015 гг. 105

ИДЕОЛОГИЯ

Шушан Хачатрян

Идеологические ориентиры младотурок: религия в политике и политика в религии..... 121

Регина Галустян

Идея гомогенизации Малой Азии в контексте конструирования турецкой идентичности 140

Сурен Манукян

“Культурные” предпосылки массового участия в Геноциде армян..... 151

ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Мигран Минасян

Неопубликованное донесение о депортированных армянах в Алеппо (1915 г.) 176

Нарек Погосян

Армянский вопрос, резня 1890-ых гг., Аданские погромы 1909 г. в "Рукописи об армянской резне" Рафаэля Лемкина..... 187

Об авторах 203

2015. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍԴԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏ ՏԱՐԻՆ

Հայոց ցեղասպանության գիտական ուսումնասիրության առումով 2015 թ. չափազանց տպավորիչ և կարևոր տարի էր: Թեման նորից վերադարձավ հասարակագիտական հետազոտությունների կենտրոն, հետազոտական մի քանի նոր ուղղություններ ի հայտ եկան, գիտական նոր նյութ դրվեց շրջանառության մեջ: Դժվար է հիշել մի տարի, որն այսքան առատ լիներ թեմայի վերաբերյալ գիտաժողովներով և գիտական հրատարակություններով:

Գիտաժողովներ

Միջազգային գիտաժողովների թիվը տարեվերջին մոտեցավ 60-ի: Տպավորիչ էր աշխարհագրությունը՝ բոլոր մայրցամաքները, նաև այն հաստատությունները, որոնք հյուրընկալել են գիտաժողովները: Դրանք աշխարհի լավագույն համալսարաններն են, ամենահեղինակավոր գիտական կենտրոնները: Մասնակցություն բերեցին ինչպես հայ, այնպես էլ օտարերկրացի հայտնի գիտնականներ, ցեղասպանագիտության առաջին մեծության հեղինակություններ: Սա թեման դուրս բերեց միայն ներհայկական դաշտից: Գիտաժողովներից շատերն այնքան նշանավոր էին, որ արժանի են առանձին անդրադարձի, սակայն փորձենք թվարկել ամենանշանավորները և կենտրոնանալ ամենակարևոր միջոցառման վրա:

Տարին սկսվեց հունվարի 31-ից փետրվարի 1-ը Բեյրութի Հայկազյան համալսարանում կազմակերպված միջազգային գիտաժողովով: Նրան հետևեցին գիտաժողովներ տարբեր քաղաքներում՝ Օսլո, Հոլքոստի և կրոնական փոքրամասնությունների ուսումնասիրությունների նորվեգական կենտրոն (փետրվարի 5), Չիկագո, Իլինոյսի Հոլքոստի թանգարան (փետրվարի 8), Հռոմ, Ջոն Քերտոլի անվան ամերիկյան համալսարան (փետրվարի 19), Հաագա, Գոլբալ արդարադատության ինստիտուտ (մարտի 6-7), Պադովայի համալսարան (մարտի 11-12), Ներքասկայի-Լինքոլն համալսարան (մարտի 19-20), Արիզոնայի համալսարան (մարտի 21-22), Փարիզ, Սորբոնի համալսարան, Հոլքոստի հուշահամալիր, Հասարակագիտության բարձրագույն դպրոց, Ֆրանսիայի ազգային գրադարան (մարտի 25-28), Նյու Յորք, Կոլումբիայի համալսարան (մարտի 27), Էջմիածին, Գևորգյան ճեմարան (ապրիլի 6), Կահիրե, «Այն Շամս» համալսարան (ապրիլի 10), Լոս Անջելես, Կալիֆոռնիայի համալսարան (ապրիլի 10-11), Ժնևի համալսարան (ապրիլի 15), Բերքլիի համալսարան (ապրիլի 18), Ստամբուլ, Բողազիչի համալսարան (ապրիլի 26), Լոնդոն, Միդլսեկսի համալսարան (մայիսի 15), Բարսելոնա, Կատալոնիայի համալսարան (մայիսի 18), Մոնթեվիդեո, Հանրապետության համալսարան (մայիսի 21), Բադրադ (մայիսի 23), Բուենոս Այրես (հուլիսի 2), Բեռլին, Հայնրիխ

Բյուլ հիմնադրամ (սեպտեմբերի 5), Մոնկոտոն, Կանադա (հոկտեմբերի 2), Երևան, ԳԱԱ (հոկտեմբերի 15-16), Մոսկվա (հոկտեմբերի 23-24), Թեյ Ավիլ, Իսրայելի Բաց համալսարան (նոյեմբերի 2-4): Սա միայն ամենաներկայացուցչական գիտաժողովների ցանկն է:

Իհարկե, գազաթնակետը հուլիսի 8-12 –ը Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի կողմից Երևանում հյուրընկալված Ցեղասպանագետների միջազգային ընկերակցության (ՑՄԸ) 12-րդ գիտաժողովը դարձավ: «20-րդ դարի ցեղասպանությունների համեմատական վերլուծություն» խորագիրը կրող գիտաժողովն ունեցավ 180 մասնակից, 40 նիստերի ընթացքում լավեցին զեկուցումներ ցեղասպանագիտության ամենատարբեր ոլորտներից, ընթացան գիտական աշխույժ քննարկումներ ու զեկուցումներ: Գիտաժողովի անցկացումը Երևանում ինքնին վկայում է, որ Հայաստանը դառնում է ցեղասպանագիտական ուսումնասիրությունների կենտրոն, ինչն ապացուցում են գոնե ՀՅԺԻ գրադարանում և գիտական ֆոնդերում աշխատող օտարերկրյա գիտնականների մեծ թիվը, ինչպես նաև հայաստանցի մասնագետների ակտիվ մասնակցությունը միջազգային նախագծերին և գիտաժողովներին:

Գրահրատարակչություն

Տարին աչքի ընկավ նաև գիտական, ակադեմիական հրատարակչություններով: Դրանք մենագրություններ էին, որոնք հետազոտում և լուսաբանում էին հայերի կյանքը Օսմանյան կայսրությունում, ցեղասպանության պատճառները, որոշումների կայացման և իրականացման մեխանիզմները, զանգվածային ոչնչացման ընթացքը, ինչպես նաև Հայոց ցեղասպանության հետևանքները ու հետևանքների վերացման ուղիները: Դրանք հուշագրություններ էին, թարգմանություններ, կատալոգներ և պլեյմներ, որոնք թույլ էին տալիս ավելի լավ հասկանալ կատարվածի ամբողջ բովանդակությունը և էությունը:

Շատ կարևոր է, որ աշխարհի գրեթե բոլոր առաջատար հրատարակչությունները 2015-ին Հայոց ցեղասպանության թեմայով հրապարակումներ են ունեցել՝ գրքեր, ժողովածուներ և այլն: Այսպես, Princeton University Press-ը հրատարակեց Ronald Grigor Suny-ի “They Can Live in the Desert but Nowhere Else:” A History of the Armenian Genocide – գիրքը, իսկ Oxford University Press-ը Fatma Muge Goccek-ի Denial of Violence, Ottoman Past, Turkish Present, and Collective Violence against the Armenians, 1789-2009, Stanford University Press-ը Lerna Ekmecioglu-ի “Recovering Armenia, The Limits of Belonging in Post-Genocide Turkey” և Bedross Der Matossian-ի Shattered Dreams of Revolution: From Liberty to Violence in the Late Ottoman Empire և այլն:

Նոր հետազոտական ուղղություններ

2015-ին ընդառաջ մեծ աշխատանք տարվեց նաև մինչև այժմ նվազ ուսումնասիրված հետազոտական ուղղություններով:

Ամենակարևորներից է Հայոց ցեղասպանության պատկերագրության ուսումնասիրությունը: Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտն այդ բացը որոշ չափով լրացրեց՝ հրատարակելով Հայկ Դեմոյանի «Հայոց ցեղասպանության լուսաբանումը համաշխարհային մամուլի առաջին էջերին» գիրքը: Այն, ինչպես նաև «100 լուսանկարչական պատմություններ» ժողովածուն ներկայացնում են Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող վիզուալ նյութը:

Կարևոր ուղղություն է նաև Հայոց ցեղասպանության միկրոպատմագիտությունը: Այս առումով հատկանշական էր ֆրանսահայ պատմաբան Ռայմոն Գևորգյանի «Հայոց ցեղասպանություն. Ամբողջական պատմություն» գիրքը, որի ռուսերեն հրատարակությունը լույս տեսավ 2015 թ.: Այն Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդիրն ուսումնասիրում է միկրո՝ տեղային մակարդակում՝ ըստ առանձին բնակավայրերի՝ ընդգրկելով որոշակի մարդկային պատմություններ:

Կարևոր ուղղություններից են նաև Հայոց ցեղասպանության հետևանքների վերացման հիմնահարցին ավելի լուրջ անդրադարձները: Այս առումով նշանակալի է Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Արամ Ա-ի նախաձեռնությամբ դեռ 2012թ. գիտաժողովի անցկացումն ու դրա նյութերի տպագրումը International Criminal Law Review միջազգային հեղինակավոր ամսագրում:

Հատուկ Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված համար հրատարակեց նաև ոլորտում ամենահեղինակավորներից մեկը համարվող Journal of Genocide Research ամսագիրը: Նմանօրինակ՝ միջազգային հեղինակավոր խմբագրակազմով և գրախոսող գիտական ամսագիր սկսեց առաջին անգամ հրատարակվել նաև Հայաստանում՝ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտում՝ International Journal of Armenian Genocide Studies: 2016 թվականից այն հայտնվելու է աշխարհի առաջատար գիտական EBSCO շտեմարանում:

Հետևություններ

Եթե փորձեն ամփոփել, ապա կարելի է եզրակացնել, որ 2015 թ. տեղի ունեցած իրադարձություններն ու կատարված աշխատանքները վկայում են՝

- ա. հաջողվել է համախմբել համաափյուռ հայության գիտական ներուժը: Տարին ցույց տվեց, որ այն հսկայական է, գիտական աշխարհում ազդեցիկ և ցանկության դեպքում կարող է դերակատարում ունենալ:
- բ. Հայոց ցեղասպանության հարցում միջազգային գիտական հանրույթը կոնսենսուսի է եկել, և ոչ ոք այլևս չի քննարկում Ցեղասպանության եղելության հարցը, իսկ ժխտողական աշխատությունները որևէ տեղ չունեն լուրջ ակադեմիական գիտության մեջ: Եթե նախկինում պարբերաբար այս թեմայի շուրջ գիտական կամ ավելի ճիշտ կեղծ-գիտական բանավեճեր էին հրահրվում, այսօր Հայոց ցեղասպանության ժխտողականությունը գիտական առումով բացարձակ մարգինալ հոսանք է:
- գ. Ավելացել է գիտական հետաքրքրությունը հիմնախնդրի վերաբերյալ, բազմաթիվ ցեղասպանագետներ ու պատմաբաններ սկսել են ուսումնասիրել նաև Հայոց ցեղասպանությունը: Սրանից բխում է հաջորդ դրական արդյունքը. լուծ-

վել է նաև ոլորտի մասնագետների սերնդավիժության հարցը հատկապես Հայաստանում: Հայաստանն աստիճանաբար դառնում է համաշխարհային ցեղասպանագիտական կենտրոններից մեկը:

դ. Կա նաև մտավիթություն, որ 2015 թ. նման աշխատանքը, ակտիվությունը և ձեռքբերումները կարող են շարունակական չլինել: Չէ՞ որ ոչ վաղ անցյալում տարիներ շարունակ Հայաստանից դուրս գիտաժողովների, ինչպես նաև այս թեմայով տպագրվող գրքերի թիվը 1-2-ից չի անցել: Մեր կարևորագույն խնդիրներից է փորձել գոնե կիսով չափ պահպանել այս տեմպը և մեր աշխատանքները չկապել միայն տարելիցների հետ: Իհարկե, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը շարունակելու է ակտիվ աշխատանքը, ինչպես դա շարունակական անում է, սակայն այնպես չստացվի, որ այն մնա միակ հաստատությունը, որ թեմայով զբաղվում է մշտապես և ոչ թե կլոր տարելիցների առիթներով:

Ի գործ:

Սուրեն Մանուկյան, պ.գ.թ.

«Ցեղասպանագիտական հանդեսի» գլխավոր խմբագրի տեղակալ

**ՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԿՈՒ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ.
1877– 1878 թթ. ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏԸ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ՔԱՐՈՂՉՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

Գևորգ Վարդանյան

Հայոց ցեղասպանությունն ունի հայերի նկատմամբ իրականացված հետապնդումներով և կոտորածներով հարուստ նախապատմություն, որը չի սահմանափակվում միայն 1890-ական թթ. կոտորածներով: Այս առումով հետազոտողները քիչ ուշադրություն են դարձրել 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի Կովկասյան ճակատում տեղի ունեցած մարտական գործողություններին ուղեկցող անցքերին: Դա պայմանավորված էր Բալկանյան ճակատի առաջնակարգ կարևորությամբ, մյուս կողմից այդ նույն ժամանակահատվածում, ինչպես նաև դրանից մեկ-երկու տարի առաջ տեղի ունեցած բուլղարական դեպքերի արձագանքները կարծես թե «ստվերել» էին Կովկասյան ճակատի դեպքերը:

Այս հոդվածում քննարկվում են վերոհիշյալ պատերազմի Կովկասյան ճակատում ռազմական գործողություններին զուգահեռ տեղի ունեցած իրադարձությունները՝ որպես օսմանյան «քարոզչամեթոդների նյութ»: Հետազոտությունը չի ներառում թուրքական մամուլը, քանզի դա լինելով նաև որոշակիորեն ուսումնասիրված դուրս է հոդվածի հետազոտական խնդիրներից: Ուստի մեր առջև խնդիր ենք դրել ա) օսմանյան քարոզչական երկու հրատարակությունների օրինակով ներկայացնել թուրքական պաշտոնական տեսակետը նշված իրադարձությունների վերաբերյալ՝ զուգահեռ վերհանելով առավել կարևոր անցքերը, բ) առանձնացնել իրադարձությունների գնահատման և ներկայացման տվյալ ժամանակի օսմանյան սկզբունքներն ու մեթոդները:

ա. 1877– 1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը. քարոզչություն և հակաքարոզչություն

Հայկական հարցը միջազգային դիվանագիտության ասպարեզ մտավ 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի և դրա հետևանքով կնքված նախ Սան Ստեֆանոյի, ապա նաև Բեռլինի պայմանագրերով: Ռուս-թուրքական պատերազմի և դրան նախորդած Կոստանդնուպոլսի կոնֆերանսի (1876 թ. դեկտեմբեր-1877 թ. հունվար) ժամանակահատվածում նկատվում է թուրքական քարոզչության ակտիվացում: Այս ամենը տեղի էր ունենում 1875-1878 թթ. մերձավորարևելյան ճգնաժամի պայմաններում, երբ օսմանյան իշխանության դեմ ապստամբել էին Բուլղարիայի, Սերբիայի և Չեռնոգորիայի ժողովուրդները: Թուրքական իշխանությունների դաժան հակա-

հարվածի հետևանքով 1876 թ. Բուլղարիայում տարբեր հաշվումներով կոտորվել էր 10-20 հազար մարդ, ավերվել էին տասնյակ գյուղեր¹: 1876 թ. դեկտեմբերի 23-ին թուրքական իշխանությունները շտապեցին հայտարարել օսմանյան առաջին սահմանադրության հռչակման մասին, որի նպատակը ճգնաժամի հաղթահարման համար Կոստանդնուպոլսում հրավիրված համաժողովում մեծ տերությունների առաջարկների քննարկման և իրագործման կանխումն էր: Սակայն 1877 թ. հունվարի 20-ին Կոստանդնուպոլսի համաժողովը փակվեց:

Այդ նույն ժամանակահատվածում Բուլղարիայում թուրքական վայրագությունների հետևանքով ողջ քաղաքակիրթ աշխարհի ուշադրությունը Բալկանների վրա էր: Հենց Բուլղարիայում իրականացված կոտորածներն էին, որ Եվրոպայում խիստ բացասական հանրային դիրքորոշում էին ստեղծել Օսմանյան կայսրության նկատմամբ²: Օսմանյան կայսրությունը փաստորեն դեմ հանդիման էր դուրս եկել ոչ միայն ռուսական բանակին, այլ նաև եվրոպական հանրային կարծիքին: Այս շրջանում է, որ օսմանյան պետական քարոզչությունը սկսեց օգտագործել այն հնարքները, որոնք հետագայում կատարելագործվեցին Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ: Այս առումով հետազոտական առաջնային խնդիր է դառնում օսմանյան պետական քարոզչության առանձնահատկությունների ուսումնասիրումը: Այդ հարցի պատասխանը գտնելուն կօգնի քարոզչության բովանդակային կողմին ծանոթանալը:

Մինչ այդ պետք է նշել, որ հակառուսական տրամադրությունները շատ ուժեղ էին նոր օսմանների քաղաքական շրջանակներում, քանզի Ռուսաստանը դիտարկվում

¹ Այդ մասին տե՛ս Yale W., *The Near East: A Modern History*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1958, էջ 85, Walker Chr., *Armenia: The Survival of a Nation*, New York: St. Martin's Press, 1980, էջ 107, Tashjian J., *Turkey: Author of Genocide: The Centenary Record of Turkey 1822-1922*, Boston, MA: Commemorative Committee on the 50th Anniversary of the Turkish Massacres of the Armenians, 1965, էջ 8:

² Եվրոպական արձագանքը նշանավորվեց բազմաթիվ պամֆլետների, գրքույկների, մամուլի հրապարակումներով: Այս առումով բնութագրական է բրիտանական արձագանքը՝ հաշվի առնելով այն փաստը, որ այդ շրջանում Օսմանյան կայսրությունը վայելում էր Մեծ Բրիտանիայի աջակցությունը: Բուլղարիայում թուրքական վայրագությունների քննադատությանն էին ուղղված Ուիլյամ Գլադստոնի գրած պամֆլետները, որոնցում նա հստակ մեղադրում և քննադատում էր Օսմանյան կայսրությանը և նրա իշխանություններին (տե՛ս Gladstone W.E., *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, London: John Murray, 1876; նույնի՝ *Lessons in Massacre: or, The Conduct of the Turkish Government in and about Bulgaria since May 1876*, London: John Murray, 1877): Թուրքական վայրագություններն արձանագրած հրատարակությունների շարքում կարելի է դասել նաև հետևյալը՝ Brockett L. P., *The Cross and the Crescent; or, Russia, Turkey, and the Countries Adjacent, in 1876-7: A Graphic Description of the Countries, Peoples, Races and Religions of the Regions Now Involved in War*, Philadelphia: Hubbard Bros., 1877; Gallenga Antonio Carlo Napoleone, *Two Years of the Eastern Question*, London: S. Tinsley, 1877:

Այն, որ Բուլղարիայում տեղի ունեցած սարսափները մեծ դեր խաղացին Արևմուտքում ոչ միայն Օսմանյան կայսրության, այլ նաև հենց թուրքի կերպարի բացասական ընկալման ամրապնդման առումով, հաստատում են հետևյալ հրատարակությունները՝ Barnwell R. Grant, *The Russo-Turkish War: Comprising an Account of the Servian Insurrection, the Dreadful Massacre of Christians in Bulgaria and Other Turkish Atrocities*, Philadelphia: Keystone Publishing co., 1877; Creasy Edward Shepherd, *History of the Ottoman Turks*, New York: H. Holt and Co., 1877:

էր որպէս վտանգի գլխավոր աղբյուր Օսմանյան կայսրության տարածքների հնարավոր կորստի տեսանկյունից: Ռուսաստանի դեմ քարոզչության ծավալման գործում կարևոր տեղ էր գրավում թուրքական մամուլը. 1876 թ. օսմանյան «Բասիրեթ», «Վակքթ», «Մաբաի» և այլ թերթեր հազեցած էին հակառուսական տրամադրություններով³: Այնուամենայնիվ թուրքական մամուլը չունէր այնպիսի ազդեցիկ դեր, որ կարողանար ազդել եվրոպական հանրային կարծիքի վրա, և այդ միջոցառումներն ավելի շատ ներքին սպառնալու էին ուղղված: Ուստի պատահական չէր, որ օսմանյան քարոզչության մեջ սկսվեց օգտագործվել նոր գործիք՝ եվրոպական լեզուներով գրքույկների հրատարակման տեսքով, Արևմուտքում հասարակական կարծիքի վրա ազդեցություն տարածելու նպատակով: Իսկ թե բովանդակային առումով ինչ էր ամփոփված դրանցում, կքննարկենք ստորև:

բ. Օսմանյան քարոզչությունը երկու պետական հրատարակություններում

Ռուս-թուրքական պատերազմի մասին առկա է մեծ քանակությամբ գրականություն⁴: Այդ շարքում առկա է նաև օսմանյան կառավարության կողմից կազմված երկու հրատարակություն, որոնք ներկայացնում են քննարկվող իրադարձությունների վերաբերյալ պաշտոնական տեսակետ⁵: Դրանցից առաջինը լույս է տեսել ֆրանսերենով Կոստանդնուպոլսի համաժողովի հրավիրման ժամանակահատվածում՝ 1877 թ. հունվարին և վերնագրված է «Ռուսների վայրագությունները. փաստաթղթեր՝ ներկայացված Կոստանդնուպոլսի համաժողովին»⁶ (այսուհետ՝ «Ռուսների վայրագություններ»): 17-էջանոց այս ժողովածուն բաղկացած է 4 փաստաթղթից՝

1. «Ղրիմի մուսուլմանների խնդրագիր՝ ուղղված Կոստանդնուպոլսի կոնֆերանսի անդամներին»:
2. «Կազանի շրջանի մուսուլմանների գանգատը, որոնք հետապնդվել և նահատակվել են քրիստոնեություն ընդունելու պարտադրանքի հետևանքով»:
3. «Ռուսական լծի տակ գտնվող Կովկասի չերքեզ մուսուլմանների դրությանը նվիրված զեկույց, նրանց դեմ ուղղված և իրագործված հալածանքների և դաժա-

³ Դեռևս 1867—1870 թթ. Լոնդոնում լույս տեսնող «Մուիբիր» և «Հուրիեթ» թերթերում օսմանիզմի քարոզչությունը համեմված էր սահմանադրականների հակառուսական տրամադրություններով: Բացի դրանից, հակառուսական տրամադրություններով էր հազեցած նաև «Թասֆիր-ի Էվբիար»-ը 1865—1867 թթ.՝ Նամըք Քեմալի խմբագրապետության ժամանակահատվածում (այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Петросян Ю. А., Русско-турецкие отношения и первые турецкие конституционалисты (1875—1877 гг.), *Պարմու-քանաիրական հանդես*, 1984, № 4, էջ 45—58):

⁴ Ժամանակակիցների գործերի վերաբերյալ միայն գաղափար կազմելու համար բավական է տեսնել «Բրիլլ» հրատարակչության կազմած հետևյալ մատենագիտությունը՝ *Russian-Ottoman Relations, 1600-1800: Sources in Western Languages, Part 4: The End of the Empires, 1857-1914*, Leiden: Brill, 2006:

⁵ Անշուշտ առկա են թուրքամետ այլ հրատարակություններ ևս, սակայն պատկանում են առանձին հեղինակների գրչին, օրինակ՝ L. Bernhard, *Les Atrocités Russes en Bulgarie et en Arménie pendant la guerre de 1877*, Berlin: Albert Adelsdorff, 1878:

⁶ *Atrocités Russes: Documents soumis a la Conférence de Constantinople*, Constantinople, 1877.

նության ռեժիմի մասին բողոք՝ ուղղված Կոստանդնուպոլսի կոնֆերանսի մասնակիցներին»:

4. «Դադստանի կամ Արևելյան Կովկասի մուսուլման բնակչության բողոքը՝ ուղղված Կոստանդնուպոլսի կոնֆերանսի անդամներին, բնակչություն, որ հետապնդվել է, աքսորվել է Սիրիի կամ կոտորվել է»⁷:

Փաստաթղթերի անվանումներից պարզ է, որ դրանք ներկայացնում են Ռուսական կայսրության՝ առավել շատ մուսուլման բնակչություն ունեցող շրջանները՝ Դրիմ, Կազան (Թաթարստան), Կովկաս (չերքեզներ և Դադստան): Վերոհիշյալ փաստաթղթերի (հատկապես երրորդ) ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանցում առկա վկայությունների մի զգալի հատված ներկայացնում են դեպքեր, որոնք տեղի են ունեցել հիմնականում 1850-ական թթ. վերջին և 1860-ական թթ. սկզբին: Անշուշտ հարց է ծագում, թե ինչու դեպքերից միայն մեկ-երկու տասնամյակ անց որոշվեց դրանք հավաքել և ներկայացնել միջազգային հանրությանը: Երկրորդ կարևոր իրողությունը հյուսիսկովկասյան մուսուլմանների՝ Օսմանյան կայսրությունում վերաբնակեցման թեմայի թարմացումն է: Եվ երրորդ առանձնահատուկ գիծն այն է, որ փաստաթղթերում առկա նյութի մեծ մասը նվիրված է հիշյալ տարածքներում ռուսական վարչակարգի և «քրիստոնյաների կողմից մուսուլմանների հետապնդման» օրինակների ներկայացմանը:

Ըստ այդմ՝ «*Ռուսների փայրագություններ*»-ը փաստարկման առումով թույլ է հետևյալ հիմնական պատճառներով՝

1. Նկարագրվող դեպքերի զգալի մասն այն է, ինչը տեղի է ունեցել դեպքերից առնվազն 10-20 տարի առաջ և անմիջական առնչություն չունի ռուս-թուրքական պատերազմի և Մերձավորարևելյան ճգնաժամի հետ:
2. Ներկայացվող դեպքերը, բացառությամբ հյուսիսկովկասցիների տեղահանության, չեն փաստվում պատմական այլ՝ օտար, անկողմնակալ աղբյուրներով, իսկ դրանց հավաստիությունը փաստող միակ ապացույցը յուրաքանչյուր փաստաթղթի տակ առկա տեղական մուսուլմանների ներկայացուցիչների անուններն են:
3. Թույլ է անգամ քարոզչական տեսանկյունից, որովհետև 4 փաստաթուղթ ներկայացնող այս հրատարակությունը իր փաստարկներով չէր կարող մրցել անգամ բրիտանական մամուլում լույս տեսած մեկ հոդվածի հետ:

Քարոզչական այս ժողովածուն, անշուշտ, կազմվել է նաև Արևմուտքում լույս տեսնող բազմաթիվ քննադատական հրատարակություններին հակակշիռ ստեղծելու անհրաժեշտությունից ելնելով: Այսինքն՝ օսմանյան վարչակարգը փորձել է դուրս գալ «կոտորածներ իրականացնողի» կերպարից՝ դրանում փորձելով մեղադրել գլխավոր ախոյանին՝ Ռուսական կայսրությանը:

⁷ Փաստաթղթերի անվանումները տրվում են համաձայն բնագրի:

Մյուս հակառուսական հրատարակությունը նույն տարում՝ 1877 թ., լույս տեսած «Ռուսական վայրագությունները Ասիայում և Եվրոպայում 1877 թ. հունիս, հուլիս և օգոստոս ամիսներին» ժողովածուն է (այսուհետ՝ «Ռուսական վայրագություններ»)՝⁸։ Այն կազմված է 217 փաստաթղթից՝ հիմնականում պաշտոնական և մասնավոր հեռագրեր ու նամակներ։ Նախորդի հետ համեմատած՝ այս ժողովածուն շատ ավելի ընդգրկուն է, իսկ բովանդակային առումով և հարցադրումներով ավելի մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում, ուստի ենթադրում է ավելի մանրամասն անդրադարձ։ Օսմանյան կառավարության կողմից ներկայացվող փաստաթղթերի գերակշիռ մեծամասնությունը, մասնավորապես 217 փաստաթղթից 196-ը վերաբերում են պատերազմական գործողությունների Բալկանյան ճակատին և այնտեղ տեղի ունեցող իրադարձություններին։ Մեր հետազոտության շրջանակը, սակայն, սահմանափակվելու է միայն Կովկասյան ճակատին առնչվող փաստաթղթերի քննությամբ։

գ. «Ռուսական վայրագություններ»-ի՝ Կովկասյան ճակատին վերաբերող փաստաթղթերը

«Ռուսական վայրագություններ»-ում ամփոփված նյութն առավել ճիշտ հասկանալու համար անհրաժեշտ ենք համարում խմբավորել դրանում տեղ գտած փաստաթղթերը։ Ժողովածուում առկա է Կովկասյան ճակատին առնչվող 21 փաստաթուղթ, որոնք կարելի է բաժանել երեք խմբի՝ ըստ փաստաթղթերի հեղինակների։ Առաջին խումբ փաստաթղթերը՝ թվով 3 հատ, ներկայացնում են «քաղվածքներ»՝ տարբեր նամակներից և փաստաթղթերից, որոնցում չեն նշվում հեռագրի հեղինակ(ներ)-ը, անգամ ուղարկման հասցեները (ինչպես օրինակ՝ N4), կամ նույնիսկ այնպիսի հեռագրեր, որոնք հասցեագրված են հետևյալ կերպ. «Հեռագիր մեկ պաշտոնական անձից մյուս պաշտոնական անձին» (անգլ.՝ Telegram from an official person to another official person, փաստաթղթեր N84 և N88)⁹։

Փաստաթղթերի մյուս խումբը (թվով 10 հատ, N 1, 2, 5, 6, 7, 11, 18, 21, 42, 62) ներքին գործերի և ռազմական նախարարություններին, ինչպես նաև Բարձր դռանն ուղղված հեռագրերն են կամ քաղվածքներ դրանցից, որոնց համար որպես հեղինակներ նշվում են ռազմական գործողությունների Կովկասյան ճակատի թուրք հրամանատարները, կամ էլ պարզապես «անանուն քաղվածքներ» են։ Մասնավորապես առկա են Էրզրումի կառավարիչ Իսմայիլ փաշայի, Կովկասյան ճակատի հրամանատար Ահմեդ Մուխտար փաշայի և այլ ռազմական ու քաղաքացիական պաշտոնյաների կողմից ուղարկված հեռագրեր։

Երրորդ խումբ փաստաթղթերը (թվով 8 հատ, N 76, 89, 91, 93, 94, 96, 99, 140), տարբեր անձանց կողմից եվրոպական մամուլին («Daily Telegraph», «The Observer»,

⁸ *Russian Atrocities in Asia and Europe during the Months of June, July, and August 1877*, Constantinople, A. H. Boyajian Press, 1877: Մենք օգտվել ենք ժողովածուի՝ ԱՄՆ-ի Լուիսվիլի համալսարանի վերկայքում տեղադրված էլեկտրոնային տարբերակից (տե՛ս <http://louisville.edu/a-s/history/turks/Russian%20Atrocities.pdf> (ղիսվել է՝ 05/04/2014))։

⁹ Տե՛ս *Russian Atrocities in Asia and Europe...*, էջ 58 և 60։

«Telegraph», «Reuter's Agency», «Morning Post») ուղղված հեռագրեր են (քաղաքային թղթի 96-րդ փաստաթղթի, որը վերնագրված է *Telegram from Mr. Schluga to Mr. Etienne, Vienna. Erzeroum, July 9th, 1877*): Այս խումբ փաստաթղթերի առկայությունը պետք է առավել արժանահավատություն հաղորդեր ժողովածուին, քանի որ որպես դրանց հեղինակներ նշված են եվրոպացիների անուններ¹⁰: Սակայն տարակուսանք է առաջանում այն բանից, որ դրանք ոչ թե եվրոպական մամուլից բերված քաղվածքներ են, ինչպես սովորաբար արվում է որևէ ժողովածու կազմելիս, այլ նշվում է, որ այս կամ այն անձը հիշյալ հեռագիրն ուղարկել է այս կամ այն թերթի խմբագրություն: Անպատասխան է մնում մի կարևոր հարց. այդ դեպքում ինչու չեն մեջբերել եվրոպական մամուլում տպագրված հոդվածներ, որոնք գոնե արժանահավատություն կհաղորդեին այդ փաստաթղթերի իսկությանը:

Փաստաթղթերի վերջին խմբի եվրոպացի հեղինակների հակառուսական տրամադրություններն անշուշտ կարելի է հասկանալ, սակայն որոշ կասկածներ են առաջանում դրանցում ռուսների կողմից մուսուլմանների կոտորածների մասին «տեղեկությունների» հետ կապված: Այս առումով բնութագրական է ավստրիացի սպա, ճարտարագետ Ռուդոլֆ ֆոն Շլուգային վերագրվող վերևում արդեն հիշատակված հեռագիրը (N96), որտեղ նա ներկայացնում է 1877 թ. հունիսի վերջին ռուսների կողմից մի քանի գյուղերի ոչնչացման և ավելի քան հիսուն բնակիչների կոտորածի մասին¹¹: Սակայն ուշագրավ է, որ նույն անձը հետագայում «La Revue Militaire Autrichienne De Streffleur»-ում տպագրել է մի աշխատանք, որը նվիրված է 1877 թ. Հայաստանում ծավալված ռազմական գործողություններին, և 67 էջ ծավալ ունեցող այդ աշխատանքի մեջ չենք հանդիպում Հայաստանի տարածքում ռուսների կողմից մուսուլմանների կոտորածի գեթ մեկ դեպքի նկարագրության: Մինչդեռ նա, լինելով դեպքերի ժամանակակիցն ու ականատեսը, ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրել է իրադարձությունները¹²:

դ. Թուրքական պատումը երկու դրվագով. փաստարկներ և հակափաստարկներ

1. Բայազետի կոտորածն ու Ալաշկերտի հովտի ողբերգական իրադարձությունները

Ժողովածուի հրատարակման գլխավոր նպատակներից մեկը «ռուսների կողմից մուսուլմանների կոտորածների» ներկայացումն է: Դիցուք, դիտարկենք նշված շրջաններին վերաբերող հետևյալ փաստաթուղթը:

Փաստաթուղթ N5 - «... Այս գործիքի [Ալաշկերտի կողմում կոլոդ ռուսական զորահստվը - Գ. Վ.] հրամանատարը մասնակցել է իր ճանապարհին ընկած ամեն ինչի թալանին: Նա այրել է քրիստոնյաների և մուսուլմանների բոլոր տները՝ տանելով դրանց բնակիչների բոլոր բարիքները: Այդ նողկալի բռնություններից բացի սպանել

¹⁰ Նշված անուններով մարդիկ իսկապես եղել են պատերազմական թղթակիցներ և նշված ժամանակահատվածում գտնվել են Թուրքիայում:

¹¹ Տե՛ս *Russian Atrocities in Asia and Europe...*, էջ 63:

¹² Տե՛ս Rudolf Von Schluga, «Les Combats De Halijas Et De Zewin En Arménie En 1877, *La Revue Militaire Autrichienne De Streffleur*, Traduit Par J. Bornecque, 1880:

է նաև երեք կնոջ: Օդարերկրյա թղթակիցների հաղորդումները կարդալով՝ տերությունները կարող են համոզվել այս զեկույցների ճշմարտացիության մեջ»¹³:

Այս փաստաթուղթը՝ թվագրված 1877 թ. հունիսի 19 (հուլիսի 1), ուղղված է ներքին գործերի նախարարությանը և ուղարկված է Վանի ու Բայազետի շրջանում գործող թուրքական զորախմբի հրամանատարությունից: Ընդհանրապես Բայազետի հատվածը և Ալաշկերտի ամբողջ հովիտը քննարկվող թեմայի առումով ամենակարևոր շրջաններն են: Եթե խոսքը 1877 թ. ամռանը պատերազմական գործողությունների Կովկասյան ճակատում տեղի ունեցած քաղաքացիական անձանց սպանությունների կամ զանգվածային կոտորածի մասին է, նախ և առաջ պետք է հիշել Բայազետի դեպքերը, որը ամենախոշոր զանգվածային կոտորածն էր, ինչպես նաև Ալաշկերտի գյուղերում կատարվածը: Իսկ որ ամենակարևորն է, այդ կոտորածների գոհերը ոչ թե մուսուլմաններն էին, այլ տեղի հայ բնակչությունը, իսկ իրականացնողներն ամենևին էլ ռուսները չէին:

Բայազետը ռուսական բանակի երևանյան խմբավորման կողմից առանց դժվարության գրավվեց 1877 թ. ապրիլի 30(18)-ին: Քաղաքը պահպանելու համար թողնելով 2.000-ի չափ զինվոր՝ ռուսական բանակը շարունակեց առաջխաղացումը¹⁴: Հունիսի 6-ին թուրքական զորքը պաշարեց քաղաքը, և սկսվեց Բայազետի 23-օրյա ինքնապաշտպանությունը¹⁵: Հենց այս շրջանում էլ տեղի ունեցան ողբերգական իրադարձություններ: Ինչպես հաղորդում է Բայազետի ինքնապաշտպանության ղեկավար Ֆեոդոր Շտոկվիչը. «Գիշերը (հունիսի 6-ի -Գ. Վ.) սառեցուցիչ տեսարան էր, որին սկանալուստ լինելով՝ զինվորներն արտասակեցին. կոտորում էին տղամարդկանց, կանանց ու երեխաներին և դեռևս ողջ նրանց նետում էին կրակի մեջ, ամբողջ քաղաքը կրակի մեջ էր, ամենուր լսվում էին գոռոցներ, հեկեկոցներ և տնքոց»¹⁶: Քրդական ջոկատների և նրանց միացած թուրքական կանոնավոր զորքի այս վայրագությունները կազմակերպվել և ուղղորդվել են հենց քաղաքը գրոհող Ֆայիկ փաշայի կողմից¹⁷:

¹³ *Russian Atrocities in Asia and Europe...*, էջ 8:

¹⁴ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Մօմճեան Ա., *Պատմություն Արեւելեան պատերազմին. Զարդարեալ այլեայլ պարկերօք եւ կենդանագրօք, Հարոր Ա, Կոստանդնուպօլիս: Տպագրութիւն Արամեան, 1879*, էջ 164-165:

¹⁵ Ֆեոդոր Շտոկվիչի գլխավորությամբ Բայազետի ինքնապաշտպանության մասին մանրամասն տե՛ս Антонов В. М., *23-х дневная оборона Баязетской цитадели и комендант Федор Эдуардович Штоквич*, Санкт Петербург: «Общественная польза», 1878 (репринт Москва: Книга по Требованию, 2011):

¹⁶ Антонов В. М., *աշխ.*, էջ 10:

¹⁷ Այդ մասին է վկայում նաև դեպքերից մեկ-երկու տարի հետո հրատարակված Ա. Մօմճեանի աշխատությունը, որից մեջբերում ենք հետևյալ հատվածը. «Վանայ զինուորական կառավարիչ կամ հրամանատար Ֆայիգ փաշա այս քաղաքին՝ ինչպես նաև Բաղիշոյ եւ Մշոյ մէջ եղած կանոնաւոր զօրքն խմբելով՝ կարող եղաւ եօթն վաշտ կազմելու: Սոյն փոքր խմբին աջակից տալու համար Ֆայիգ փաշա Հայրէրանյը Քիւրդերուն Շէյխին՝ Ճէլալէրդինին դիմեց եւ աղաչեց որ կամատրներ ղրկէ առ ինքն: Ասոր վրայ 20.000ի չափ կամատրք եկան. Լերանց մէջ ազդարարութիւն եղած էր թէ հաւաքոյ պատերազմն պիտի լինէր ընդհուպ եւ բոլոր քրիստոնեայնները պիտի ջարդուէին: Ճոխ աւար մը յափշտակելու առիթ նշմարելով՝ անգեղաց երամներու պէս հասան

Ռուսական և հայկական աղբյուրներից զատ այս ողբերգության փաստը հաստատվում է նաև օտար՝ եվրոպական աղբյուրներով: Այստեղ հեռու գնալու անհրաժեշտություն չկա: Հակառակ քննարկվող ժողովածուի, մենք կարող ենք օգտվել ոչ թե եվրոպական մամուլին ուղղված անհայտ նամակներից, այլ հենց եվրոպական թերթերի թղթակիցների հաղորդած տեղեկություններից: Բարեբախտաբար, պահպանվել են այն ժամանակ բրիտանական «Times» լրագրի թղթակից Չարլզ Նորմանի հաղորդած տեղեկությունները, որոնք զետեղված են նրա հեղինակած «Հայաստան և 1877 թվականի կամպանիան (արշավը)» աշխատության մեջ¹⁸: Այս աղբյուրի կարևորությունն այն է, որ դրանում օտարերկրացի ականատեսի կողմից քննարկվում և ներկայացվում է այն վայրերում տեղի ունեցած իրադարձությունների իրական պատումը, որոնք այդպես ջանասիրաբար նենգափոխվում են թուրքական ժողովածուում: Կապիտան Չարլզ Նորմանն ուղեկցել է սրբ Առնոլդ Քեմբելին (1820-1908), ով նշանակված էր թուրքական բանակում՝ որպես բրիտանական ռազմական կոմիսար¹⁹: Նրանք ականատես են եղել կարևորագույն ռազմական գործողությունների²⁰, հետապնդվել են կոզակների կողմից և հազիվ փրկվել մահից²¹: Ռուսների նկատմամբ նրանց դիրքորոշումը, հասկանալի է, որ չէր կարող լինել դրական: Այս իրողությունն ուժեղացնում է նրանց հաղորդած տեղեկությունների հավաստիությունը, համենայն դեպս նրանց երբեք չեն մեղադրի ռուսասիրության մեջ²²:

բոլոր հուժկու մարդիկ, որոնց համար գուրանն յաղթանակներ էր կամ ոչ՝ թնալ փոյթ չէր» (տե՛ս Մօսճեան Ա., *նշվ. աշխ.*, էջ 347):

Բայազետում կատարված ռճրագործությունների մասին նյութ կա նաև ռուսական «Русская старина» ամսագրի էջերում, որտեղ իրադարձությունները նկարագրվում են գնդապետ Կոնստանտին Գեյսսի և երևանյան խմբավորման քաղաքացիական մասի ղեկավար Ա. Խանազովի կողմից (տե՛ս «Русская старина», 1878, Т. 22, Вып. 7, էջ 455-460, «Русская старина», 1885, Т. 45, Вып. 1, էջ 157-186, «Русская старина», 1885, Т. 45, Вып. 2, էջ 443-468):

¹⁸ Տե՛ս Norman Ch. B., *Armenia and the Campaign of 1877*, London: Cassell, Petter, and Galpin, 1878:

¹⁹ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Barry Quintin, *War in the East: A Military History of the Russo-Turkish War 1877-78*, Solihull: Helion & Company Ltd, 2012, էջ 182-184:

²⁰ Նորմանը նշում է, որ թուրքերի վայրագությունների մասին զգալի տեղեկություններ է հաղորդել նաև այդ ժամանակ Էրզրումում Մեծ Բրիտանիայի հյուպատոս պրն Զոհրաբը, որոնք ամփոփված են Ֆորին Օֆիսի՝ Թուրքիային նվիրված զեկույցների շարքում (տե՛ս Norman C. B., *Armenia and the Campaign of 1877*, էջ 293):

²¹ Այդ մասին տե՛ս “The Ottoman War and Telegraph offices,” *Timaru Herald*, September 26, 1877, էջ 4:

²² Չարլզ Նորմանին անշուշտ կարելի է դիտարկել արժանահավատ աղբյուր, քանի որ նա բրիտանական թերթի թղթակից էր: Ավելին, եթե անգամ կասկածի տակ էլ դրվի այս աղբյուրի արժանահավատությունը, ապա դա պետք է լինի հոգուտ թուրքական կողմի (նաև հաշվի առնելով նշված շրջանում Մեծ Բրիտանիայի դիրքորոշումը Ռուսաստանի քաղաքականության նկատմամբ), քանզի ինչպես ինքը՝ հեղինակն է նշում գրքի առաջաբանում. «*Ես ափ իջա Տրապիզոն որպես ընդգծված թուրքասեր և խորապես համոզված այն բանում, որ թուրքական անկարգությունը և վար կառավարումը խիստ չափազանցված է: Լինելով նորաթուխ լրագրության մասնագիտության մեջ, ես պարտավորված չէի հավարարիմ մնալ իմ նախկին դիրքորոշման մեջ իմ հեղափոխականներում փրամաքանությունը պահելու համար, և լինելով ամբողջովին ազապ հրահանգ-*

Այսպես, Չ. Նորմանի հաղորդած տեղեկություններից պարզ է դառնում, որ Բայազետում սպանվում է 1100 մարդ²³։ Ալաշկերտի հովտի 122 գյուղերից միայն 9-ն են խուսափել ամայացումից և կոտորածներից։ Մուշի շրջանում մի շարք գյուղեր ավերվել են, բնակիչները՝ սպանվել։ Այդ ամենը կատարվում էր ոչ միայն թուրքական բանակի, այլ նաև նրանց դրոմամբ ու նրանց հովանավորությամբ գործող ավագակախմբերի²⁴ կողմից՝ շեյխ Ջալալեդդինի, Օբայդուլահի, Ֆաքիմ էֆենդիի և ուրիշների ղեկավարությամբ²⁵։

ներում, ես որոշեցի արդարացիորեն և ազնվորեն գրել այն ամենը, ինչ տեսնում եմ և ջանք չիւնայել Օսմանյան կողմը պաշտպանելու համար...

«Թայմս»-ին թղթակցելիս ես կանոն ասրբեցի չհաղորդել ոչինչ, բացի նրանից, ինչի ակահարեան եմ եղել ես կամ փաստեր՝ հաստատված եվրոպացի ականաարեսների կողմից։ Իմ նամակների վերահրապարակման ժամանակ ես պահպանել եմ այդ սկզբունքը։ Ես աշխատել եմ գրել անկողմնակալ առանց թուրքերի թերություններն աղավաղելու և վայրագությունները ռուսներին վերագրելու։ Անկեղծորեն ասում եմ, ես չկարողացա գրել գեթ մեկ սպացուցելի դաժանության դեպք՝ իրագործված Մեծ իշխանի բանակի կողմից, և իմ այս հայտարարությունները հաստատվում են սրբ Առնոլդ Քեմբելի դիվանագիտական զեկուցագրերով՝ վերջերս հրատարակված Արևելյան հարցին վերաբերող Կապույտ Գրքում։ Թուրքական վարչակարգի քաղաքականության հետևանքով ոչ ոք չի կարողանում ճիշտ բարձրաձայնել. ոչինչ չէր արվում հիվանդներին և վիրավորներին օգնելու համար, աշխատողները շահագործվում էին, իսկ մեղավորների անպարժեխությունը վրդովմունք էր առաջացնում ազնիվ մարդկանց շրջանում, ինչպես նաև ստահող լուրեր էին շրջանառվում Ռուսաստանի դաժանության մասին. մասնավորապես Արդահանի բանտարկյալների և Ալաշկերտի հովիտի բնակչության հետ վարվելու վերաբերյալ։ Այսպիսի գործողությունները վանում էին այն մարդկանց, ովքեր սատարում էին իրենց արդարության համար ամբարտապան վարչակարգի դեմ պայքարողներին» (Norman C. B., *Armenia and the Campaign of 1877*, London: Cassell, Petter, and Galpin, 1878, p. VII):

²³ Տե՛ս Norman C. B., *Armenia and the Campaign of 1877*, էջ 296, 299-300:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 296:

²⁵ Ընդհանրապես այս շրջանում քրդական ջոկատների ակտիվության մասին զգալի գրականություն կա, որոնցում տարբեր տեսանկյուններից են դիտարկվում քուրդ առաջնորդների գործողությունների ընթացքը և շարժառիթները (տե՛ս Mehmet Firat Kilic, «Between Empires: the Movement of Sheikh Ubeydullah», *International Journal of Kurdish Studies*, 2006, Volume 20, Issue 1/2, էջ 57-121, Mehmet Firat Kilic, *Sheikh Ubeydullah's role in 1878-1878 Ottoman Russian War*, <http://www.penkurd.org/englizali-kilic/Sheikh-Ubeydullahs-Role-in-1878-1878-Ottoman-Russian-War.pdf> (դիտվել է՝ 05/04/2016)):

Մի բան անվիճելի է. քրդերն այս պատերազմում դաշնակցել և աջակցել են օսմանյան բանակին ընդդեմ ռուսների։ Սակայն չափազանց կարևոր է ընդգծել այն փաստը, որ ինչպես Բայազետի կոտորածը, այնպես էլ Ալաշկերտի, Մուշի և այլ շրջանների հայ բնակչության դեմ կատարված բռնությունները պարզապես հայ-քրդական ներքին հակասությունների հետևանք չեն։ Այստեղ գլխավոր շարժիչ և դրդիչ ուժը համիդյան վարչակարգն է։ Այս առումով բնութագրական է հայ դաշնակցական հասարակական-քաղաքական գործիչ, պատմաբան Կ. Մասունու հետևյալ դիտարկումը. «Քիւրդերը Սուլթան Համիդի գահակալութեամբ ավելի քաջալերութիւն գրան։ Միւս կողմէ, քիւրդերու եւ հայերու միջեւ իւրամարդ բացուեցաւ։ Այն համոզումը կար, թէ եթէ քրիստոնէայ Ռուսաստանը փրկէր հայկական գաւառներուն՝ քրիստոնէայ հայութիւնն էր, որ առաջնութիւն պիտի ստանար։ Այս պայմաններուն մէջ քրտութիւնն իր դէմքը կը դարձնէր Թուրքիոյ կողմը։ Իսկ հայութիւնը՝ թողելով վերջնականօրէն թրքական օրիանթացիան՝ կը հակէր Ռուսաստանի կողմը» (տե՛ս Մասունի Կ., *Քիւրդ ազգային շարժումները եւ հայ-քրդական յարաբերութիւնները* (ԺԵ դարէն մինչեւ մեր օրերը), Պէյրութ։ Համազգային տպ., 1969, էջ 137-138):

Բայազետի ողբերգությունը, չնայած աղավաղված և թուրքամետ դիտարկումներով, այնուամենայնիվ հաստատվում է նաև բրիտանացի լրագրող և պատերազմական թղթակից Չարլզ Ուիլյամսի²⁶ հաղորդած տեղեկություններով: Նա 1878 թ. իր ուղարկած նամակներից և հավաքած տեղեկություններից կազմում և հրատարակում է մի գիրք («Հայկական արշավը: 1877 թ. արշավի օրագրությունը, Հայաստանում և Քուրդիստանում»)²⁷: Սակայն այս հեղինակի ընդգծված թուրքասիրությունը, ի տարբերություն Չ. Նորմանի, հնարավորություն չտվեց լինելու նույնքան օբյեկտիվ: Մասնավորապես Բայազետում կատարվածի մասին նա տալիս է աղճատված տեղեկություններ, իսկ կոտորածների զոհ համարում է ռուսական զորքին, այսինքն՝ ամենևին չի ընդունում քրդերի և նրանց հովանավորող թուրքական իշխանությունների կողմից տեղի հայ բնակչության կոտորածի փաստը²⁸:

Այսպիսով, ակնհայտ է, որ Բայազետի իրական, ոչ մտացածին ողբերգությունը, որի եղելությունը հաստատվում է օտար, անկողմնակալ աղբյուրներով, պարզապես մոռացության է մատնվում և անգամ չի քննարկվում: Իսկ Ալաշկերտի հովտի գյուղերում կատարված ողբերգությունը ներկայացվում է ծուռ հայելու միջոցով:

2. Ուլքիլիսեի միջադեպը

«Ռուսական վայրագություններ»-ում ամփոփված տեղեկությունների «իսկության» մասին կարելի է գաղափար կազմել նաև որոշակի՝ տեղական նշանակություն ունեցող որևէ իրադարձության դիտարկմամբ: Տվյալ դեպքում մենք քննության կառնենք թուրքական ժողովածուում ներկայացվող մի միջադեպ: Այստեղ պետք է նշել, որ ժողովածուի Կովկասյան ճակատին առնչվող փաստաթղթերում ընդհանուր առմամբ հանդիպում ենք «քրիստոնյա» ձևակերպմանը: Դիցուք դիտարկենք երեք փաստաթուղթ, որտեղ օգտագործվում է «հայ» (անգլ. Armenian) բառը:

Փաստաթուղթ N7՝ «Այս պահին գիտեն, որ ռուսները բռնությամբ գերեվարել են Ուլքիլիսեի հայ եպիսկոպոսին նրան վիրավորելուց և կապկպելուց հետո: Այդ հոգևորականը նվիրված էր պետության շահերին»²⁹:

Փաստաթուղթ N93՝ «Ուլքիլիսեում երեք ժամ ցրտով մարտից հետո ռուսները թալանեցին եկեղեցին, այրեցին տները, բռնության ենթարկեցին և առևանգեցին հայ եպիսկոպոսին»³⁰:

²⁶ Չարլզ Ֆրեդերիկ Ուիլյամսը (1838-1904 թթ.) թղթակցել է բրիտանական «Evening Standard» և «The Evening News» պարբերականներին: Նա բրիտանացի առաջին թղթակիցներից մեկն էր, որ 1877 թ. ժամանեց Կոստանդնուպոլիս՝ պատերազմի ընթացքում ուղեկցելով թուրքական չորրորդ բանակի հրամանատար Մուխտար փաշային (այդ մասին տե՛ս «A Soldier on the Pencil: One of London's famous war correspondents,» The New York Times, August 10, 1887):

²⁷ St'u Williams Charles, The Armenian Campaign: A Diary of the Campaign of 1877, in *Armenia and Koordistan*, London: C. Kegan Paul & Co., 1878:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 129:

²⁹ *Russian Atrocities in Asia and Europe*, p. 9.

³⁰ Նույն տեղում, էջ 62:

Փաստաթուղթ N94՝ «Ուշքիլիսեի եկեղեցում տասար դի է հայտնաբերվել: Գյուղերում հետաքննություն է սկսվել: Հայկական եկեղեցին այրվել է»³¹:

Խոսքն այստեղ օսմանյան Էրզրումի վիլայեթի Դիադինի գավառի Ուշքիլիսե (Ուշքիլիսա, թրք.՝ երեք եկեղեցի) գյուղի վանքի մասին է: Դա պատմական Բագավանի Ս. Հովհաննես վանքն է (VII դար): Այս եկեղեցու մասին հայկական աղբյուրներում զգալի նյութ կա, որը, սակայն, հիմնականում վերաբերում է նրա ձեռագրական հավաքածուին³²: Մյուս կողմից խոսքը Հովհաննես վարդապետ Աստվածատրյանի մասին է, որին 1882 թ. հանդիպել և նրա մասին տեղեկություններ է թողել այդտեղ ժամանած Մադաթիա եպիսկոպոս Օրմանյանը³³: Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ վանքի շուրջ տեղի ունեցած իրադարձությունների դիտարկումը թույլ է տալիս հասկանալ, որ թուրքական աղբյուրի այս տեղեկությունը ոչ միայն չի համապատասխանում իրականությանը, այլ նաև իրականում տեղի ունեցածի միտումնավոր նենգափոխումն է: Բանն այն է, որ մեր կողմից արդեն հիշատակված Չարիզ Նորմանը քննարկվող ժամանակահատվածում եղել է Սուրբ Հովհաննես եկեղեցում և զրույց ունեցել «ռուսների կողմից» բռնության ենթարկված և առևանգված հայ եպիսկոպոսի հետ: Այս առիթով նա գրում է.

«Ուշքիլիսեի եկեղեցում թաքնված տասար մարդ դաժանորեն սպանվել է: Ես գրուցել եմ տեղի հայ եպիսկոպոսի հետ, ով վրդովված ժպտում է, որ դա արել են ռուսները, - հայտարարություն, որ արվել էր Բամայիլ փաշայի կողմից և շրջանատության մեջ դրվել Բ. Դուսն կողմից Մեծ տերությունների համար,- և ով հանդիսավորությամբ հավասարիացնում էր ինձ, որ դա քրդերի ձեռքի գործն է, այն բանից հետո, երբ ռուսներն անցել են այդ վայրով»³⁴:

Այն, որ եկեղեցու վրա հարձակվել են մուսուլմանները, հաստատվում է նաև հայկական աղբյուրներով, մասնավորապես դեպքերի ժամանակակից ազգագրագետ Սարգիս Հայկունի Բագրևանդ գավառին նվիրված իր աշխատության մեջ հայտնում է հետևյալ տեղեկությունը.

³¹ Նույն տեղում:

³² Ուշքիլիսեի եկեղեցու մասին տեղեկություններ են պահպանվել պատմիչներ Ագաթանգեղոսի և Ղազար Փարպեցու աշխատություններում: Վերադառնալով քննարկվող ժամանակաշրջան՝ պետք է նշել, որ 1912 թ. Ն. Մառը Հ. Օրբելուն գործողում է Բագավանի եկեղեցի՝ նրա արձանագրությունները ուսումնասիրելու: Արդյունքներն ամփոփվում են հետևյալ աշխատանքներում՝ Орбели И. А., *Багаванская надпись 639 г. и другие армянские ктиторские надписи VII века*, Петроград: Тип. Имп. Акад. Наук, 1913: Նույնի՝ *Багаванский храм и его надписи*, Петроград: Тип. Акад. Наук, 1917. Պատմաբան Պ. Մուրադյանը նշում է, որ Ուշքիլիսե անունը եթե եռախորան լինելու արձագանք չէ, ապա վկայությունն է երբևէ երեք եկեղեցու համաժամանակյա գոյության (տե՛ս Մուրադյան Պ., Դրվագներ Բագավանի ձեռագրական հավաքածուի պատմությունից, *Պարմա-բանասիրական հանդես*, 1999, 1 (150), էջ 195):

³³ Տե՛ս Օրմանեան Մադաթիա արքեպ., *Խոհք եւ խօսք. Իր կեանքի վերջին շրջանին մէջ*, Երուսաղեմ: Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1929, էջ 117:

³⁴ Norman C. B., *Armenia and the Campaign of 1877...*, pp. 294-295.

«Այս հռչակատու վանքը ուներ ընտիր ձեռագրաց մատենադարան, որ պահուած էր վանքի որմերու մէջէն սանդուխներով դէպի գմբէթ բարձրացած մի դարանի մէջ. այս ձեռագիրներ ամբողջովին 77-ի պարերազմին վանքի մէջ թողուած են և ի կորուստ մատնուած: Մի ամենաընտիր ձեռագիր մագաղաթեայ Աստուածաշունչ քրդերու ձեռք կանցնի, կը բերեն Ղարս-բէկ հայ գիտն, կը դնեն վայր ու փայտով հարուածներ կտան ձեռագրին, որպէսզի հայեր մեծ գին տան, գերությունից ազատեն, կողոպտուած հայեր աստի անտի ցորեն հասաքելով կտան, կը ստանան Աստուածաշունչն»³⁵:

Վերոնշյալը վկայում է այն մասին, որ մագաղաթյա Աստվածաշունչը քրդերի ձեռքը կարող էր ընկնել միայն այն դեպքում, եթե թալանը նրանք և նրանց հովանավորող թուրքական իշխանություններն էին կազմակերպել:

Եզրահանգումներ

Օսմանյան կայսրության և նրա հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների հակասությունների խորացումը հանգեցրին 1875-1878 թթ. մերձավորարևելյան ճգնաժամին: Բալկաններում բռնկված ապստամբությունների, ինչպես նաև 1877 թ. բռնկված ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ թուրքական իշխանությունները լայնորեն կիրառեցին թեն տեղական նշանակության, սակայն առանձին դեպքերում զանգվածային կոտորածներով հակահարված տալու միջոցը: Դրա անմիջական հետևանքն Արևմուտքի հասարակական-քաղաքական շրջանակներում հակաթուրքական տրամադրությունների ուժեղացումն էր, չնայած Օսմանյան կայսրությունը վայելում էր այդ տերությունների աջակցությունը Ռուսաստանի դեմ պատերազմում: Օսմանյան կայսրությունն այդ շրջանում հայտնվեց մի իրավիճակում, երբ պատերազմում կռվում էր Ռուսական կայսրության դեմ, իսկ միջազգային ասպարեզում՝ իր դեմ ստեղծված բացասական կերպարի չեզոքացման համար:

Ահա այս շրջանում է, որ Օսմանյան կառավարող շրջաններում ի հայտ են գալիս իրադարձություններին արձագանքելու հետաքրքիր մոտեցումներ: Մասնավորապես սկսվեց երկու թիրախ ունեցող մի մարտավարության կիրառում, որի դեպքում նախատեսվում էր համադրել ա) Արևմուտքում հակաթուրքական տրամադրություններին հակակշռի ստեղծումը և բ) պատերազմական ախոյանի՝ Ռուսաստանի վարկաբեկումը: Պետական երկու հրատարակությունների քննությունը մեզ թույլ է տալիս եզրակացնել, որ նշված նպատակին հասնելու համար թուրքական իշխանությունները փորձել են լուծել մեկ գլխավոր խնդիր՝ ռուսներին մեղադրել այն բանում, ինչում մեղադրում էին իրենց: Այսինքն՝ ռուսական կողմին ներկայացնել խաղաղ բնակչության, հիմնականում մուսուլմանների, իսկ առանձին դեպքերում նաև քրիստոնյաների կոտորածների կազմակերպիչ: Այս մոտեցումը որոշ փոխակերպումներով օգտագործվել է նաև Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, երբ

³⁵ Հայկունի Ս., *Բագրեւանդ ջրաբաշխ գաւառ*, Մասն Ա., Վաղարշապատ: Տպարան Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, 1894, էջ 277:

երիտթուրքական քարոզչությունը սեփական մեղքերը սկսեց բարդել հիմնական զոհերի՝ հայության վրա:

Չնայած այն փաստին, որ բոլոր մեղադրանքներն ուղղված են ռուսական կողմին, այնուամենայնիվ արևմտահայությունը Կովկասյան ճակատին առնչվող հաղորդագրությունների կարևոր դերակատարներից մեկն է: Այսինքն՝ այս փուլում, երբ Հայկական հարցը դեռ նոր էր սկսում միջազգայնաձև, թուրքական կեղծարարությունների թիրախը չունեին այն ուժգնությունն ու ուղղվածությունը, որը ձեռք բերեց հետագա տարիներին: Սակայն այս հրատարակությունների քննությունը մեզ հնարավորություն է տալիս դեռևս այս շրջանում տեսնելու հետագայում պետական մակարդակի հասնող կեղծարարությունների և դրանց օգտագործման վաղ ձևերը:

ՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԿՈՒ ԿԱՅՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ.

1877– 1878 թթ. ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏԸ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ՔԱՐՈԶՉՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Վարդանյան Գևորգ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում քննության են ենթարկվում օսմանյան պատերազմական քարոզչության առանձնահատկությունները 1877 թ. լույս տեսած պետական երկու հրատարակություններում: Խնդիր ունենալով վարկաբեկելու թշնամուն՝ Ռուսաստանին, ինչպես նաև պայքարելու Արևմուտքում ծավալված հակաթուրքական տրամադրությունների դեմ՝ օսմանյան պետական քարոզչության մեջ սկսեցին ի հայտ գալ նոր մոտեցումներ, որոնք հետագայում զարգացվեցին և կիրառվեցին Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ:

Բանալի բառեր՝ Օսմանյան կայսրություն, Ռուսական կայսրություն, հայեր, ռուս-թուրքական պատերազմ, Կովկասյան ճակատ, պատերազմական քարոզչություն, ցեղասպանության ժխտում:

ARMENIANS BETWEEN THE TWO EMPIRES: CAUCASIAN FRONT OF THE
RUSSO-TURKISH WAR OF 1877-1878 IN OTTOMAN WAR PROPAGANDA

Gevorg Vardanyan

SUMMARY

The article analyzes important features of the Ottoman war propaganda presented in two official publications of 1877. To blacken the enemy, as well as fight against anti-Turkish sentiments in Europe, the Ottoman war propaganda worked out new approaches, developed and applied during World War I.

Keywords: Ottoman Empire, Russian Empire, Armenians, Russo-Turkish War, Caucasian Front, war propaganda, genocide denial.

АРМЯНЕ МЕЖДУ ДВУМЯ ИМПЕРИЯМИ: КАВКАЗСКИЙ ФРОНТ
РУССКО-ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЫ 1877-1878 ГГ. В ОСМАНСКОЙ ВОЕННОЙ
ПРОПАГАНДЕ

Геворг Варданян

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы важные особенности османской военной пропаганды представленных в двух официальных изданиях, которые были опубликованы в 1877 году. Имея задачу очернить противника, а так же бороться против анти-турецких настроений в Европе, в османской государственной пропаганде появились новые подходы, которые потом совершенствовались и применялись во время Первой мировой войны.

Ключевые слова: Османская Империя, Российская Империя, армяне, русско-турецкая война, Кавказский фронт, военная пропаганда, отрицание геноцида.

ՀԱՅ ԵՐԵՒԱՆԵՐԻ ԹՐՔԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՈՐԲԱՆՈՑՆԵՐՈՒՄ (1915 -1918 ԹԹ.)

Նարինե Մարգարյան

ա. Թրքացման քաղաքականության իրականացումն օրենքների, հրամանների ու հեռագրերի շրջանակներում

Հայոց ցեղասպանության իրագործման ընթացքում երեխաներն ամենախոցելի խումբն էին: Ջանգվածային կոտորածների ու գաղթի ժամանակ նրանք ենթարկվում էին բազմակողմանի բռնաճնշումների: Տարագրության ճանապարհից, ծանր կորուստներից հետո նրանք անընդհատ բախվում էին նորանոր դժվարությունների՝ փորձելով հաղթահարել վերապրելու խնդիրը:

Հայոց ցեղասպանության իրագործման ընթացքում թրքացման ու ձուլման քաղաքականությունը եղել է կարևոր բաղադրիչ մաս: Այդ են վկայում օսմանյան փաստաթղթերը, որտեղ պարզորոշ երևում է, որ թուրքական կառավարությունը նպատակ է դրել հայ երեխաներին համակարգված ձուլելու մուսուլմանական հասարակությանը: Երեխաները՝ որպես ազգի անբաժանելի հատված, նույնպես ցեղասպանության զոհ են դառնում¹: Նրանք նաև բռնի կրոնափոխության առավել դյուրին հատվածն են. նրանց իսլամացման գործընթացը, ազգային ու կրոնական ինքնագիտակցության մոռացությունն առավել վաղ հասակում ավելի դյուրին է իրականացնել: Հենց այս քաղաքականությունն ու տրամաբանությունն էլ ընտրել էր երիտթուրքական կառավարությունը: Վերջինս նպատակ էր դրել իր հսկողության տակ գտնվող որբանոցներում «ազգափոխ» անելու այդ երեխաներին ու ծառայեցնելու թուրք ազգի շահերին, չնայած միշտ էլ մտավախություն է ունեցել, որ այդ երեխաներն այդ կերպ փրկվելով, հետագայում վրեժխնդիր կլինեն: Հայտնի ցեղասպանագետ Վահագն Դադրյանը, անդրադառնալով Հայոց ցեղասպանության տարիներին հայ երեխաների բռնի իսլամացման խնդիրներին, իրավացիորեն նշում է, որ թուրքերը գնահատում էին հայ երեխաների գենոֆոնդը՝ նրանց դիտարկելով որպես թուրք ազգի գենային նկարագիրը հարստացնելու անգնահատելի աղբյուր²:

Հայոց ցեղասպանության տարիներին իսլամացումը դիտարկվել է միաժամանակ և՛ նախապայման, և՛ հետևանք: Չնայած այն, ինչպես թուրքական կողմն էր հավաստիացնում, նախապայման էր նրանց փրկության համար, սակայն այդ գործընթացը հեռու էր փրկություն կոչվելուց: Հետևանքն էլ այն էր, որ նրանք իսլամ ընդունելուն զուգահեռ, փոխում էին իրենց մայրենի լեզուն, մշակույթը, նույնիսկ անձնանունները: Դանիացի պատմաբան, ցեղասպանագետ Մաթիաս Բյորնլունդը

¹ St' u Dadrian V., *Children as Victims of Genocide: The Armenian Case*, The Issues of The History and Historiography of The Armenian Genocide, Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, № 7, Երևան, ՀՅԹԻ, 2003, էջ 3:

² Նույն տեղում, էջ 4:

հայերի ձուլման խնդիրներին անդրադառնալիս եզրակացնում է, որ կրոնի, լեզվի, մշակույթի, անգամ անձնանունների հարցում մուսուլման ընտանիքներում, կառավարական որքանոցներում ու հասարակական ոլորտներում իրականացվող համակարգված ճնշումների հետևանքով մնում էր միայն սիստեմատիկ թրքացման պատրաստ կենսաբանական «հում նյութը»³: Այս պարագայում մարդը ֆիզիկապես չի վերանում, բայց նա այլևս չի կարող ապրել որպես տվյալ ազգի ներկայացուցիչ:

Հայ երեխաների բռնի իսլամացումը կատարվել է երկու մակարդակով՝ պետության և հասարակության լայն զանգվածների կողմից: Բազմաթիվ հայ երեխաների թուրքերն ու քրդերն առևանգում էին, երբեմն՝ «որդեգրում», ու նրանք, աստիճանաբար իսլամական միջավայրում ապրելով, թրքանում ու ձուլվում էին այդ հասարակությանը: Հաճախ հայ երեխաներին կառավարության հրամանով հանձնում էին այնպիսի գյուղերի ու մարզերի թուրք բնակիչների, որտեղ հայեր ու օտարներ չէին գտնվում⁴:

Պետական մակարդակով իսլամացնելու համար հիմք են ծառայել պաշտոնական հրամաններն ու հեռագրերը: Այստեղ տեղահանությունների ու բնաջնջման ողջ ընթացքում հայ երեխաների համար օգտագործվել է “*bakim ve tarbiye*” թարգմանաբար «խնամք ու դաստիարակություն» արտահայտությունը:

1915թ. նոյեմբերի 16-ի ներքին գործերի նախարարության անվտանգության ընդհանուր վարչության ծածկագրված հեռագրում՝ ուղղված Հալեպի ու Դամասկոսի նահանգապետարաններին, պահանջվում է. «Եթե... նահանգներում կան երեխաներ, ովքեր ոչ ոք չունեն, կրթության և դաստիարակության համար նրանց ուղարկել Ստամբուլ»⁵: 1915 թ. դեկտեմբերի 12-ին Հալեպի կուսակալությանն է ուղղվել *ներքին գործերի նախարար* Թալեաթի հետևյալ հեռագիրը. «Հառաքեցեք եւ սնուցեք այն որբերը միայն որոնք չեն կրնար յիշել զուլումը, որուն ենթարկուեցան իրենց ծնողները»⁶:

1915 թ. դեկտեմբերի 30-ի՝ Նիդդեի գալառ ուղարկած իր հեռագրում Թալեաթը նշել է. «Անհրաժեշտ է, որ օգնություն տրամադրվի բոլոր նրանց, ովքեր մնացել են առանց խնամակալների ու առանց ողջ մնացած ազգականների. երեխաները տեղավորվեն որքանոցներում ու մուսուլմանական գյուղերում, որտեղ հայեր կամ օտարերկրացիներ չկան»⁷:

Օսմանյան կառավարությունը, չնայած պատերազմական վիճակին, իր նախաձեռնությամբ հայ որբերին հավաքում էր թուրքական որքանոցներում՝ իսլամացնելու ու թրքացնելու նպատակով: Այդ են վկայում ռազմական նախարար Էնվե-

³ Bjørnlund M., “A Fate Worse Than Dying”: Sexual Violence during the Armenian Genocide, տե՛ս https://he.palgrave.com/resources/sample-chapters/9780230542532_sample.pdf, էջ 37:

⁴ Stü Akçam T., *The Young Turks’ Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*, Princeton University Press, 2012, էջ 317:

⁵ Նույն տեղում, էջ 322:

⁶ Աստոնյան Ա., *Մեծ ճգնաժամ*, Երևան, «Արևիկ», 1990, էջ 187:

⁷ Akçam T., *նշվ.* աշխ., էջ 320:

րի՝ Թալեաթին ուղղված գրությունները, որտեղ հստակ ցուցումներ են տրվել հայ որբերին հասկապես թուրքական որբանոցներ ուղարկելու մասին:

Էնվերի՝ ներքին գործերի նախարարությանն ուղղված 1916 թ. մայիսի 9-ի գրության մեջ նշվում է. «Կրոնափոխ և ոչ կրոնափոխ հայ որբերին, եթե վերցնենք մեր որբանոցները, ես պատրաստ եմ ռազմական բյուջեից հոգալու դրա համար անհրաժեշտ ծախսերը»⁸:

Հայոց ցեղասպանության իրագործման համար կարևոր փաստաթուղթ է ներքին գործերի նախարարության ցեղային և ներգաղթային հարցերի կարգավորման վարչության՝ 1916թ. ապրիլի 30-ին գրեթե բոլոր նահանգներ ուղարկված հեռագիրը, որի երրորդ և չորրորդ կետերը վերաբերում էին մինչև 12 տարեկան երեխաներին⁹:

Պետական շրջանակներում հայ երեխաներին թուրքական որբանոցներ վերցնելու շահագրգռվածությունը պայմանավորված էր նրանց իսլամացնելու և ձուլելու ցանկությամբ, քանի որ այդ տարիներին Օսմանյան կայսրության տարածքում գործում էին եվրոպական, ամերիկյան, միսիոներական որբանոցներ ևս:

Փաստորեն թուրքական կառավարությունը պետական հրամանների ու հեռագրերի միջոցով իրականացնում է հայ որբերի ձուլման հարցը: Երիտթուրք ղեկավարները, ինչքան աշխարհիկ, նույնքան էլ աթեիստ լինելով, հավատում էին, որ թրքացումը կարող է կառուցվել միայն իսլամացման հիմքի վրա¹⁰: Այս գործընթացը կատարվում էր փուլերով, համակարգված ու աստիճանաբար, որտեղ ներգրավված էին թուրք հասարակության բոլոր շերտերը:

բ. Հայ որբերի թրքացման քաղաքականությունը պետական որբանոցներում

Թուրքական որբանոցներ են բացվել Մերդինում, Ուրֆայում, Դիարբեքիրում, Կեսաբիայում, Հալեպում, Բեյրութում, Անթուրայում և մի շարք այլ բնակավայրերում¹¹: Հիմնական նպատակը թրքացումն էր, որը գրեթե բոլոր տեղերում իրագործվել է բռնությամբ, անվանափոխությամբ, մայրենի լեզվի արգելմամբ, կրոնափոխությամբ և մի շարք այլ ապօրինություններով, որոնց մասին կխոսվի արդեն յուրաքանչյուր որբանոցի պատմության շրջանակում:

Կառավարությունը թուրքական որբանոցներ բացելու գործընթացը սկսել է Հալեպից: 1915 թ. աշնանը որբերին հավաքել են քաղաքի արվարձաններից, փողոցներից, բայց ինչպես նշում է Ա. Անտոնյանը, դա ոչ թե գթասրտության, այլ վարա-

⁸ Մելքոնյան Ռ., *Հայերի բռնի իսլամացումը ցեղասպանության փառիներին. ընթացքը և հետևանքները*, Երևան, 2010, հեղինակային հրատարակություն, էջ 29:

⁹ Հեռագրի երրորդ կետում նշվում է, որ մինչև 12 տարեկան երեխաներին բաշխեն տեղական որբանոցներում ու կացարաններում, իսկ չորրորդ կետով կարգադրվում է, որ բավարար չափով որբանոցներ չլինելու պարագայում, տեղական սովորույթների համաձայն, երեխաների դաստիարակության և ձուլման նպատակով նրանց հանձնեն մուսուլմաններին (հեռագրի տեքստն ամբողջությամբ տե՛ս Akçam T., *նշվ. աշխ.*, էջ 323):

¹⁰ Björnland M., “A Fate Worse Than Dying”: Sexual Violence during the Armenian Genocide..., էջ 37:

¹¹ Եղիայեան Բ., *Ճամանակակից պատմություն Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1975, էջ 97:

կիչ հիվանդությունները, մասնավորապես տիֆը քաղաքում կանխելու համար էր: Սակայն կառավարությունը մտավախություն ուներ, որ այսկերպ որբերը կարող են փրկվել, ուստի Հալեայի կուսակալություն է հասել Թալեաթի հետևյալ հրամանը. «Այս տեսակ որբանոցի մը պետք չկայ: ... Ղրկեցէք անապատները եւ իմացուցէք»¹²: Նոյեմբերի 26-ին Հալեայի գաղթականների ընդհանուր տեսչի փոխանորդ Աբդուլ-լահատ Նուրին հեռագրում է Կ. Պոլիս. «Որբանոցին մէջ անելի քան 400 տղաք կը գտնուին. ասոնք ալ կարավաններուն ընկերացնելով իրենց տարագրության վայրերը պիտի դրկուին»¹³:

Սակայն Հալեայի իշխանություններն «ահավոր պատուհաս» էին գտել այդ երեխաների համար՝ որբանոցի տեսուչ նշանակելով Նազմիին, ով «սիսթեմաթիք անգթութեամբ մը, անօթութեամբ ու չարչարանքներով, կը սպաննէր որբերը նոյն իսկ քաղքին մէջ»¹⁴: Անգլիացիների՝ Հալեայ մտնելուց հետո հայոց առաջնորդարանի բողոքների հիման վրա նա ձերբակալվում է: Հարցաքննության ընթացքում պարզ է դառնում, որ իր պաշտոնավարության ժամանակ որբանոց են տարվել 3000 որբեր, որոնցից ողջ էին մնացել միայն 50-ը: Այդ կապակցությամբ Նազմիին հայտարարել է, որ դիտմամբ է արել, «որպէս զի այս շենքը արդարացնէ իր որբանոց անունը ... ու մանաւանդ, ինք շարունակէ ստանալ իր տեսչի ամսականն ու պարէնը»¹⁵:

Գերմանացի հասարակական գործիչ, միսիոներ Յո. Լեփսիուսն իր «Գերմանիան ու Հայաստանը 1914-1918 թթ.» գրքում անդրադառնում է թուրքական որբանոցների խնդրին՝ գրելով. «Հալեայում մի գերմանական որբանոց թողեցին ... մնացած որբանոցների մասին հոգ էին տանում գերմանական բուժքույրերը, որոնք վերահսկվում էին թուրքական կառավարության կողմից, հետագայում նույնպես քսոքովեցին: Որբանոցի հայ երեխաներին տեղաբաշխեցին Դամասկոսի, Կոնիայի, Իզմիրի և այլ մուսուլմանական «կառավարական որբանոցներում», որտեղ նրանք կրում էին մահմեդական անուններ և դաստիարակվում միայն մահմեդական վարքով»¹⁶:

1916թ. հունվարի 23-ի հեռագրում կրկնվում է 1915թ. դեկտեմբերի 12-ի պահանջը՝ «... (հայոց) պզտիկներուն սնուցման համար անելորդ ծախքեր ընելը յարմար չէ: Ատոնք տարագրութեան կարաաններուն ընկերացնելով, վիլայէթէն դուրս հանել եւ մինչ հիմայ սնուցուողներն ալ՝ մեր վերջին գելուցման համեմատ՝ Սվազ դրկել»¹⁷:

Թուրքական կողմը սկսում է Հալեայի մի շարք որբանոցների, մասնավորապես Հայոց առաջնորդարանի որբանոցի երեխաներին կենտրոնացնել Մեքքե-նեում՝ Սեբաստիա ուղարկելու նպատակով: Իր քաղաքականությունն իրագործելու համար կառավարությունն ընտրել էր Սեբաստիան ու Կոնիան: Հալեայում հայ գաղթականների տեղահանության տեսչության գլխավոր քարտուղար Նայիմ բեյն

¹² Անտոնյան Ա., *նշվ. աշխ.*, էջ 183:

¹³ Նույն տեղում, էջ 183-185:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 185:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ *Deutschland und Armenia 1914-1918...*, էջ XL:

¹⁷ Անտոնյան Ա., *նշվ. աշխ.*, էջ 189:

այս կապակցությամբ գրում է. «Որքերը Սվազ դրկելու նպատակը զանոնք սպանելն էր»¹⁸: Սակայն հետագայում որոշումը փոխվում է, ու նրանց հիմնականում ուղարկում են Կ. Պոլսի թուրքական որբանոցներ: 1916թ. օգոստոսի 29-ին Հալեպում Գերմանիայի հյուպատոսն ամփոփել է շվեյցարական, ամերիկյան ու գերմանական լուծարված որբանոցների՝ 800-ի հասնող որբերի ճակատագիրը: Տեղական կառավարությունը հատուկ հանձնակատար է նշանակել այս որբանոցների համար, որը պետք է իրականացներ նրանց փոխանցումը Թուրքիայի կառավարմանը¹⁹:

1916 թ. սեպտեմբերի 5-ին Հալեպի հյուպատոսարանից տեղեկացնում են Դեր-Ջորում տեղակայված որբ երեխաների վերաբերյալ. «Ջոհլված աքսորյալ երեխաների խնդիրը մինչ օրս չի լուծվել: Տեղի աքսորման հանձնաժողովի ներկայացուցիչը ղեկավարող բուժքոչ ինտ հայտարարեց, որ այս որբերը գնալու են Կոնիայի ազգային որբանոց. այնտեղ նրանք կկրեն թուրքական անուններ և կդաստիարակվեն թուրքական ոգով»²⁰:

1917 թ. փետրվարի 14-ին Հալեպում Գերմանիայի հյուպատոս Ռյուլերը գրում է Բեռլին՝ Ռայխկանցլերին. «Հալեպի կառավարությունը Ջեմալ փաշայի հրամանով բուժքույր Բեատրիս Ռոհների որբանոցից 70 տղա վերցրեց, որպեսզի նրանց Լիբանանի կառավարական որբանոցը տեղափոխի, որտեղ նրանք Արևելյան Անատոլիայից եկած փախստական մահմեդական երեխաների հետ պետք է դաստիարակվեն: Հետագայում նմանատիպ բաշխումներ որբանոցներում հաշվի կառնեն: Այսպիսով, նման եղանակով հայերը կդառնան հայրենասեր օսմաններ, և ինչպես բացահայտ, այնպես էլ ծածուկ կերպով նախադրյալներ են ստեղծվում մահմեդականներ դառնալու: Կառավարական որբանոցներ գնացող բազմաթիվ հայ տղաներ հավանաբար կփախչեն, մնացածին էլ եթե իսլամ չընդունեն, փողոց կնետեն: Շատ քչերն այնտեղ կմեծանան»²¹: Որպես այս գործողությունների հետևանք՝ հյուպատոսը եզրակացնում է. «Կառավարական որբանոցներում երեխաների նպատակադրված բաշխումը ոչ մի դրական արդյունքի չհանգեցրեց, միայն հայ որբ տղաների թիվը դարձյալ նվազեց»²²:

Շվեյցարացի միսիոներ Յակոբ Կյունցլերը Ուրֆայում կառավարության կողմից որբանոցի հիմնումը բնորոշում է որպես թուրքական «գլխարտության» դրսևո-

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 190:

¹⁹ Կայսերական հյուպատոսարանի աշխատակից Հոֆմանը Հալեպից հաղորդում է Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանությանը, որ հայ երեխաների համար կիրառվելու են հետևյալ սկզբունքները. 13-ից բարձր տարիքի տղաները հեռացվելու էին, 13-ից բարձր տարիք ունեցող աղջիկներն ամուսնանալու էին մուսուլմանների հետ, 10-12 տարեկան երեխաները, ովքեր դեռ իրենց հետ կատարվածի տպավորությունների տակ էին, պետք է թուրքական որբանոցներում որևէ արհեստ սովորեին, իսկ 10 տարեկանից ցածր տարիք ունեցող երեխաներն էլ պետք է մեծանային հատուկ որբանոցներում (տե՛ս *Deutschland und Armenia 1914-1918, Sammlung diplomatischer Aktenstücke, herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius*, Donnat Temmen Verlag, Bremen, 1986, էջ 290-291):

²⁰ Նույն տեղում, էջ 293:

²¹ Նույն տեղում, էջ 319:

²² Նույն տեղում:

րում: «Երբ ճամբարներում, որտեղ կուտակվել էին հայ երեխաներ, անհամար ծնողագուրկ երեխաներ լաց էին լինում ու ճչում, կառավարությունը որոշեց բացել մի թուրքական որբանոց»²³: Ճամբարներից, փողոցներից վերցրել են մոտ հազար երեխա: Խնամակալուհիներ են եղել հայերը, քանի որ թուրք կանայք հրաժարվել են: Հավաքել են նաև ծծկեր երեխաներին, և քանի որ նրանց համար պետք էին նաև ստնտուներ, որոշ ուրֆացի կանայք հնարավորություն են ունեցել քաղաքում մնալու: Կյունցլերի տեղեկությունների համաձայն՝ այս որբանոցում մահացության թիվը շատ բարձր է եղել: Կես տարվա ընթացքում 1000 որբերից կենդանի էր մնացել միայն 200-ը: Կառավարության ցուցումով այդտեղ նույնպես երեխաներին իսլամական անուններ են տրվել, համեմատաբար մեծ տարիքի երեխաներին էլ իսլամ են ուսուցանել: 1917-1918 թթ. ձմռանը շատ երեխաներ հեռացվել են որբանոցից: Միայն նա, ով հույս էր ներշնչում, որ հետագայում լավ մուսուլման կլինի, կարողացավ մնալ և տեղավորվել դեռևս նախապատերազմյան շրջանից գործող արհեստագործական դպրոցում: Արդեն 1918 թ. դեկտեմբերին կառավարությունը ստիպված վերջին 20 հոգուն ազատ է արձակել²⁴:

Ադանայի թուրքական որբանոցներում հայ որբերի խնդիրներին է անդրադառնում Գերմանիայի հյուպատոս Օլգեն Բյուզեն, ով 1915 թ. հոկտեմբերի 21-ին հաղորդում է. «Թուրքական որբանոցի տնօրենը սասներին բացատրել է, որ նրանք կամ իրենց դավանանքը կփոխեն կամ հարկադրված կլինեն լքել որբանոցը: Աղջիկների և տղաների մեծ մասը հեռացան որբանոցից, իսկ մնացած 14 տղաները, հավանաբար, իսլամացան: Տնօրենը երեխաներին բացատրել է, որ թուրքական որբանոցում քրիստոնեությունը տեղ չունի, անգամ աղոթելն արգելվելու է»²⁵:

Արմաշում նույնպես գործել է թուրքական որբանոց, որի մասին տեղեկանում ենք Հալեայի ազգային արխիվում պահվող նամակներից²⁶: Նամակներից մեկից հայտնի է դառնում, որ մոտ 200-250 որբերի Հալեայից, մասնավորապես Ա. Շիրաճյանի որբանոցից Կ. Պոլիս տեղափոխելու հրահանգ է տրվել: Որոշ ժամանակ անց հայտնի է դարձել, որ տղաներին տարել են Արմաշի դպրեվանք «եւ հոն իսլամութին ընդունողները դրած են Արմաշի այդ վանքին մէջ, անոնց կերակրելով ու թուրքերէն դասեր տալով»²⁷: Եպիսկոպոս Արտավազդ Սյուրմեյանին ուղղված մեկ այլ նամակից տեղեկանում ենք, որ Ահարոն Պատվելիի որբանոցից մոտ 400 տղաներ՝ 8-14 տարեկան, տեղափոխվել են Կ. Պոլիս: «Հոն թրքացնելու համար որբանոց մը

²³ Կյունցլեր Յ., *Արյան և արցունքների երկրում, իրադարձությունները Միջագետքում Համաշխարհային պարերազմի ժամանակ (1914-1918)*, Երևան, ՀՅԹԻ, 2011, էջ 66:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 66-67:

²⁵ *Deutschland und Armenia 1914-1918...*, էջ 209:

²⁶ Ցեղասպանությանն ու դրան հաջորդող տարիներին բազմաթիվ նամակներ էին հասնում Հալեայի հայոց առաջնորդարան, որտեղ վերապրողները փնտրում էին իրենց հարազատներին: Նամակներում նրանք որոշակի մանրամասներ էին տալիս ու ակնկալում որևէ տեղեկություն ստանալ նրանց մասին: Երբեմն այդ տեղեկությունները տալվում էին մամուլում, երբեմն հայտարարվում էին եկեղեցու բեմից կամ էլ հանրային վայրերում էին փակցվում: Այնուհետև առաջնորդարանը որոնման արդյունքների մասին տեղեկացնում էր նամակի տիրոջը:

²⁷ Միխայելյան Մ., *Սպասելով Ձեր պարասխանին...*, «Երթ», հ. 2, Հալեայ, Արեւելք, 2006, էջ 203:

բացուցցաւ եւ այդ տղա(ք)ները հոն մնացին մինչեւ պատերազմին վերջը որոնցմէ ողջ մնացողներ շատ եղած են»²⁸: Արմաշի թուրքական որբանոցի մասին տեղեկանում ենք նաև Զավեն պատրիարքի հուշերից, որտեղ նշվում է, որ Արմաշի Չարխափան Ս. Աստվածածին վանքի վանահայրը, միաբանները, ուսուցիչները 1915 թ. տարագրվել են Կոնիա, իսկ վանքը կողոպտվել է, ու գավառի համար թուրքական կառավարության կողմից երկրորդական վարժարան է հիմնադրվել²⁹:

Սերաստիայի տարագրության սկզբնական ժամանակահատվածում հայ երեխաներին ու պատանիներին հավաքել ու Մալաթիայի թուրքական որբանոց են տեղափոխել, սակայն 1916 թ. վերջերին արդեն Պոլսից ստացված նոր հրամանի համաձայն՝ նրանց էլ տարել ու սպանել են³⁰:

1914-17թթ. Խարբերդում ԱՄՆ-ի հյուպատոս Լեալի Դեխլը 1915թ. հուլիսի 10-ին տեղում որբանոց բացելու խնդրով դիմում է նահանգապետին, բայց կտրուկ մերժում է ստանում: Վերջինս տեղեկացնում է, որ կառավարությունն է պատրաստվում մանկատներ բացել³¹: Լ. Դեխլը նշում է, որ, իրոք, կառավարությունը մի շարք որբանոցներ է հիմնում և որոշ ժամանակ պատասպարում այդ որբերին, այնուհետև հավելում. «Հետո բոլորն էլ անհետացան և լուր տարածվեց, որ նրանց տարել են Խարբերդից քսան մղոն հեռու գտնվող մի լիճ, խեղդամահ արել»³²:

Անթուրայի որբանոցը³³ կառավարության հիմնած թուրքական որբանոցներից ամենամեծն էր, որը, դատելով մանկական հուշագրություններից, ականատեսների վկայություններից ամենադաժանն էր իր բարքերով, կիրառվող պատժամիջոցներով ու թրքացմանն ուղղված իր հետևողական գործողություններով: Որբանոցի հիմնադրման ու որբահավաք աշխատանքներով հիմնականում զբաղվում էր Ջեմալ փաշան: Նրա նախաձեռնությամբ Անթուրայի նախկին ֆրանսիական ճիզվիտական մենաստանում բացված որբանոցի աշխատանքներն իրականացնելու համար հատուկ Կ. Պոլսից Սիրիա և Լիբանան է հրավիրվում պանթուրքական գաղափարների կողմնակից, գրող Հալիդե Էդիպը³⁴, ով, տեղում ուսումնասիրե-

²⁸ Նույն տեղում, էջ 204:

²⁹ Զաւէն Արք., *Պատրիարքական յուշերս, վատերագիրներ եւ վկայութիւններ*, 1947, «Նոր Աստղ», Գահիրէ, էջ 286:

³⁰ «Պատմագիրք յուշամարեան Սերաստիոյ եւ գաւառի հայութեան», կազմեց՝ Առաքել Ն. Պատրիկ, Պէյրութ, 1974, «Մշակ», էջ 752:

³¹ Լեալի Դ., *Սպանդի նահանգը*, Երևան, 2001, «Դավլ», էջ 134:

³² Նույն տեղում, էջ 135:

³³ Անթուրայի որբանոցի շուրջ 2000 հայ երեխաներից միայն 650-ն են վերապրել (տե՛ս Եղիայեան Բ., *Ժամանակակից պատմություն...*, էջ 250):

³⁴ Հալիդե խանումը (Հալիդե Էդիպ Աղիվար, 1884-1964 թթ.) եղել է Թուրքիայում իր ժամանակի ֆեմինիստական շարժման հայտնի ակտիվիստ: 1901 թ. հաճախել է կանանց ամերիկյան քոլեջ և ճանաչված է եղել որպես վիպագիր: Նրա գրքերում քննադատության է ենթարկվել կանանց ցածր սոցիալական վիճակը Թուրքիայում: Նրա առաջին՝ “*Seviye Talip*” վեպը հրատարակվել է 1909 թվականին: Այրել է Մեծ Բրիտանիայում, Ֆրանսիայում և ԱՄՆ-ում: Հալիդեն աջակցել է այն փաշաներին, ովքեր ծրագրել, կազմակերպել և իրականացրել են հայերի ցեղասպանությունը, իսկ հետագայում Նիզյար խանումի ընկերակցությամբ կարևոր դեր է խաղացել ողջ մնացած որբերին թրքացնելու գործում:

յով իրավիճակը, Նիզյար խանումի հետ պետք է զբաղվեր որբանոցների կրթական ու կազմակերպչական հարցերով: 1916 թ. ամռանը Հալիդեն արդեն Սիրիայում էր: Հետագայում իր *“Memoirs of Halide Edip”* հուշագրության մեջ նա պատմում է ժամանակի դեպքերն ու տալիս որբանոցի, Սիրիայում ու Լիբանանում թրքացման քաղաքականությունն իրականացնելու վերաբերյալ իր մեկնաբանություններն ու վերաբերմունքը: Գրքում տեղ գտած մանրամասներն իրենց բնույթով խիստ տարբերվում են իրականությունից: Հիմք ընդունելով մանկական հուշագրությունները, ականատեսների պատմությունները՝ կարելի է եզրակացնել, որ Հալիդե Էդիպի հուշագրությունը հիմնականում իր և իր կողմնակիցների գործունեությունն արդարացնող փորձ է:

գ. Թուրքական որբանոցներում կիրառվող մեթոդները

Ինչպես նշեցինք, թուրքական որբանոց մտնելու առաջին պարտադիր պայմանն անվանափոխությունն էր: Իրենց հուշագրություններում դրա մասին են հիշատակում գրեթե բոլոր որբերը:

Անթուրայի որբանոցում շուրջ երեքուկես տարի անցկացրած Գառնիկ Բանյանն³⁵ իր հուշերում պատմում է, որ որբանոցում նրան տրվում են 549 թիվը և Ահմեդ անունը: Իսկ մի անգամ, երբ մոռանում է իր թուրքական անունը, տնօրենի կողմից խիստ պատժվում է՝ դաժանորեն ծեծի ենթարկվելով: «Երկու օր վերջ իմացայ, գտնուած տեղս հիւանդանոցն էր եւ ես որբանոցի առաջին հիւանդն էի, առաջին զոհը թրքացման ճամբուն վրայ»³⁶:

Անթուրայի որբանոցի սան է եղել նաև Մելգոն Պետրոսյանը³⁷, ով, երկար ու դաժան տարագրության ճանապարհն անցնելուց հետո, միայն առաջին տպավորությամբ գրում է. «Անթուրա ... հրաշալի տեսքով դրախտավայր, տեսակ մը ոսկիէ վանդակ մէզի համար ... երկրէն ասդին առաջին անգամ ըլլալով հանգիստ քուն մը քաշեցինք ... Եթէ այսպէս շարունակուէր, փրկուած էինք»³⁸: Հաջորդ օրերին արդեն իրավիճակը փոխվում է. «Հայտարարում են, որ այն որ հաքք տինը (թուրք հաւատքը) կ'ընդունի, պէտք է նոր անուն ընտրէ ու արձանագրուի: Անոնք կ'եսօրին մասնաւոր միսով ճաշ, հաց ուզածին չափ պիտի ուտեն եւ այլն: Ուրեմն իսլամները հանրմ եւ էֆենտի ուտելէն վերջ կ'եաւորները պիտի ուտեն ... Միսին հոտը առինք մաս մը արձանագրուեցան»³⁹: Բացի դրանից տնօրենության կարգադրությամբ

³⁵ Գառնիկ Բանյանը ծնվել է Կյուրին քաղաքում 1910 թ.: Ցեղասպանության տարիներին տարագրվել է սիրիական անապատներ: Կարճ ժամանակահատված մնացել է Համայի որբանոցում, իսկ Ջեմալ փաշայի հրամանից հետո իր հետ եղած որբերի հետ տեղափոխվել է Անթուրա:

³⁶ Բանեան Գ., *Յուշեր մանկութեան եւ որբութեան*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1992, էջ 137:

³⁷ Մելգոն Պետրոսյանը ծնվել է 1906 թ. Մարաշի մոտակայքում գտնվող Սարըլար գյուղում: Տարագրության դաժան ճանապարհներով քույրերի հետ հասել է Անթուրա, որտեղից փախուստի է դիմել 1918 թ. ապրիլին: Նրա ձեռագիր հուշերը՝ «Յուշեր Եղեռնի օրերէն, 1905-1918», պահվում են ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդերում:

³⁸ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, քժ. 8, ֆ. հ. 231, թպ. 148, էջ 12:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 13:

ուտոդներն իրենց կերածի մասին պիտի պատմեին մյուսներին: Որբանոցի ղեկավարությունը չի սպասում Մելգոնի ու նրա 15 համագյուղացի երեխաների համաձայնությանը. «եկան խարազաններով տարին մեզի... թաց աչքերով մեյմէկ անուն որոշեցինք... եղայ Նէժիպ, թիւս ույթ»:⁴⁰

Նորեկներին բաժանում էին ըստ դասարանների, տասնապետ նշանակում, ով հսկում էր իր խմբին, սխալ բան անելու համար նրանք կարող էին նաև ապտակել: Օրական մի քանի ժամ մարզանք էին անում գինվորական ձևով: Ցանկացած սխալ քայլ դատապարտվում էր ծեծի⁴¹:

Հարություն Ալբոյաջյանը⁴² երկու անգամ է անվանափոխվել: Առաջին անգամ Դերայում⁴³, այնուհետև՝ Անթուրայում, որտեղ ստացել է Շյուքրու անունը և 534 համարը⁴⁴:

Խորեն Գըլըճեանին⁴⁵ Հալեպից տանում են Կ. Պոլսի «Հարբիյե» գինվորական կենտրոնական դպրոց: Այստեղ բոլորին պղնձե կնիքներ են տալիս՝ իրենց նոր թուրքական անունով: Նա ստանում է «Ալի օղլու իսլամ» անունով կնիքը, որը տնօրենության կարգադրությամբ միշտ պետք է վզից կախված լիներ»⁴⁶: Նման իրավիճակում հայտնվելու կապակցությամբ նա գրում է. «Մեր յանցանքը հայ ըլլալն էր: Իսկ այսուհետև թիրքին պատկանելով, մեզի թիրք կը ճանչանան եւ ամէն միջոցի կը դիմեն... պիտի յաջողին մեզ թրքացնել եւ մեր ծնողները մոռցնել տալ»⁴⁷:

Մարդիկն երկսեռ թուրքական որբանոցի անվանափոխության արարողակարգից դրվագներ է ներկայացնում Մարի Գրիգորյանը⁴⁸: «Թրքական անուններու ցանկին մէջէն ինծի վիճակուեցաւ Այիշե անունը ... ամէնուս համար ինքնութեան թուղթեր շինուեցան, ուր առանց բացառութեան բոլորիս հայրերը կոչուեցան Ապտուլլահ, իսկ մայրերը՝ Սալիհէ...»⁴⁹: Որբանոցում նրանց անվանում էին մուհ-

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 14:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 12:

⁴² Հ. Ալբոյաջյանը ծնվել է 1904 թ. Մարաշի շրջանի Ֆընտըճագ գյուղում: Թուրքական կողմի կազմակերպած որբահավաքի արդյունքում նա Դամասկոսից տեղափոխվել է Անթուրա:

⁴³ Հ. Ալբոյաջյանի տեղեկությունների համաձայն՝ 1916թ. սկզբներին Դերայում վրանների տակ, նույնպես եղել է թուրքական որբանոց, որտեղ եղել են մոտ 200 երեխաներ, որոնց մի քանի թուրք պաշտոնյաներ նոր թուրքական անուններ են տվել: Նրան անվանակոչել են Սալեհ (տե՛ս Ալբոյաջյան Հ., *Խաչելության ճամփաներով*, Երևան, ՎՄՎ-ՊՐԻՆՏ, 2005, էջ 36):

⁴⁴ Ալբոյաջյան Հ., *նշվ. աշխ.*, էջ 40:

⁴⁵ Խորեն Գըլըճյանը ծնվել է 1910 թ. Էվերեկում, աքսորվել է Ռաքքայի և Դեր-Ջորի կողմերը: Նրա ձեռագիր հուշերը՝ «Վերապրող որբի մը յուշերը» խորագրով, պահվում են ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդերում:

⁴⁶ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, ֆ. հ. 44, թպ. 42, էջ 23:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 22:

⁴⁸ Մարի Գրիգորյան-Մարտիրոսյանը ծնվել է Ադանայում, վաղ մանկության տարիներին ակա-նատես է եղել Ադանայի կոտորածներին, հետո էլ 1915 թ. տարագրվել է Հալեպ, Ռաս ուլ-Այն: Ծնողների մահից հետո նրան որբահավաք կազմակերպող մարմինները տեղափոխել են Մարդիկն թուրքական որբանոց, որտեղ մնացել է շուրջ երեք տարի: Ձեռագիրը վերնագրված է «Ատանայէն Մարտիի թրքական որբանոցը (1908-1918)»:

⁴⁹ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, թպ. 248, ֆ. հ. 397, էջ 72:

ղետի⁵⁰, գյավուր բառը խստիվ արգելված էր⁵¹: Ապրելով որբանոցային սահմանափակ առօրյան՝ հեղինակը գրում է. «Այսպես նետուած հսկայ ձուլարանին մէջ, իւրաքանչիւր տղայ պետք էր մոռնար իր ինքնութիւնը եւ դառնար իսկական թիւրք քաղաքացի»⁵²:

Ադանայի որբանոցում շուրջ վեց տարի անցկացրած Երվանդ Փոստալջյանն⁵³ իր հուշերում⁵⁴ պատմում է, որ տնօրեն Վահագն Տաթևյանի կալանավորվելուց հետո հայությունն իսպառ վերանում է որբանոցից: Նրանց տասնյակներով կանչում էին ու առաջարկում թուրք լինել, անունն ու կրոնը փոխել: Նրան անվանակոչում են Մեհմեդ Օղլի, համար տալիս: Անվանափոխության կապակցությամբ Երվանդը գրում է. «Մենք՝ որբերս մեր անունները չմոռնալու համար, թղթերի վրա գրված մեզ վրա էինք պահում: ...Որբանոցում կային իրենց անունն ու դավանանքը չփոխածներ: Նրանց տանում էին ներքևի հարկ, ծեծից մեռած դիակներ էին ցույց տալիս ու ասում. «Եթե թուրք չլինեք, ձեզ էլ այդպես շանսատակ կանենք»⁵⁵:

Համբարձում Չիթճեանը⁵⁶ նույնպես առաջին օրն ևնթ ստացել է Ռուշդի անունը, ստիպել են մոռանալ մայրենի լեզուն, դասի ժամանակ ազգայնական գաղափարներ են փորձել քարոզել՝ «...ազատություն, արդարություն, հավասարություն, մահ հանուն մեկ հայրենիքի, քանի որ օսմանցի ենք, օսմանցի եղբայրներ ենք» և նմանատիպ այլ կարգախոսներով⁵⁷:

Մինչդեռ Ջեմալ փաշան անվանափոխության երևույթը լրիվ այլ երանգավորմամբ է ներկայացրել: 1916 թ. սեպտեմբերին Հալիդե Էդիպը Ջեմալի հետ ունեցած գրույցի ժամանակ անվանափոխության հարցի առնչությամբ արտահայտվել է, թե «դա նման է կրոնափոխության», որին հետևել է Ջեմալի պարզաբանումը, որ ինքը ստիպված է դա անում, քանի որ այլևս գումարներ չկան՝ հայկական որբանոց հիմնելու համար ... Սա իսլամական որբանոց է և միայն մուսուլման երեխաներին է

⁵⁰ Մուհդետի՝ նորադարձ, որբանոցներում այսպես են անվանել նոր իսլամ ընդունած երեխաներին:

⁵¹ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, քժ. 8, թպ. 248, ֆ. հ. 397, էջ 72:

⁵² ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, քժ. 8, թպ. 248, ֆ. հ. 397, էջ 74-75:

⁵³ Երվանդ Փոստալջյանը ծնվել է 1903 թ. Հաճրն քաղաքում: Հայրը զոհվել է Հաճրնի 1909 թ. ինքնապաշտպանական մարտերի ժամանակ: Շուրջ 230 երեխաների քարավանի հետ նա անցել է Ադանա, որտեղ նրանց խնամատարությունը ստանձնել է Վահագն Տաթևյանը (1875-1916): Շուրջ 1600 որբեր ապաստանել են Քարդա որբանոցում, որը վերանվանել է Ջեմալ փաշայի անունով: 1915 թ. փետրվարին թուրքական կառավարության հրամանով Վահագն հայրիկին ու 32 հայ ուսուցիչների բանտարկել են, որից հետո որբանոցի ղեկավարումն անցել է թուրքական կողմին:

⁵⁴ Նրա ձեռագիր հուշերը՝ «Կիլիկիայի 1600 որբերից մեկի՝ Երվանդ Փոստալջյանի ճակատագիրը» խորագրով, պահվում են ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդերում:

⁵⁵ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, քժ. 8, թպ. 93, ֆ. հ. 4164, էջ 14:

⁵⁶ Համբարձում Չիթճեանը ծնվել է 1901 թ. Չարսանջակ գավառակի Իսմայիլ գյուղում: Իր երեք եղբայրների հետ հայտնվել է թուրքական «մեքթեպ»-ում, որտեղ կառավարությունը կենտրոնացրել էր 4-14 տարեկան շուրջ 150-200 տղաների:

⁵⁷ Չիթճեան Հ., *Մազի չափ մահին մոտ*, London and Reading, 2004, Taderon Press, էջ 91:

թույլատրվում, իսկ Անթուրայի որբանոցը նախատեսված էր միայն թուրք երեխաների համար⁵⁸:

Թուրքական որբանոցներում գործել է պատժամիջոցների մի ամբողջ ցանկ: Սա ևս մեկ անգամ փաստում է, որ կրոնափոխությունն ու անվանափոխությունն իրականացվել են բռնի միջոցներով: Հուշագիրները նկարագրել են որբանոցներում կիրառվող պատժամիջոցները, որոնց ենթարկվել են նաև իրենք: Անթուրայում կիրառվող խիստ պատժամիջոցներից էր ֆալախան⁵⁹: Գ. Բանյանը նկարագրում է, թե ինչպես է ենթարկվել ֆալախայի, երբ մի օր հայերեն «բառ մը դուրս թռաւ բերնէս ... մատնող եղեր էր եւ նոյն իրիկունը պառկեցայ ֆալախայի հարուածներուն տակ: Դեռ հինգ տարիքս չէի լրացուած»⁶⁰:

Այսպես, երկու տարի շարունակ, ամեն մայրամուտի, որբերի սիրտը կծկվում էր, մղձավանջով լցվում... դրոշի արարողությունից հետո մոտ հազար տղաներ ականատես ու վկա էին դառնում ֆալախայի արարողությանը⁶¹:

Հ. Ալբոյաճյանը նույնպես անդրադարձ է կատարել Անթուրայում կիրառվող պատժամիջոցներին՝ ընդլայնելով ցուցակը. «Եթե որևէ մեկը հայերեն էր խոսում... նրան խիստ պատժում էին: Կամ ծեծում էին կամ ստիպում ճաշարանի կտորին կանգնել ու երեք-չորս ժամ արևին նայել: Ամենածանր պատիժը ֆալախան⁶² էր»⁶³: Գ. Բանյանը նույնպես հիշում է, որ իրենց որբերից Աբրահամը որպես պատիժ երկու օր մինչ արևի մայր մտնելը վերակացուի հսկողության տակ նայել է արևի կիզիչ ճառագայթներին⁶⁴: Հաճախ որբանոցից անտառ ուտելիքի համար փախչող երեխաներին էլ 24 ժամ բանտարկում էին ու ոչինչ չէին տալիս ուտելու՝ ճաշի ժամին բոլորի ներկայությամբ ենթարկելով ֆալախայի: Անգամ որբանոցի մյուդիրներից Ռաշիդ բեյը նոր ու ավելի դաժան պատժամիջոց է հնարում կարգազանց երեխաներին պատժելու, բայց նրա «հորինած» պատժին ոչ ոք «չարժանացավ»⁶⁵: Ֆալախայի կիրառման համար որբանոցում գործել է հստակ «ուղեցույց», որտեղ նշվել է, թե որ «հանցագործության» դեպքում քանի անգամ պետք է ֆալախայի ենթար-

⁵⁸ *Memoirs of Halide Edip...*, էջ 428-429:

⁵⁹ Արտավազդ արք. Սուրմեյանն անդրադարձել է ֆալախայի՝ որպես պատժամիջոցի գործադրմանը, համաձայն որի. «Գողութիւնը կը պատժուի երբեմն ձեռքը կտրելով, բայց հաճախ գաւազանի ծեծով՝ որ ատելի թեթեւ յանցանքներու պատիժն է: Ֆալախայ է գործածուած ձեւը»: Այս տեղեկությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ ֆալախան որպես պատժամիջոց չի ստեղծվել որբանոցների համար, այն ուղղակի վերցվել է իսլամական պատժամիջոցների ցանկից: Տե՛ս Սիւրմէեան արք. Ա., *Պատմութիւն Հալէպի Հայոց*, Հալէպ, Կիլիկիա, 2006, հ. Բ, էջ 509:

⁶⁰ Բանեան Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 159:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 158:

⁶² Ֆալախայի ժամանակ փայտի ծայրերին ամրացնում են ոչ ձիգ պարան, պատիժը կրողի ոտքերն անցկացնում են փայտի և պարանի միջև, հետո սկսում են փայտը պտտեցնել, իսկ երրորդ անձը ձեռքի գավազանով խփում է պատժվողի ոտքերին, մինչև ոտքերից արյուն գալը (մանրամասն տե՛ս Ալբոյաճյան Հ., *նշվ. աշխ.*, էջ 44):

⁶³ Ալբոյաճյան Հ., *նշվ. աշխ.*, էջ 44-45:

⁶⁴ Բանեան Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 186:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 45:

կել⁶⁶: Դասերն ընթացել են նախատինքների, վիրավորական խոսքերի, պատի տակ դրված ծանր քարերի, դռան հետևում դրված տարբեր չափերի գավազանների, ֆալախայի գործիքի առկայությամբ⁶⁷:

Թուրքական «մանկավարժությունը» կիրառել է հնարավոր բոլոր ձևերը. «Բան մը բաց ձգված չէր: Գործադրուած էր ինչ որ թուրքական ուղեղը կրնար յղանալ»⁶⁸: Իսկ Հալիդե Էդիպը որբանոցի կարգուկանոնին նայում էր մեծ խանդավառությամբ: Նա վստահ էր, որ մի քանի տարի հետո թրքացած որբերը պիտի ազնվացնեին թուրք արյունը⁶⁹:

Մարդիկն որբանոցում դասընթացի ժամանակ աղմուկը պատճառ էր դառնում, որ ուսուցչուհին «օրինյալ գավազանով» ծեծի երեխաներին, հետո էլ դաժան ցրտին բակ դուրս բերի՝ անունները կարդալու համար⁷⁰:

Նման որբանոցներում պարտադիր էին նաև իսլամի դասերը: Մելգոն Պետրոսյանն իր հուշագրությունում մի քանի դրվագներ է բերում այդ դասերից: Ֆեյզի փաշան քրիստոնեության մասին խոսելիս նշել է. «...ձագուկներս, ձեր կրոնը հինցած է ինչպես կրակապաշտութիւնը, նոյնպէս ձեր Յիսուս մարգարէն հինցած է, շապիկ մը որ հիննայ կը նետէն, նորը կը հագնին»⁷¹: Երեխաների հուզմունքը լացի է վերածվել, երբ նա շարունակելով ասել է. «Մուհամմէտ մարգարէին կրօնքը ամէնէն շիտակն է, պէտք է այդ կրօնքը ընդունիք»⁷²:

Մարդիկն որբանոցում իսլամի դասերին պարտադիր հատվածներ են սովորել Դուրանից, դրան զուգահեռ սովորել են նաև իսլամական օրենքների համաձայն լվացվել ու նամազ անել: Ամեն օր կրոնի դասերին նրանց շարք են կանգնեցրել՝ նամազ անելու: Ծնկի գալու պահին ամեն անգամ ծիծաղի ալիք էր բարձրանում, սաստելն ու խրատելն անօգուտ էին դառնում: Արդյունքում կրոնի դասերի ցանկից նամազը հանվում է⁷³:

Որբանոցներում պարտադիր պայմաններից է եղել նաև թլպատումը: Եթե երեխաներն անվանափոխության կամ իսլամ ընդունելու փաստն ինչ-որ կերպ ընդունում էին ու համակերպվում՝ թեկուզ առերես, ապա թլպատման արարողակարգին նրանք ամենաշատն էին ընդդիմանում: Որբանոցներում, երբ այդ մասին լուրեր էին տարածվում, տղաներից շատերը փախուստի էին դիմում: Հ. Ալբոյաճյանը գրում է. «Լուր տարածվեց, թե այդ մարդիկ եկել են որբերին թլպատելու: Որբերը, իմանալով այդ մասին, սկսեցին որբանոցից անհետանալ, ով ուր կարող էր»⁷⁴:

⁶⁶ Բանեան Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 157:

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 153-154:

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 162-163:

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 168:

⁷⁰ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, քժ. 8, ֆ.հ. 397, թպ. 248, էջ 81:

⁷¹ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, քժ. 8, ֆ. հ. 231, թպ. 148, էջ 13:

⁷² Նույն տեղում, էջ 13:

⁷³ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, քժ. 8, ֆ. հ. 397, թպ. 248, էջ 79:

⁷⁴ Ալբոյաճյան Հ., *նշվ. աշխ.*, էջ 43:

Աղանայի որբանոցի սան Երվանդ Փոստալյանն իր հուշերում գրում է, որ որբանոցի տնօրենը թերթում հայտարարություն է տվել ու թուրք հավատացյալներին որբանոցի հայ երեխաների թլպատման արարողությանը ներկա գտնվելու կոչ արել: Երվանդ Փոստալյանն իր հուշերում գրում է. «Գալիս էին թուրք մարդիկ ու խանումներ, նախ և առաջ երեխաներին բաղնիք տանում, շան կեղտով լվանում, որպեսզի հայության մեռոնից ու կրոնից դուրս գան, հետո դառնան իսկական թուրք: Հետո կնքահայրը գրկում էր երեխային, իսկ քիթվեն դիռ, զուռնայի հնչյունների տակ թլպատում էր»⁷⁵: «Անմարդավայել թլպատումից», ինչպես հուշագիրն է նշում այդ երևույթը, երեք ընկերներով խուսափում են ու որբանոցից գիշերով փախուստի դիմում⁷⁶:

Խորեն Գըլըճյանը հիշում է, որ իրենց որբանոցում տնօրենության հրամանով բոլոր հայ երեխաներին տարել են Կ. Պոլիս ու թլպատել են⁷⁷:

Թուրք ղեկավարները պարբերաբար այցելում էին որբանոցներ, ինչը միշտ ուղեկցվում էր տոնախմբությամբ ու բարձր ծափողջույններով: Մանկական հուշագրություններում այդ իրադարձությունը միշտ նույնացվել է համեղ ուտելիքների, տոնական ու կեղծ բարիդրացիական մթնոլորտի հետ: Ջենալ փաշան մի քանի անգամ այցելել է Անթուրայի որբանոց, Էսվեր և Թալեաթ փաշաները՝ Հարբիեի:

Գ. Բանյանի հուշերում Ջենալ փաշայի այցերից մեկի ժամանակ արտառոց է եղել այն փաստը, որ երեխաները դուրս են եկել վերահսկողությունից: Մի քանի հոգի մոտեցել են փաշային՝ դիմելով՝ «... անօթի ենք, հոս պ անօթի պիտի մեռնինք ... հասիր մեզի...»: Այդ ընթացքում նրան մի քանի տասնյակ տղաներ են շրջապատել, որոշ երեխաներն էլ բակի ծառերի վրա են բարձրացել ու «պոռպոռալով ավիով տերեւները եւ վայրի պտուղները քաղելով բերանսին թխմել»⁷⁸: Սա թերևս միակ դեպքն է եղել, մյուս բոլոր այցերի ժամանակ խիստ կարգուկանոնի պայմաններում հայ երեխաների նվագախումբը դիմավորել է նրան:

Մ. Պետրոսյանի հուշերում նշվում է. «...մեծ ճիգ կը թափեին որ կարգապահությամբ ըլլայ ... ամէն կողմ զարդարեցինք ու մաքրեցինք...»⁷⁹: Նա շրջել է բոլոր դասարաններով, «...մարզանքի տողանցքը ըրինք, տեսնելով որ շատ լավ եւ չափաւոր կը քալէինք, փաշան գոհ մնաց»⁸⁰: Ճաշարանում նրանց լավ կերակրել են «ճոխ սեղանի» շուրջ⁸¹:

1917 թ. Ջենալ փաշան կրկին այցելել է որբանոց. այս անգամ «...ֆանֆարը մեր տղաքները նուագեցին եւ մեզմէ մէկը սրինգով, շատ լաւ նուագեց, այս անգամ աւելի ներկայանալի էինք որմէ շատ գոհ մնաց փաշան»⁸²: Հալիդե Էդիպն արտա-

⁷⁵ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, թպ. 93, ֆ. հ. 4164, էջ 15:

⁷⁶ Նույն տեղում:

⁷⁷ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, ֆ. հ. 44, թպ. 42, էջ 27:

⁷⁸ Բանեան Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 148:

⁷⁹ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, ֆ. հ. 231, թպ. 148, էջ 14:

⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 15:

⁸¹ Նույն տեղում:

⁸² Նույն տեղում:

հայտնվել է հայ երեխաների երաժշտական ընդունակությունների վերաբերյալ՝ հայտարարելով, որ նրանք լավ երաժիշտներ էին ու դպրոցի հպարտությունը⁸³:

Մարդիկսի որբանոցի տնօրենը՝ ազգությամբ լազ Շինաս Բեյը, որբերին ցուցում էր տվել, որ գինվորական հրամանատարի՝ որբանոց կատարած այցի ընթացքում սննդի մասին հարցնելիս ասեն՝ «միշտ անօթի ենք»⁸⁴: Այս այցը դրական արդյունք է ունենում, և որբանոցը սկսում է գինվորական նպաստներից էլ օգտվել: Նա երեխաներին տանում էր անգամ գինվորական, կառավարական ու ժողովրդական տոնախմբությունների⁸⁵:

Որբանոցներում երեխաների թիվը նվազեցնելու համար եղել են նաև թունավորման դեպքեր: Հաճախ «բնական ճանապարհով» թունավորվել է ջուրը, երբ դիակներ են գցել որբանոցներին ջուր մատակարարող ջրհորները: Մարդիկսի որբանոցում թունավորման դեպքերը կապված էին հատկապես հացի օգտագործման հետ: Այդ կապակցությամբ Մարի Գրիգորյանը գրում է. «Օրերով հացի երես չտեսնելուց հետո ... երբ հաց ունենայինք, տոդոցմէ ոմանք կը թունաւորուէին եւ կը մեռնէին կապուտցած: Երբ հացը կը կտրուէր, հիւանդութիւնն ալ կ'անհետանար հրաշքով»⁸⁶:

Անթուրայի որբանոցում 1918 թ. վերջին թուրքական անձնակազմը հեռանալուց առաջ պատվիրել է դեղագործ Ռեզա Բեյին վերջին ընթրիքի ժամանակ բոլոր որբերին թունավորել ու նոր միայն հեռանալ: Բայց Ռեզա Բեյը ի կատար չէր ածել այդ հրամանը: Հետաքրքրական է այն փաստը, որ ճաշարանում նստած բոլոր երեխաներին հարցրել էր իրենց հայկական անունները, և բոլորը պատասխանել էին⁸⁷:

Մի որոշ ժամանակ որբանոցում մնում են միայն մի քանի թուրք պահակներ, արաբ հսկիչներ, ովքեր զբաղվում էին հագուստի ու ուտելիքի խնդիրներով: Չնայած 1917 թ. Անթուրայում կենսապայմանների դրական փոփոխություններ էին եղել, անցկացվել էին ջրագիծ, կոյուղագիծ, ինչպես նաև որբանոցը էլեկտրաֆիկացվել էր⁸⁸, սակայն դա էապես չէր ազդել որբերի վիճակի բարելավման վրա:

1918 թ. սեպտեմբերին Արարայի ճակատամարտից հետո հայ կամավոր Պ. Պզտիկյանն ու մոտ հազար հոգանոց գումարտակը Բեյրութից Ջունեյ անցնելիս այցելել է Անթուրայի որբանոց: Պզտիկյանն իր ձեռագիր հուշագրությունում՝ թվագրված 1918 թ. դեկտեմբերի 6-ով, ներկայացրել է իրենց կարճատև այցի մանրամասները՝ ընդգծելով «...այդ կարօտակիզ փոքրիկ էակները, որոնց անգութ բաղդը զրկած էր իսպառ ծնողական ջերմ համբոյրէ»: Հրաժեշտից առաջ սրտապնդող հորդորներ են անում, որ «ազգը չի մոռնար իր փոքրիկ գաւակները»: Պզտիկյանը եզրափակում է իր հուշը հետևյալ տպավորությամբ. «...այդ որբանոցը,

⁸³ *Memoirs of Halide Edip...*, էջ 449:

⁸⁴ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, քժ. 8, ֆ. հ. 397, թպ. 248, էջ 85:

⁸⁵ Նույն տեղում:

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 76:

⁸⁷ Տե՛ս Ալբոյաճյան Հ., *նշվ. աշխ.*, էջ 50:

⁸⁸ Տե՛ս *Memoirs of Halide Edip...*, էջ 431:

դաժան, ցուրտ որբանոցը, փոքրիկ հոգիներուն մէջ իր մոայլը կը սփռէր: Յալի բոյնն էր անիկայ»⁸⁹:

Որոշ ժամանակ անց Պզտիկյանն ընկերների հետ նորից է այցելել Անթուրա: Տպավորությունը նրա համար կրկին ցավալի էր. «Ոմանք հողի վրայ վիզիւնին ծռած՝ լուռ ու մունջ նստած ին, ուրիշներ կու լան... պատանիներ, որոնք տարիներու ծանրութեան տակ ճնշուած ծերուկի մը փոսուացած աչքերը և կմախքացած այտի-րը մատնանիշ կ'ընին»: Նա երկար գրուցել է որբերի հետ, հետո շրջայց է կատարել որբանոցում: Նրա աչքին զարնում է այն մեծ տարբերությունը, որը նա տեսնում է ուսուցիչների ու որբերի կենսապայմանների ու սննդի միջև»⁹⁰:

Հիվանդանոցային սենյակներում մոտ հարյուր երեխաներ են եղել, որոնց մասին հուշագիրը պատմում է. «...քով քովի, զոյգ զոյգ պառկած ին: Ոմանք հալած, կմախքացած, միծ փայլուն աչքերնին առաստաղը»⁹¹: Դաստիարակչուհին արդարացել է, թե «...բժիշկնիս ծիր է և իր պաշտօնին օգտակար ըլլալու յարմարութիւնէ գուրկ, սնունդը բոլորովին աննպաստ, կաթը որ ամենէն սովորականն է, կիսով ջրախառն»⁹²: Մյուս սենյակում աղիքային հիվանդությամբ երեխաների վիճակից ազդվելով՝ գրում է. «...պաղ սալահատակի վրայ փռուած անկողիններու մէջ պառկած անխօս բանտարկուածներու պէս կ'իրագին: Հոս ալ չկայ լուրջ խնամք մը, ապաքինումը բաղդի քմահաճոյքին յղուած է»⁹³: Վարակների տարածումը կանխելու համար զգուշութեան ոչ մի միջոց չէր ցուցաբերվում: Տեսուչի հետ զրոյցի ժամանակ Պզտիկյանը քսանից ավելի մանուկների է տեսնում միջանցքով անցնելիս՝ «բոբիկ, ճիրմակ գիշերանոցով, ճիրմակ շղարշ մը գլուխին»⁹⁴: Հուշագիրը նշում է, որ նրանց որբանոցում «գոնչիր»⁹⁵ էին անվանում⁹⁶: Պզտիկյանի նամակները ևս փաստում են, որ Անթուրայում իրավիճակը ծանր էր, իսկ քաղաքական նման պայմաններում հայ որբերը լրիվ բախտի քմահաճոյքին էին թողնված:

դ. Որբերին հայ ինքնությանը վերադարձնելու ձեռնարկումները

1918թ. Մուդրոսի զինադադարից հետո մեծ թափ են ստանում որբահավաք աշխատանքները: Բազմաթիվ կազմակերպություններ հավաքագրում էին հայ որբերին, նոր որբանոցներ էին բացվում, կամ թուրքական որբանոցներն անցնում էին տարբեր միսիոներական կամ բարեգործական կազմակերպությունների: 1919 թ. ապրիլի 17-ին Կ. Պոլսում՝ Ազգային խնամատարության կազմում, ստեղծվում է Որբա-

⁸⁹ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, ֆ. հ. 255, թպ. 155:

⁹⁰ Նույն տեղում:

⁹¹ Նույն տեղում:

⁹² Նույն տեղում:

⁹³ Նույն տեղում:

⁹⁴ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, ֆ. հ. 256, թպ. 155:

⁹⁵ Գոնչիր՝ թուրքերենից թարգմանաբար՝ մեծագլուխ: Սրանք այն երեխաներն էին, որոնք ցեղասպանության տարիներին սարսափելի նիհարել էին, փոխարենը մարմնի համեմատ գլուխներն էին չափից ավելի մեծացել:

⁹⁶ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, բժ. 8, ֆ. հ. 256, թպ. 155:

հավաք մարմինը, որը ղեկավարում էր Առաքել Չաքրյանը: Կազմակերպությունը, ունենալով Կ. Պոլսում բրիտանական դեսպանատան պաշտոնյա, հրամանատար Սմիթի աջակցությունը, ավելի ընդգրկուն է դարձնում որբահավաք աշխատանքները: 1919 թ. ապրիլի 4-ի իր տեղեկագրում, ի թիվս այլ հայանպաստ գործողությունների, Ա. Չաքրյանն առաջին կետով նշում է. «Թուրք որբանոցներէ եւ տուններէ ազատել հայ որբերը»⁹⁷:

Անթուրայում թուրքական կողմի հեռանալուց հետո տեղի Ամերիկյան կարմիր խաչի աշխատակից Բայարդ Դոջն օգնություն է հատկացրել որբանոցին: Տնօրեն է նշանակվել պարոն Քրոուֆորդը: Հայ ուսուցիչներ են աշխատանքի անցել, ուսուցումը կատարվել է հայերենով և անգլերենով: Սկսվել է հայացման գործընթացը. բոլորը վերականգնել են իրենց հայկական անունները, մայրենի լեզվի դասերը: «Քանի ամիս մը հետո... հեզելով, ծանր-ծանր վանկերը կապելով բառերը դուրս կուգան տղոց քերնէն»⁹⁸:

Հետագայում Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց կազմակերպությունն է ստանձնել որբանոցի խնամակալությունը, մինչև 1919-ի աշունը, երբ արական սեռի 470 որբերին ուղարկել են Հալեպ, իսկ իգական սեռի 200 որբերի՝ Լիբանանի Ղազիր ավանում գտնվող հայկական որբանոց⁹⁹:

Խ. Գըլըճյանը հիշում է, որ հայ կաթուղի վարդապետ Հովհաննես Նալբանդյանն այդ ժամանակ եկել է որբանոց՝ հայ որբերին տանելու: Որբանոցում այդ ժամանակ կար մոտ 2500 երեխա: Նա երեխաներին դիմել է հայերենով. «...հայ զաւակներս, պատերազմը վերջացած է, ես եկած եմ ձեզ այս դժոխքէն ազատելու, մի վախնաք, ինծի վստահեցէք, դուք պիտի վերադառնաք հային ծոցը, եւ պիտի վերագտնէք ձեր մայրերը, որ գիշեր եւ ցերէկ լացին»¹⁰⁰: Այս խոսքերից հետո մոտ 200 հոգի մոտեցել են քահանային: Այս փաստը ոգևորել է վարդապետին, ով «...յաջողած էր իր առաքելութեան մէջ»¹⁰¹: Տարիներ անց Խորենը, վերլուծելով այդ օրվա դեպքերը, նշում է. «մէզմէ փոքրիկները մնացին թրքական որբանոցի մէջ ու կորսուեցան...»¹⁰²:

Մարի Գրիգորյանը հիշում է արդեն Բերքի որբանոց իրենց այցելած հայ քահանային ու մի քանի հայ տիկիների, ովքեր գինադադարից հետո եկել էին հայ որբերին տանելու: Արմենուի Բոյաճյանը որբերին կոչ է արել վերհիշել մայրենի լեզուն¹⁰³:

⁹⁷ Զաւեն արք., *նշվ. աշխ.*, էջ 289:

⁹⁸ Բանեան Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 272:

⁹⁹ Բարսեղյան Ն., Միսակ Քելեշյանի բացահայտումները թուրքացած հայ որբերի վերաբերյալ (տե՛ս <http://akunq.net/am/?p=3029>):

¹⁰⁰ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, քծ. 8, թպ. 42, ֆ. հ. 44, էջ 29:

¹⁰¹ Նույն տեղում:

¹⁰² Նույն տեղում:

¹⁰³ ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, քծ. 8, թպ. 248, ֆ. հ. 397, էջ 94-95:

Կեսարիայի հայրենակցական միության ջանքերով տեղի թուրքական որբանոցի երեխաները Հալեպ ու Կ. Պոլիս են փոխադրվել¹⁰⁴:

Այսպիսով, երիտթուրքական կառավարության ռազմավարությունը նպատակ ուներ թիրախային խմբին, տվյալ դեպքում հայ երեխաներին գրկելու սեփական կենսաքանական-ռասայական բնորոշումներից, ինքնությունից՝ աստիճանաբար վերածելով մի այլ ինքնության: Նա հետևողականորեն, ծրագրված հետամուտ է եղել այս քաղաքականությանը մինչև 1918 թ. Մուդրոսի զինադադարի կնքումը, հետագայում թուրքական որբանոցները հանձնվել են միսիոներական, օտարերկրյա և հայկական կազմակերպություններին:

Հայ որբերի թրքացման գործընթացն իրականացվել է մի քանի փուլերով, որից առաջինը հավաքագրման ու տեղափոխման հարցերի լուծումն էր: Օսմանյան կառավարությունը շտապում էր նրանց հավաքագրել, քանի որ մտավախություն ուներ, թե միսիոներական, բարեգործական կազմակերպություններն իրենից շուտ կհաջողեն այդ գործում: Երկրորդ փուլով նրանք, հայ որբերին կենտրոնացնելով որբանոցներում, սկսում էին բուն գործընթացը՝ նրանց անվանափոխելով, թլպատելով, իսլամի դասեր կազմակերպելով: Չնայած «Բացահայտումները թուրքացած հայ որբերի վերաբերյալ» հոդվածում¹⁰⁵ նշվում է, որ հայ երեխաներին անվանափոխում էին՝ պահպանելով նրանց նախնական անունների սկզբնատառերը, սակայն նշենք, որ հուշագրություններում մենք նման դեպքերի չենք հանդիպել, ավելին՝ թուրքական կողմը խուսափում էր նմանօրինակ մանրուքներից անգամ, որը հայ որբերին կհիշեցներ իրենց անցյալը: Նրանք նախընտրում էին երեխաներին դիմել միայն իրենց թվերով՝ գրկելով նրանց ոչ միայն իրենց ազգային ինքնությունից, այլ նաև անհատականությունից: Դեպքեր են եղել, երբ ղեկավարությունը որբանոցում աշխատակիցներ չունենալու պարագայում էլ հեռացրել է որբանոցում աշխատող հայ կանանց՝ վախենալով, որ նրանց ներկայությունը որբերի համար կարող է հայկական ինքնագիտակցության խթան դառնալ:

Վախի մթնոլորտը, պատժամիջոցների կիրառումն առաջին հայացքից կարծես հաջողում են. որբերը դադարում են միմյանց հետ խոսել հայերեն, սակայն հուշագրություններում բոլոր հեղինակները նշում են, որ քնելուց առաջ ծածկոցի տակ միշտ խաչակնքել են, ծնողներից լսած «Հայր մեր»-ից հատվածներ կրկնել, երբեմն էլ աղոթք չհիշելով՝ իրենց ու իրենց հարազատների անուններն են կրկնել՝ չմոռանալու համար:

Թուրքական կառավարությունն իր այս քաղաքականության իրագործման ընթացքում միշտ էլ մտավախություն է ունեցել և վերապահությամբ է մոտեցել իսլամացած հայերին: Նշենք, որ Կ. Պոլսից հրաման է եղել, որով իսլամանալու

¹⁰⁴ Ուշագրավ է այն փաստը, որ «իբրև» թուրք արձանագրված որբերի հայ լինելու փաստը ստուգելու համար ստեղծված խառը հանձնաժողովն արձանագրել է, որ 319 երեխաներից մոտ 50 տոկոսը մոռացել էին իրենց ծագումը: Մանրամասն տե՛ս Եղիայեան Բ., *Ժամանակակից պարմություն...*, էջ 97-98:

¹⁰⁵ Տե՛ս Բարսեղյան Ն., Միսաք Քելեշյանի բացահայտումները թուրքացած հայ որբերի վերաբերյալ...:

թույլտվություն է տրվել միայն կենտրոնական իշխանությունների հավանությունը ստանալուց հետո կամ էլ միայն մուսուլմանների հետ ամուսնացած կանանց¹⁰⁶։ Որբանոցներում ավելի հեշտ էր վերահսկել իսլամացման գործընթացը, որին էլ ի սկզբանե միտված էր թուրքական կառավարությունը։ Սակայն նրա քաղաքականությունը երկար չի գործում։ 1919 թ.՝ զինադադարի առաջին վեց ամիսներին, կարևոր միջոցներ են ձեռնարկվում որբերին վերադարձնելու ուղղությամբ։ «Որբահավաքի» ժամանակ միջազգային կազմակերպությունները, մասնավորապես Ամերիկյան Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույցը, Լոնդոնի քաղաքագլխի հիմնադրամը, դանիական, շվեյցարական ու այլ կազմակերպություններ կարողանում են որբանոցներից դուրս բերել և փրկել թրքացման ճանապարհին գտնվող բազմաթիվ հայ երեխաների։ Սակայն պետք է նշել, որ առավել փոքր տարիքի երեխաների մի ստվար հատված, չհիշելով իր ինքնությունը, երբեմն էլ անցյալի վերապրումները կրկնվելու վախից ելնելով, նախընտրել է լռել իր հայ լինելու մասին և այս ճանապարհով ձուլման է ենթարկվել։

ՀԱՅ ԵՐԵՒԱՆԵՐԻ ԹՐՔԱՅՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՈՐԲԱՆՈՅՆԵՐՈՒՄ (1915 -1918թթ.)

Նարինե Մարգարյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայ երեխաների թրքացման քաղաքականությունը երիտթուրքական կառավարությունն իրականացրել է նաև պետական մակարդակով, որի համար հիմք են ծառայել պաշտոնական հրամաններն ու հեռագրերը։ Թուրքական որբանոցներ են բացվել Հալեպում, Անթուրայում, Բեյրութում, Դամասկոսում, Մերդինում, Արմաշում, Ուրֆայում, Դիարբեքլիում, Մալաթիայում, Խարբերդում, Կեսաբիայում և մի շարք այլ բնակավայրերում։ Հայ երեխաներին հավաքագրելուց ու որբանոցներում կենտրոնացնելուց հետո սկսվում էր բուն գործընթացը. մայրենի լեզվով հաղորդակցվելը խստիվ արգելվում էր, նրանց թուրքական անուններ էին տրվում, թլպատում էին, կազմակերպում իսլամի և դուրանի դասեր, քարոզում թուրքական ազգայնական գաղափարներ։

Վերլուծվել է որբանոցներում իրականացվող թրքացման քաղաքականությունը, ներկայացվել կիրառվող մեթոդների հետ կապված որոշ նոր մանրամասներ։ Շրջանառության մեջ են դրվել անտիպ հուշագրություններ։

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, թրքացման քաղաքականություն, թուրքական պետական որբանոցներ, հայ որբեր, բռնություն, անվանափոխություն, ինքնության կորուստ, հուշագրություններ։

¹⁰⁶ Akçam T., *նշվ. աշխ.*, էջ 296-304։

TURKIFICATION OF ARMENIAN CHILDREN IN THE OTTOMAN EMPIRE'S STATE ORPHANAGES (1915-1918)

Narine Margaryan

SUMMARY

The Young Turks government carried out a policy of turkification of the Armenian children also on the state level led by the official orders and telegrams. Turkish orphanages were opened in Aleppo, Antura, Beirut, Damascus, Merdin, Armash, Urfa, Diyarbakir, Malatya, Kharberd, Caesarea, and in other settlements. After collecting the Armenian children in the orphanages, a state orchestrated Turkification policy was carried out by different means, namely, it was strictly prohibited to communicate in the native language, children were given Turkish names and circumcised, they had lessons in Islam and Quran, implanted with Turkish nationalistic ideas. This article analyses turkification policy in orphanages also by presenting some new details on the methods used. Unpublished memoirs are put into circulation.

Keywords: Armenian Genocide, Turkification policy, Turkish State orphanages, Armenian orphans, violence, loss of identity, memoirs.

ОТУРЕЧИВАНИЕ АРМЯНСКИХ ДЕТЕЙ В ГОСУДАРСТВЕННЫХ ДЕТСКИХ ДОМАХ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ (1915-1918 ГГ.)

Нарине Маргарян

РЕЗЮМЕ

Правительство младотурок проводило политику отуречивания армянских детей также на государственном уровне, для чего в качестве основы служили официальные приказы и телеграммы. Турецкие детские дома были открыты в Алеппо, Антуре, Бейруте, Дамаске, Мардине, Армаше, Урфе, Диарбекире, Малатье, Харберде, Кайсери, а также в ряде других населенных пунктов.

После сбора армянских детей в детских домах проводился процесс отуречивания: общение на родном языке было строго запрещено, детям давали турецкие имена, проводили обрезание, были организованы занятия по исламу и Корану, в детях укореняли турецкие националистические идеи.

В статье проанализирована политика отуречивания в турецких детских домах, представлены некоторые новые подробности об использовавшихся методах. Введены в научный оборот ранее неопубликованные мемуары.

Ключевые слова: Геноцид армян, политика отуречивания, турецкие государственные детские дома, армянские дети-сироты, насилие, переименование, потеря идентичности, воспоминания.

**ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿԻ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԻ ՀԱՐՑԵՐԸ ՓԱՐԻԶԻ
ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍԻՆ (1919-1920 ԹԹ.)**

Ռոբերտ Թաթոյան

Առաջին աշխարհամարտից հետո Օսմանյան կայսրության հետ հաշտության պայմանագրի մշակման և Հայաստանի սահմանների որոշման հետ կապված գործընթացների համատեքստում ուրույն տեղ են գրավում Մեծ եղեռնի նախօրյակին արևմտահայության թվաքանակի և Արևմտյան Հայաստանում հայերի՝ այլ էթնիկական խմբերի նկատմամբ հարաբերակցության հարցերի արծարծումները: Տվյալ հարցերին անդրադարձել են և՛ միասնական հայկական պետության կազմավորման համար պայքար մղող հայկական պաշտոնական ու ոչ պաշտոնական տարբեր կառույցները, և՛ Արևմտյան Հայաստանի՝ նկատմամբ հայկական պահանջատիրության դեմ, ի թիվս այլ, նաև ժողովրդագրական փաստարկներ շահարկող թուրքական իշխանությունները, և՛ Օսմանյան կայսրության հետագա ճակատագրի որոշման համար վիճակագրական տվյալների կարիք ունեցող Անտանտի պետությունները (դրանցից հատկապես Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները և Մեծ Բրիտանիան): Հետպատերազմյան գործընթացներում խնդրո առարկա հարցերի շուրջ հայկական և թուրքական կողմերի ծավալած հեռակա բանավեճը կարելի է պատկերավոր բնութագրել որպես 1878-ից, այսինքն՝ Հայկական հարցի՝ միջազգային դիվանագիտական օրակարգ մտնելուց հետո ի հայտ եկած «վիճակագրական պատերազմի» փուլերից՝ «ճակատամարտերից» մեկը:

Ներկա հոդվածի շրջանակներում մենք կփորձենք ներկայացնել և վերլուծության ենթարկել Մեծ եղեռնի նախօրյակին արևմտահայության թվաքանակի և Արևմտյան Հայաստանում հայերի՝ այլ էթնիկական խմբերի նկատմամբ հարաբերակցության վերաբերյալ Փարիզի հաշտության վեհաժողովին հայկական և թուրքական կողմերի ներկայացրած վիճակագրությունները, ինչպես նաև ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի դիվանագիտության կողմից շրջանառության մեջ դրված տվյալները:

Փորձ կարվի նաև լուսաբանելու Հայաստանի սահմանագծման և Մեծ եղեռնի նախօրյակին արևմտահայության թվաքանակի, Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական կազմի միջև կապը, քանի որ արևմտահայության թվաքանակի հաշվարկները որպես գործոն որոշակի ազդեցություն են ունեցել հետպատերազմյան

¹ «Արևմտյան Հայաստան» հասկացությունը այսուհետ, ըստ մեր նկատառման, Օսմանյան կայսրության մոտավորապես այն տարածքն է, որին Առաջին աշխարհամարտից հետո տեսակապես հավակնում էր հայկական կողմը, այն է՝ Մեքաստիայի, Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքի և Խարբերդի նահանգներ, Կիլիկիա (Ադանայի նահանգի Ադանայի, Ջերեզ-Բերեքեթի և Խոզանի գավառներ և Հալեպի նահանգի Մարաշի գավառ) և Տրապիզոնի նահանգի արևելյան հատված:

կարգավորման համատեքստում Հայաստանի Հանրապետության և Օսմանյան կայսրության միջև սահմանի որոշման հարցի շուրջ քննարկումներում:

1. Առաջին աշխարհամարտից հետո աշխարհի հետպատերազմյան կարգավորման սկզբունքները

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Հունաստանի Լեմնոս կղզու Մուդրոսի նավահանգստում Օսմանյան կայսրության և Անտանտի անունից Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչների միջև կնքված զինադադարը վերջ դրեց Օսմանյան կայսրության մասնակցությանն Առաջին աշխարհամարտին: Երկրի հետագա ճակատագիրը որոշվելու էր 1919 թ. հունվարի 18-ին Փարիզում իր աշխատանքները սկսած հաշտության վեհաժողովում: Այդ առնչությամբ միջազգային քաղաքականության ակտիվ օրակարգում նորից հայտնվեց Հայկական հարցը, որը տվյալ շրջանում հատկապես արտահայտվեց միացյալ հայկական պետության մեջ Արևմտյան Հայաստանի տարածքների ընդգրկման և համապատասխանաբար՝ Հայաստանի արևմտյան սահմանների որոշման հարցի տեսքով:

Դեռևս 1918 թ. հունվարի 8-ին ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնը ԱՄՆ-ի կոնգրեսի և սենատի համատեղ նիստին իր ուղերձում ներկայացրել էր այն սկզբունքները, որոնք պետք է ընկած լինեին աշխարհի հետպատերազմյան կարգավորման հիմքում: Դրանք պատմության մեջ մտան «տասնչորս կետեր» անվան տակ: Այդ կետերից հատկապես տասներկուերորդը վերաբերում էր Օսմանյան կայսրությանը. «Ներկայիս Օսմանյան կայսրության թուրքական (այսինքն՝ թուրքաբնակ – Ռ.Թ.) մասերը պետք է ապահովված լինեն անվտանգ ինքնիշխանությամբ, սակայն այլ ազգությունները, որոնք ներկայումս գտնվում են թուրքական տիրապետության տակ, պետք է ապահովված լինեն կյանքի անվերապահ անվտանգությամբ և ինքնավար զարգացման կատարյալ անխափան հնարավորությամբ...»²: Ինչպես տեսնում ենք, Օսմանյան կայսրության և այդ թվում Արևմտյան Հայաստանի տարածքների պատկանելության հարցում գերակա սկզբունք հռչակվեց տվյալ տարածքի վրա բնակվող ժողովուրդների «ինքնավար զարգացման», այսինքն՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքը: Այդ սկզբունքը շեշտվում և զարգացում է ստանում Վ. Վիլսոնի՝ 1918 թ. փետրվարի 11-ին ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի և Սենատի առջև արտասանած նոր ճառում, որի հիմնական դրույթներն էին՝ «Ժողովուրդներն ու ազգերը չպետք է փոխանակման առարկա դառնան...», «...այս պատերազմին առնչվող յուրաքանչյուր տարածքային կարգավորում պետք է արվի ի շահ և հոգուս տվյալ տարածքի բնակչության», «...բոլոր լավ հիմնավորված ազգային ձգտումները պետք է բավարարվեն հնարավորինս լիարժեք կերպով ...առանց անհամաձայնության և թշնամության նոր տարր ստեղծելու կամ հին տարրերը հավերժացնելու»³:

² Թարգմանությունը կատարվել է մեր կողմից ըստ անգլերեն տեքստի՝ Helmreich, Paul C., *From Paris to Sévres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919–1920*, Ohio State University Press, Columbus, 1974, էջ 8:

³ Նույն տեղում:

Ըստ հայ ուսումնասիրող Լ. Շիրինյանի դիտարկման՝ խաղաղության վեհաժողովին ԱՄՆ-ի պատվիրակությանը հաջողվեց վերոնշյալ սկզբունքները կամ «Վիլսոնի վարդապետությունը» Անտանտի դաշնակիցներին դիտել տալ որպես բանակցությունների հիմք, այդ թվում նաև Օսմանյան կայսրության բաժանման և Հայաստանի արևմտյան սահմանների որոշման հարցում⁴։ Դա հատկապես արտահայտվեց 1918 թ. նոյեմբերի 9-ին Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունների կողմից ընդունված համատեղ հայտարարության մեջ, որում մասնավորապես ասվում էր. «Նպատակը, որը նկատի ունեն Ֆրանսիան և Մեծ Բրիտանիան, պատերազմ վարելով Արևելքում, թուրքերի կողմից այսքան երկար ժամանակ ճնշված ժողովուրդների լիակատար և ամբողջական ազատագրումն է և տեղի բնակչության նախաձեռնությամբ և ազատ կամարտահայտության հիման վրա ազգային կառավարությունների և կառավարման մարմինների հաստատումը»⁵։

Դրանից ելնելով՝ կարևորություն ստացան և Օսմանյան կայսրության հետ հաշտության պայմանների մշակման համատեքստում արծարծվեցին Մեծ եղեռնի նախօրյակին Արևմտյան Հայաստանի նահանգներում հայերի թվաքանակի, մահ-մեղական՝ թուրք և քուրդ բնակչության նկատմամբ հայերի տոկոսային հարաբերակցության խնդիրները։

Դրա հետ մեկտեղ նշենք, որ Օսմանյան կայսրության ճակատագրի որոշման պարագայում ժողովրդագրական գործոնը թեև կարևոր էր, սակայն ոչ առանցքային։ Օսմանյան կայսրության հետ կապված տարածքային հարցերի, այդ թվում՝ հայկական տարածքների պատկանելության որոշման հարցում Դաշնակից պետությունները որպես առաջնորդվելու սկզբունք ընդունեցին ոչ միայն տվյալ տարածքներում առկա ժողովրդագրական վիճակը և դրանից բխող «ազգերի ինքնորոշման» իրավունքը, այլ նաև Թուրքիայի կողմից իր հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ գործած չարաշահումները, իսկ Հայաստանի պարագայում՝ «սարսափելի կոտորածները»։ Մասնավորապես Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարության կողմից պատրաստված մի հուշագրում (շրջանառության մեջ է դրվել 1918 թ. նոյեմբերի 21-ին) նշվում էր. «Նպատակահարմար կլիներ Հայաստանի տարածքը ծավալել հնարավորինս լայն ընդգրկումով, այնպես որ սահմանից հյուսիս ներառվեն բոլոր տարածքները, որտեղ առկա է թուրքերի, հայերի և քրդերի խառը բնակչություն։ Ազգաբնակչության բոլոր տարրերի իրավահավասարության սկզբունքը չի վիճարկվում։ Մյուս կողմից, երկրի կառավարման իրավունքում այս տարրեր տարրերի համամասնական պահանջները դնելիս Հայաստանի դեպքում պետք է սահմանել, որ մահացածներն ու քարոքվածները հաշվի առնվեն, և աշխարհի մյուս

⁴ Շիրինյան Լ., Վիլսոնյան նախագիծը և Թուրքիան, «21-րդ դար», № 4, 2008, էջ 100։

⁵ Անգլերեն տեքստը՝ “The object aimed at by France and Great Britain in prosecuting in the East the War let loose by the ambition of Germany is the complete and definite emancipation of the peoples so long oppressed by the Turks and the establishment of national governments and administrations deriving their authority from the initiative and free choice of the indigenous populations.” Թարգմանվել է մեր կողմից ըստ United States Department of State, *Papers relating to the foreign relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919*, Volume V, U.S. Government Printing Office, 1946, էջ 3 (հասանելի է անցանց՝ <http://digital.library.wisc.edu/1711.dl/FRUS.FRUS1919Parisv05>):

մասերից Հայաստան վերադառնալու համար հայ տարագիրներին պետք է ընձեռվեն նույն հնարավորությունները, ինչ շնորհվելու են Պաղեստինի հրեա ներգաղթողներին, որպեսզի նրանք ևս հաստատվեն իրենց վաղնջական հայրենիքում»⁶:

Արևմտյան Հայաստանի տարածքի նկատմամբ հայերի իրավունքը թուրքական իշխանությունների կողմից գործված ոճիրների փաստով հիմնավորելու սկզբունքը հանրագումար ձևակերպում ստացավ Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի շրջանակներում Տասի խորհրդի⁷ 1919 թ. հունվարի 30–ի նիստի ընթացքում ընդունված բանաձևի երկրորդ կետում. «... Թուրքերի կողմից հայաբնակ ժողովուրդների նկատմամբ իշխանության պարսնական չարաշահումների և նախորդ տարիներին հայերի և այլոց սարսափելի կոտորածների պարճառով Դաշնակից և Դաշինքին միացած տերությունները համաձայն են, որ Հայաստանը, Սիրիան, Միջագետքը, Պաղեստինը և Արաբիան ամբողջովին անջատվեն Օսմանյան կայսրությունից»⁸:

2. Մեծ եղեռնի նախօրյակին արևմտահայության թվաքանակի հարցը հայկական պատվիրակության հետպատերազմյան հուշագրերում

Փարիզի հաշտության վեհաժողովին ներկայացված հայկական միացյալ պատվիրակությունը, առաջ քաշելով տարածքային պահանջներ Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ, դրանք առաջին հերթին հիմնավորում էր ոչ թե «ազգերի ինքնորոշման» վիլսոնյան սկզբունքով, այլ հանուն Անտանտի պետությունների հաղթանակի հայ ժողովրդի կրած զոհողությունների, դաշնակիցներին հայերի ցուցաբերած բարոյական և ռազմական աջակցության փաստերի միջոցով⁹: Եվ այդ հիմքով

⁶ Մեջբերվում է ըստ Հովհաննիսյան Ռիչարդ, *Հայաստանի Հանրապետություն*, հ. I, Առաջին տարին, 1918-1919, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2005, էջ 291:

⁷ Տասի խորհուրդը (հայտնի է նաև Գերագույն խորհուրդ անվամբ) կազմված էր հաղթանակած դաշնակից պետությունների (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, ԱՄՆ, Իտալիա, Ճապոնիա) երկու ներկայացուցիչներից:

⁸ Թարգմանությունը մեր կողմից ըստ United States Department of State, *Papers relating to the foreign relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919*, Vol. III, U.S. Government Printing Office, 1943, էջ 795 (հասանելի է աղբյուրը՝ <http://digital.library.wisc.edu/1711.dl/FRUS.FRUS1919Parisv03>, անգլերեն տեքստը՝ “For similar reasons, and more particularly because of the historical misgovernment by the Turks of subject peoples and the terrible massacres of Armenians and others in recent years, the Allied and Associated Powers are agreed that Armenia, Syria, Mesopotamia, Palestine and Arabia must be completely severed from the Turkish Empire...”):

Այստեղ տեղին է նշել, որ Հայկական հարցում վիլսոնյան սկզբունքների ստորադասումը գիտակցվում էր նաև Անտանտի կազմում մարտնչող այլ պետությունների կողմից: Այսպես, 1919 թ. փետրվարի 3-ին և 4-ին Փարիզի հաշտության վեհաժողովին հունական խնդիրը ներկայացնելիս Հունաստանի վարչապետ Էլենիգելիոս Վենիզելոսը հաստատելով հայերի հանդեպ իր զորավիզությունը, նշում էր, որ թուրքական հարցի կարգավորումը պետք է ենթադրի վիլսոնյան սկզբունքների «լայն ու մեծահոգի մեկնաբանություն», քանզի այլապես անհնարին կլինի լուծել Հայկական հարցը և «այդպիսով դադարեցնել հայ ժողովրդի տառապանքները, որը պատերազմի ընթացքում կորցրեց ավելի քան մեկ միլիոն մարդ» (մեջբերվում է ըստ Հովհաննիսյան Ռիչարդ, *նշվ. աշխ.*, էջ 299):

⁹ Ինչպես Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում, այնպես էլ պատերազմից հետո Անտանտի երկրների առաջնորդները հանդես էին գալիս հայերին ուղղված բազմաթիվ խոստումներով՝ հավաստիացնելով նրանց, որ Հայկական հարցը կստանա իր արդարացի լուծումը: Հայանպաստ

հայկական պահանջատիրության արդարացի լինելը բազմաթիվ առիթներով ճանաչվում էր Անտանտի պետությունների տարբեր առաջնորդների կողմից ինչպես պատերազմի ընթացքում, այնպես էլ պատերազմից հետո¹⁰:

Դրա հետ մեկտեղ, քանի որ «ազգերի ինքնորոշման» և «կամարտահայտության» վիլսոնյան սկզբունքները դրված էին վեհաժողովի աշխատանքների հիմքում, հայկական կողմը չէր կարող չանդրադառնալ Մեծ եղեռնի նախօրյակին Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության թվաքանակի և այլ էթնիկական խմբերի նկատմամբ հայերի տոկոսային հարաբերակցության հարցերին: Դրանք մասնավորապես արժարժվեցին Հայկական միացյալ պատվիրակության՝ Փարիզի հաշտության վեհաժողովի ուշադրության ներկայացված բազմաթիվ հուշագրերում և տեղեկագրերում, որոնք ուղղված էին միասնական հայկական պետության ստեղծման գաղափարի պաշտպանությանը¹¹:

Նշված փաստաթղթերից առաջինը և գուցե ամենակարևորը «Հայկական հարցը հաշտության կոնֆերանսի առաջ» գրությունն է¹², որը Հայկական միացյալ պատվիրակության ղեկավարներ Պողոս Նուբարը և Ավետիս Ահարոնյանը ներկայացրին Փարիզի հաշտության վեհաժողովի Գերագույն խորհրդի՝ 1919 թ. փետրվարի 26-ի նիստին¹³: Բացի դրանից, Պողոս Նուբարը նույն՝ 1919 թ. փետրվարի 26-ին Գերա-

հայտարարությունների բազմաթիվ նմուշներ, մասնավորապես, հավաքված են 1926 թ. լույս տեսած «Լոզանի պայմանագիրը, Թուրքիան և Հայաստանը» գրքում (տե՛ս *The Lausanne Treaty, Turkey and Armenia, The American Committee Opposed to the Lausanne Treaty*, New York, 1926 էջ 193-199, տե՛ս նաև *Armenian National Council of America, A Memorandum on the Armenian question; presented to the Council of Foreign Ministers, March 7, 1947*, էջ 11-14):

¹⁰ Դաշակից պետությունների պետական գործիչների՝ 1917-1918 թթ. արված բազմաթիվ հայտարարությունները տե՛ս *Armenian National Council of America, A memorandum on the Armenian question; presented to the Council of Foreign Ministers, March 7, 1947*, էջ 11-14:

¹¹ Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին հայկական պատվիրակության ներկայացրած հուշագրերի և տեղեկագրերի ցանկը տե՛ս *A catalogue of Paris Peace Conference delegation propaganda in the Hoover War Library, Hoover Institution on War, Revolution, and Peace*, Stanford University, Calif., Stanford University Press, 1926, էջ 7, 19-22:

¹² Ֆրանսերեն բնագիրը տե՛ս *La question arménienne devant la conférence de la paix*, Paris, Dupont, 1919: Հուշագիրը թարգմանվել և լույս է տեսել նաև հայերեն (արևմտահայերեն և արևելահայերեն), ռուսերեն և անգլերեն (տե՛ս *Հայկական հարցը հաշտության կոնֆերանսի առաջ*, Թիֆլիս, տպ. «Աշխատատր», 1919, *Հայկական հարցը խաղաղության ժողովին առջև*, Բոսթոն, 1919, *The Armenian question before the Peace conference*, New York, Press Bureau, The Armenian National Union of America, 1919):

Հայ պատմագրությունը բավականին հանգամանալից անդրադարձել է հուշագրի բովանդակությանը՝ կենտրոնանալով հատկապես դրանում գետեղված տարածքային պահանջներին (տե՛ս Պողոսյան Սամվել, Փարիզի վեհաժողովի հայկական հուշագիրը և նրա հետագա ճակատագիրը, «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պարմագրության հարցեր», 2002, № 6, էջ 119-129: Հովհաննիսյան Ռիչարդ, *նշվ. աշխ.*, էջ 303 – 306, Գալոյան Գ., *Հայաստանը և մեծ տերությունները, 1917-1923*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1999, էջ 102-103), հուշագրում առկա՝ արևմտահայության թվաքանակի վերաբերյալ վիճակագրական տվյալների բովանդակային վերլուծություն, սակայն, չի կատարվել:

¹³ Նիստի արձանագրությունը տե՛ս *United States Department of State, Papers relating to the foreign relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919*, Vol. IV, U.S. Government Printing Office, 1943, էջ 138-157 (հասանելի է առցանց <http://digital.library.wisc.edu/1711.dl/FRUS.FRUS1919Parisv04>):

գույն խորհրդի առջև իր ելույթում հատուկ անդրադարձավ Մեծ եղեռնի նախօրյակին արևմտահայության թվաքանակի հարցին՝ ներկայացնելով հուշագրում արդեն գետեղված փաստարկները¹⁴:

Հուշագրի սկզբում նշվում էր. «Հայաստանն իր հսկայական զոհերով ռազմաբեմերում, կոտորածի դաշտերում և տեղահանությունների երկար ճամփաներին մահվանը վճարել է այնպիսի ծանր տուրք, որպիսին ոչ մի ուրիշ պատերազմող ազգ չի տվել: ...Նրա դժբախտությունները կը բավեին արդարացնելու նրա անկախության իրավունքը. բայց... նա ունի և պատմական, ազգագրական, քաղաքական ու բարոյական բնույթ կրող այլ իրավունքներ, որոնք նվազ կարևորություն չունին»¹⁵:

Հայերի «ազգագրական», այն է՝ էթնիկական¹⁶ իրավունքները ներկայացված են հուշագրի՝ «Ամբողջական Հայաստանը» խորագիրը կրող բաժնում և հատկապես «Հայաստանի բնակչությունը» վերնագրված հավելվածում, որն ամբողջությամբ նվիրված է Առաջին աշխարհամարտից առաջ և հետո Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանի հայ բնակչության թվաքանակի, այլ ազգությունների հետ հայերի տոկոսային հարաբերակցության խնդրին:

Հուշագրի հեղինակները փաստում են, որ Հայաստանի բնակչության հարցը քննելիս նկատի են առնելու Առաջին աշխարհամարտից առաջ կամ ավելի շուտ՝ 1894-1896 թթ. համիդյան կոտորածներից առաջ եղած վիճակագրությունները, քանի որ այդ կոտորածները ոչ միայն 300,000 զոհ խլեցին հայերից, այլ նաև պատճառ դարձան ժողովրդի մի նշանակալի մասի գաղթելուն: «Անթույլատրելի է, – շարունակվում էր հուշագրում, – որ ոճիրներից օգուտ քաղեն նրանց հեղինակները, և նրանք հասնեն իրենց հրեշավոր ծրագրի նպատակին՝ ապահովել մահմեդականների մեծամասնությունն ու գերակայությունը: **Պետք է նկատի առնվի ողջ թեմեռած բոլոր հայերի ձայնը** (ընդգծումը բնագրինն է – Ռ. Թ.)»¹⁷:

Հուշագրի հեղինակներն ընդունում էին, որ Մեծ եղեռնի նախօրյակին հայերն Արևմտյան Հայաստանում «ապրող ցեղերի ամբողջության վրա» բացարձակ մեծամասնություն չէին կազմում, սակայն մեծամասնություն էին առանձին վերցրած մուսուլման ազգություններից յուրաքանչյուրի համեմատությամբ. «Պատերազմից առաջ և նախքան 19-րդ դարու վերջի գաղթականությունները, հայերի թիվը հայկական կոչված վեց վիլայեթներում, Տրապիզոնի վիլայեթում և Կիլիկիայում ավելի էր, քան թյուրքերինը և քյուրդերինը՝ առանձին վերցված, և նույնիսկ հավասար թյուրքերի և քյուրդերի միացյալ թվին: Այդտեղ կային 1,403,000 հայեր՝ 943,000 թյուրքերի և 482,000 քյուրդերի դեմ», – նշվում էր հուշագրում¹⁸: Արձանագրենք, որ հուշագրի հեղինակների այս պնդումը պետք է ընդունել որոշ վերապահումով. իրենք՝ Հայկական հարցի լուծումը հետապնդող հայկական կառույցները, նախ-

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 154-155:

¹⁵ Հայկական հարցը հաշտության կոնֆերանսի առաջ..., էջ 4:

¹⁶ Ֆրանսերեն բնագրում «ethnique» (տե՛ս *La question arménienne devant la Conférence de la paix...*, էջ 1):

¹⁷ Հայկական հարցը հաշտության կոնֆերանսի առաջ..., էջ 7:

¹⁸ Նույն տեղում:

կինում բազմիցս փաստում էին, որ Տրապիզոնի նահանգում, ինչպես նաև վեց նահանգների որոշ ծայրամասային գավառներում (Հաքյարի, Սդերդ, Դիարբեքիրի և Մալաթիայի նահանգների հարավային և Սեբաստիայի նահանգի արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան շրջանները) հայերը ոչ նշանակալի փոքրամասնություն էին կազմում և նշում, որ այդ շրջաններն օսմանյան իշխանությունները կցել էին բուն հայաբնակ տարածքներին արհեստականորեն՝ հայերի տեսակարար կշիռը նվազեցնելու նպատակով¹⁹:

«Հայաստանի բնակչությունը» բաժնում հեղինակները ներկայացնում են հետևյալ հարցադրումը. «Ի՞նչ էր Հայաստանի ազգաբնակչության թիվը կոտորածներից առաջ, և ի՞նչ էր զանազան տարրերի միջև համեմատությունը»: Ամփջապես հետո փաստվում էր, որ հարցի պատասխանը ստանալու համար երբեք չպետք է դիմել թուրքական տվյալներին, քանի որ օսմանյան կառավարությունը միշտ միտումնավոր կեղծել է վիճակագրությունները՝ հաստատելու համար, որ հայերը միայն աննշան փոքրամասնություն են կազմում²⁰: Ի հիմնավորումն վերոնշյալ դրույթի՝ հեղինակները «կեղծիքների» հետևյալ մի քանի ուշագրավ օրինակներ էին ներկայացնում.

1. Համաձայն օսմանյան վիճակագրության՝ Վանի նահանգի հայ բնակչության թիվը շուրջ 80,000 էր, մինչդեռ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Ռուսաստանում ապաստանել էր 220,000-ից ավելի վանեցի հայ:
2. Ամբողջ Մարաշի սանջակում, ըստ թուրքական կառավարության տվյալների, բնակվում էր 4,200 հայ²¹, մինչդեռ միայն Մարաշ քաղաքում, ֆրանսիացի աշխարհագետ և ճանապարհորդ Էլիզե Ռեքյոյի տվյալներով կային ավելի քան 20,000 հայեր: Իսկ նույն Մարաշի սանջակի կազմ ընդգրկված Զեյթունը, ըստ 1880 թ. վիճակագրության, ունեցել է 27,640 հայեր:
3. Օսմանյան կառավարությունը Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիրի, Խարբերդի, Էրզրումի, Տրապիզոնի, Սեբաստիայի, Ադանայի և Հալեպի վիլայեթների հայե-

¹⁹ Տե՛ս մասնավորապես 1912-ին Հայկական հարցի վերաբացման առիթով Կ. Պոլսի պատրիարքարանի կողմից մեծ տերությունների ուշադրությանը ներկայացված հայկական բարենորոգումների նախագիծն իր հիմնավորումներով (ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 15, թ. 110-118):

²⁰ Հայկական հարցը հաշտության կոնֆերանսի առաջ..., էջ 16:

²¹ Այս տվյալը վերցված է ֆրանսիացի վիճակագիր Վիտալ Քինեի՝ 1891 թ. լույս տեսած «Ասիական Թուրքիա» աշխատությունից, որի համաձայն Մարաշի գավառում հայերի թիվն էր 4,313 (տե՛ս Cuinet V., *La Turquie d'Asie*, v. 2, Paris, Ernest Leroux, 1891, էջ 227): Նշենք, որ հուշագրի հեղինակների կողմից Քինեի տվյալները որպես օսմանյան կառավարության տվյալներ ներկայացնելը սխալ չի կարող դիտվել, քանի որ Քինեն որպես իր վիճակագրության հիմք ընդունել է օսմանյան պաշտոնական տվյալները: Բացի դրանից, հուշագրի գրելու ժամանակ (1919 թ. փետրվար) արևմտահայության թվաքանակի վերաբերյալ շրջանառության մեջ դրված օսմանյան պաշտոնական որևէ այլ տվյալ բացակայում էր: Օսմանյան կառավարությունը ներկայացրել է 1914 թ. համար օսմանյան պաշտոնական վիճակագրական տվյալներն ավելի ուշ՝ 1919 թ. ապրիլի 14-ին (տե՛ս Zamir Meir, *Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919*, “*Middle Eastern Studies*”, Vol. 17, No. 1, Jan., 1981, էջ 88): Համաձայն այդ տվյալների՝ 1914 թ. Մարաշի սանջակի հայ բնակչության թվաքանակն էր (նույնպես իրականից ցածր)՝ 38,433 (տե՛ս Karpat K., *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, University of Wisconsin Press, 1985, էջ 188, տե՛ս նաև Zamir Meir, *Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919*..., էջ 100):

րի ընդհանուր թիվը ներկայացնում է 848,000²², մինչդեռ ԱՄՆ-ում գործող «Հայաստանի և Սիրիայի նպաստամատույց կոմիտեի» 1916 թ. հրատարակված տվյալների համաձայն՝ Հայաստանում գոհված հայերի թիվն էր շուրջ 600,000-850,000, տեղահանվածների թիվը՝ 486,000, Փոքր Ասիայի ներքին շրջաններ տեղահանվածների թիվը՝ 300,000, Կովկաս ապաստանածների թիվը՝ 200,000²³:

Այնուհետև հուշագրում ներկայացվում էին արևմտահայության թվաքանակի վիճակագրության խեղաթյուրման նպատակով թուրքական կառավարության ներդրած համակարգի երկու հիմնական տարրերը.

1. հնարավորինս նվազեցնել քրիստոնյաների (այդ թվում նաև հայերի) թիվը՝ առանց էականորեն փոխելու ընդհանուր ազգաբնակչության թիվը, և տարբերությունն ավելացնել մահմեդականների թվի վրա.
2. զգուշանալ ազգությունների ճշգրիտ թիվը տալուց, այլ նրանց խմբավորել ըստ կրոնի՝ առանձին նշելով առաքելական, կաթոլիկ և բողոքական հայերին և մեկ թվի տակ ներկայացնելով մահմեդականներին (թուրքեր, թաթարներ, թուրքմեններ, քրդական զանազան ցեղեր, չերքեզներ, զազաներ, արաբներ, պարսիկներ և այլն), թեև «նրանք շատ տարբեր են իրարից՝ ցեղով, պատմությամբ, տնտեսական կյանքով, կուլտուրական մակարդակով և վերջապես՝ քաղաքական հակումներով»²⁴:

Ի հիմնավորումն հուշագրում ներկայացված հայկական կողմի էթնիկական փաստարկների՝ հավելվածում զետեղվել էին հինգ վիճակագրական աղյուսակներ: Դրանցից զուտ արևմտահայության թվաքանակին են վերաբերում երկուսը՝ «Աղյուսակ №1. Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթների ազգաբնակչության ցուցակը 1912 թվականին» և «Աղյուսակ №2. Յոթ վիլայեթների և Կիլիկիայի ազգաբնակչությունը 1914 թվականին»: Այդ աղյուսակներում զետեղված տվյալների քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանք հիմնված են դեռևս 1912 թ. վերջին Հայկական հարցի վերաբացման կապակցությամբ Հայոց պատրիարքարանին կից ստեղծված Ապահովության հանձնաժողովի տվյալների վրա²⁵. մասնավորապես առաջին աղյուսակը (տե՛ս ստորև Աղյուսակ 1) վերցվել էր առանց փոփոխության Ապահովության հանձնաժողովի պատրաստած բարեփոխումների ծրագրից:

²² Այս տվյալի աղբյուրը նույնպես Վիտալ Բինեի «Ասիական Թուրքիա» աշխատությունն է:

²³ Տե՛ս Հայկական հարցը հաշտության կոնֆերանսի առաջ..., էջ 17:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Ապահովության հանձնաժողովի աշխատանքների մասին մանրամասն տե՛ս Թաթոյան Ռ., *Արևմտահայության թվաքանակի հարցը 1878-1914 թվականներին*, Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2015, էջ 92-94:

Աղյուսակ 1. Վեց վիլայեթների ազգաբնակչության ցուցակը 1912 թվականին²⁶

	Երկրում	Վան	Բիթլիս	Խարբերդ	Դիարբեքիր	Սկսկ	Ընդամենը	Ըստ կրոնի
Մահմեդականներ	Թուրքեր	240,000	47,000	40,000	102,000	45,000	192,000	1,178,000
	Չեքեներ	7,000	-	10,000	-	-	45,000	
	Պարսիկներ	13,000	-	-	-	-	-	
	Լալեր	10,000	-	-	-	-	-	
	Գնչուներ	-	3,000	-	-	-	-	
	Քրդեր մատակյաց	35,000	32,000	35,000	75,000	30,000	35,000	
Քրիստոնյաներ	Քրդեր թափառական	40,000	40,000	42,000	20,000	25,000	15,000	1,183,000
	Քրիստոնյաներ							
	Հայեր	215,000	185,000	180,000	168,000	105,000	165,000	
	Նեստորականներ Հակոբեկյաններ, խաղեր	-	18,000	15,000	5,000	60,000	25,000	
	Հույներ և այլ քրիս- տոնյաներ	12,000	-	-	-	-	30,000	
	Մահմեդականներ							
	Դալբաշներ	25,000	-	8,000	80,000	27,000	-	254,000
	Չալա-Տնթիլ-Չա- րիկլը	30,000	-	47,000	-	-	-	
	Եպիսկոպոսներ	3,000	25,000	5,000	-	4,000	-	
		630,000	350,000	382,000	450,000	296,000	507,000	
							Ընդամենը	2,615,000

²⁶ Աղյուսակին կից ծանոթագրության կարգով նշվում է. «Հեյլարիից, Սկերդիից, Դիարբեքիից, Մալաթիայից հարավ և Սկազից արևմուտք ու հյուսիս-արևմուտք շրջանները չեն մտնում այս ցուցակի մեջ»:

Առավել հետաքրքրություն էր ներկայացնում հուշագրի երկրորդ՝ «Յոթ վիլայեթների»²⁷ և Կիլիկիայի ազգաբնակչությունը 1914 թվականին» աղյուսակը, որը ամենայն հավանականությամբ կազմվել է հենց հուշագրի հավելվածի հեղինակների կողմից (տե՛ս ստորև):

Աղյուսակ 2. Յոթ վիլայեթների և Կիլիկիայի ազգաբնակչությունը 1914 թվականին

	7 վիլայեթները Տիգրիսից հարավ և Եջիլ Ըրմակից արև- մուտք շրջաններն առանց հաշվելու	Կիլիկիան Մարաշի, Խոպա- նի և Ջեբել Բերե- քեթի սանջակները (ներառյալ) ²⁸	Գումար	
Հայեր	1,198,000	205,000	1,403,000	1,850,000 քրիստոնյաներ
Հույներ	242,000	40,000	282,000	
Նեստորական, հակոբյան, քաղդեացի և եվրոպացիներ	124,000	41,000	165,000	
Թուրքեր	865,000	78,000	943,000	1,635,000 մահմեդա- կաններ
Քրդեր	424,000	58,000	482,000	
Լալեր, չերքեսներ, արաբներ, պարսիկներ	190,000	20,000	210,000	
Ղվլաշներ, եգիպտեր, ֆելլահներ և այլն	255,000	48,000	303,000	303,000 սանապան կրոններ
	3,298,000	490,000	3,788,000	
Տաճկաստանում ²⁹ հայերի թիվը 1914 թվականին				
Տաճկահայաստանում ³⁰			1,403,000	
Ասիական Թուրքիայի այլ մասերում.....			440,000	
Պոլսում և եվրոպական Թուրքիայում.....			183,000	
Ընդամենը			2,026,000 հայեր:	

²⁷ Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներն ամբողջությամբ՝ գումարած Տրապիզոնի նահանգի Տրապիզոնի սանջակը:

²⁸ Կիլիկիայի մեջ հուշագրին հեղինակներն ընդգրկել էին հետևյալ օսմանյան վարչական միավորները՝ Ադանայի նահանգն ամբողջությամբ, Մարաշի սանջակը (Մարաշ, Ջեյթուն, Ֆոնուզ) և Հալեպի նահանգի Հալեպի սանջակի Ալեքսանդրետի գավառակը:

²⁹ Օսմանյան կայսրություն:

³⁰ Հայկական վեց նահանգներ, Տրապիզոնի գավառ և Կիլիկիայի Ադանայի, Մարաշի, Խոզանի և Ջեբել Բերեքեթի սանջակները:

Օսմանյան կայսրության ընդհանուր հայ բնակչության այս 2,026,000 թիվն առաջին անգամ էր դրվում շրջանառության մեջ³¹: Նախկինում Հայոց պատրիարքարանի՝ 1912 թ. վիճակագրության տվյալներն օգտագործել էր Գրիգոր Զոհրապը, մասնավորապես Մարսել Լեար ծածկանվան տակ 1913 թ. ֆրանսերեն հրատարակած իր «Հայկական հարցը փաստաթղթերի լույսի տակ» հայտնի աշխատանքում³²: Զոհրապի գրքում զետեղված 1912 թ. Հայոց պատրիարքարանի վիճակագրական տվյալները 1919 թ. հուլիսի տվյալների համեմատ որոշ տարբերություններ են պարունակում: Այսպես, եթե Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների հայ բնակչության թվաքանակի համար Զոհրապի տվյալը նույնն է՝ 1,163,000 շուրջ, ապա Օսմանյան կայսրության մնացած մասի համար նշված է 937,000 հայ, որից 407,000-ը՝ Կիլիկիայում, 530,000-ը՝ Օսմանյան կայսրության այլ տարածքներում և Եվրոպական Թուրքիայում (համեմատության համար՝ 1912 թ. Հայոց պատրիարքարանի վիճակագրության՝ Թեոդիկի «Ամենուն տարեցույցում» հրատարակված տարբերակում նույն տարածքների համար տրվում է 863,700 հայ, այդ թվում՝ Կիլիկիայի երկու (Ադանայի և Հալեպի) նահանգներ՝ 304,000): Այսպիսով, համագումար թիվը 1912 թ. ամբողջ Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության թվաքանակի համար Գրիգոր Զոհրապի մոտ կազմում է 2,100,000³³: Աղբյուրների ներկա վիճակը մեզ հնարավորություն չի ընձեռում որևէ հիմնավոր բացատրություն տալու մի կողմից՝ Հայաստանի միացյալ պատմիչականության, մյուս կողմից՝ Գրիգոր Զոհրապի տվյալների միջև առկա տարբերության պատճառների մասին: Չենք կարող բացառել, որ Զոհրապն իր տրամադրության տակ եղած տվյալների հիման վրա փոխել է 1912 թ. վիճակագրության՝ Կիլիկիային և Օսմանյան կայսրության այլ տարածքներին վերաբերող ցուցանիշները:

Փարիզի կոնֆերանսին հայկական պատմիչականության՝ տարբեր աղբյուրներով հետազայում հրատարակված այլ հուշագրերում և տեղեկագրերում զետեղված Մեծ եղեռնի նախօրյակին արևմտահայության թվաքանակի վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներն ու աղյուսակներն ըստ էության 1919 թ. փետրվարի 12-ի հուլիսի տվյալների վերատպությունն են³⁴:

³¹ Ամբողջությամբ, ըստ Օսմանյան կայսրության բոլոր նահանգների, վիճակագրությունը հրատարակվել է Թեոդիկի «Ամենուն տարեցույց»-ում (տե՛ս Թեոդիկ, *Ամենուն տարեցույցը*, ԺԶ տարի, 1922, Կ.Պոլիս, տպ. Մ. Յովակիմեան, 1922, էջ 261-263):

³² Գ. Զոհրապի տվյալները տե՛ս Leart Marcel, *La question Armenienne a la lumiere des documents*, Paris, Challamel, 1913. Հայկական պատմիչականության տարբերակը տե՛ս Թեոդիկ, *նշվ. աշխ.*, էջ 262:

³³ Տե՛ս Leart Marcel, *նշվ. աշխ.*, էջ 62:

³⁴ Տե՛ս մասնավորապես *Tableau approximatif des réparations et indemnités pour les dommages subis par la nation arménienne en Arménie de Turquie et dans la République Arménienne du Caucase*, Paris, 1919 (ներկայացվել է Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին 1919թ. ապրիլի 6-ին), *Population Armenienne de la Turquie avant la guerre. Statistiques établies par le Patriarcat Armenienne de Constantinople*, Paris, Turabian, 1920, Poghos Nubar, *The Pre-War Population of Cilicia*, Paris, 1920, 1920 թ. փետրվարի 12-24-ին կայացած Լոնդոնի վեհաժողովի համար հայկական պատմիչականության պատրաստած տեղեկագրերը (ՀԱԱ, ֆ. 430, ց.1, գ. 1325, թթ. 1-56), *L'Arménie et La Question Armenienne Avant, pendant et depuis la guerre*, Paris, 1922, 923 թ. Լոզանի վեհաժողովին հայկական պատմիչականության

Արժանի է հիշատակման, որ հուշագրերի և տեղեկագրերի պատրաստմանն Ազգային պատվիրակությունը ներգրավել է, ի թիվս այլ հայ ուսումնասիրողների, և Նիկողայոս Ադոնցին: Անվանի հայագետն իր «Հայաստանի սահմանների խնդիրը» գրության մեջ և արդեն հետագայում Ազգերի լիգայի գերագույն խորհրդին տրվելիք հուշագրի նախագծում քննադատության է ենթարկում օսմանյան պաշտոնական վիճակագրության տվյալները, օսմանյան վիճակագրական տարբեր ցուցակների համեմատական վերլուծության միջոցով բացահայտում է դրանցում տեղ գտած անճշտությունները և հակասությունները³⁵:

Հայկական հարցի հայասպաստ լուծման նպատակով Հայ ազգային պատվիրակությանը զուգահեռ և համագործակցաբար Մեծ եղեռնի նախօրյակին արևմտահայության վիճակի վերաբերյալ տարբեր, այդ թվում նաև վիճակագրական տվյալների հավաքմամբ և ամփոփմամբ էր զբաղվում նաև Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը: Արդեն Մուդրոսի զինադադարի կնքումից անմիջապես հետո՝ 1918 թ. նոյեմբեր–դեկտեմբեր ամիսներին Պոլսի հայ մտավորականների և ազգային երեսփոխանական ժողովի նախկին անդամների մասնակցությամբ ստեղծվում է «Ազգային Լիգա», իսկ այնուհետև՝ «Ազգային խորհրդակցական ժողով» կառույցները, որի անդամներն էին Եղիշե արքեպիսկոպոս Դուրյանը, պրոֆեսոր Աբրահամ Տեր–Հակոբյանը, դոկտոր Վահրամ Թորգոմյանը և այլք³⁶: Ազգային խորհրդակցական ժողովի «Փաստաթղթերի հանձնախումբը» աշխատանք է տանում նաև Մեծ եղեռնի նախօրյակին արևմտահայության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալների հավաքման ուղղությամբ: Հավաքված նյութերի մի մասը

ներկայացրած հուշագիրը (ՀԱԱ, ֆ. 430, ց.1, գ. 1358, թթ. 3-32): Բացի վերոնշյալ հուշագրերից և տեղեկագրերից, Հայ ազգային պատվիրակությունը 1918-19 թթ. հրատարակել և Անտանտի պետությունների պատվիրակությունների ուշադրությանն է ներկայացրել Հայկական հարցի տարբեր ասպեկտներին վերաբերող հայ և օտար հեղինակների 23 անուն պրակ, որոնցից մի քանիսում անդրադարձ կա արևմտահայության թվաքանակի հարցին (պրակների ցանկը տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 167, թ. 9-10):

Արժանահիշատակ է, որ Հայաստանի Առաջին հանրապետության պետական գործիչ Ալեքսանդր Խատիսյանն իր «Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը» գրքում հաղորդում է, որ Հայկական միացյալ պատվիրակությունը 1923 թ. Լոզանի խորհրդածողովի պատվիրակների ուշադրությանը ներկայացված գրություններից մեկում Մեծ եղեռնի նախօրյակին Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության թիվը տրված էր 2,250,000 (տե՛ս Խատիսյան Ալ., *Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը*, Պէյրոթ, տպ. «Համազգային», 1968, էջ 365): Այս թիվը մեր կարծիքով մոտ է իրականությանը, սակայն, ցավոք, Խատիսյանը դրա հետ կապված որևէ այլ մանրամասնություն (տվյալի հիմքերը, բաշխումն ըստ գավառների և այլն) չի նշում: Նույնպես և Հայկական պատվիրակության՝ Լոզանի խորհրդածողովին ներկայացված հուշագրերում այս թիվը վկայված չէ: Հայաստանի ազգային արխիվի Հայկական միացյալ պատվիրակության ֆոնդում (ՀԱԱ, ֆ. 430) մեր պրպտումների ժամանակ մեզ չի հաջողվել գտնել Խատիսյանի կողմից նշվող տվյալի հետ կապված որևէ փաստաթուղթ:

³⁵ Տե՛ս Ադոնց Ն., *Հայաստանի սահմանների խնդիրը*: Նույնի՝ *Հայկական հարց*, Երևան, 1994, էջ 137-143: Նույնի՝ *Գերագույն խորհրդին տրվելիք հիշատակագրի նախագիծ* (ՀԱԱ, ֆ.430, ց.1, գ. 246, թ. 15-20):

³⁶ Տե՛ս Սիրունի Յակոբ, *Ինքնակենսագրական նոթեր*, Երևան, «Սարգիս Խաչենց» հրատ., 2006, էջ 206-207:

հրատարակվում է 1919 թ.' արևմտահայ մտավորականներ Չիթունու (Տիգրան Չիթյան)³⁷ և Գևորգ Մեսրոպի (Գևորգ Տեր-Մեսրոպյան) կողմից³⁸:

1919 թ. օգոստոսին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին կից ստեղծվում է «Տեղեկատու դիվան» կառույցը, որի աշխատանքների համակարգումը հանձնարարվում է Արշակ Ալպոյաճյանին³⁹: Համաձայն Տեղեկատու դիվանի կանոնագրի՝ այնտեղ պետք է կենտրոնանային «Հայաստանի եւ հայկական դատի վերաբերյալ հին թէ՛ նոր ամէն կարգի վիճակագրութիւններն, ...հայ հալածանքներու, ջարդերու, տեղահանութեան վերաբերյալ բոլոր դրուագներն ու պատմութիւններ, կողոպտուած ազգային թէ՛ անհատական շարժուն թէ՛ անշարժ գոյքերու մասին վիճակագրական պատկերներ...»⁴⁰: Տեղեկատու դիվանի՝ 1920 թ. հունիսի 29-ին կազմած հաշվետվության մեջ նշվում էր, որ կառույցը «ձեռնարկած է պատրաստութեանը հաւաքածոյի մը, որ կը պատկերացնէ Պատրիարքարանի թեմերուն [Առաջին համաշխարհային] պատերազմի վաղորդային ունեցած իրական վիճակը. այսինքն իւրաքանչիւր առաջնորդութեան եկեղեցիներուն, վանքերու, դպրոցներուն, ազգային սեփականութեանց եւ բնակչութեան թիւը»⁴¹: Հաշվետվության՝ «Վաւերագիրներու հաւաքում եւ մատենադարան» բաժնում նշվում էր, որ Դիվանը «... կը հաւաքէ եւ կը դասաւորէ ...բոլոր շահեկան վաւերագիրները Հայոց ընկերային եւ քաղաքական կեանքին: Այսպէս, Հայ ընկերակցութիւններու կամ պաշտօնական մարմիններու կողմէ՝ հրատարակուած 600-է աւելի տեղեկագիրներ, վիճակագրութիւններ ու այլն»⁴²:

Նույն՝ 1919 թ., արևմտահայ մտավորական Թեոդիկը Մեծ եղեռնի ընթացքում նահատակված հայ հոգևորականության մասին նյութեր հավաքելու ժամանակ, պրպտելով Պատրիարքարանի արխիվը, նկուղներում գտնում է պարկերի մեջ լցված թղթեր: Դրանք Օսմանյան կայսրության հայկական թեմերի կողմից Հայոց պատրիարքարանի հանձնարարությամբ Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին լրացված և պատրիարքարան ուղարկված վիճակագրական հարցաթերթերն էին (այսպես կոչված՝ 1913-14 թթ. Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար),

³⁷ Տե՛ս Չիթունի, *Հուշիկը Հայաստանի*, Կ. Պոլիս, տպ. Օ. Արզուման, 1919: Նույնի՝ *Աս ու լիս Հայաստանի*, Կ. Պոլիս, տպ. Կ. Քեչիշեան որդի, 1920:

³⁸ Տե՛ս Մեսրոպ Գ., *Հայաստան: Աշխարհագրական, պարմական, ցեղագրական, վիճակագրական եւ մշակութային տեսակետներով: Իրացուած ազգ. խորհրդակց. ժողովի «Փաստաթուղթերու յանձնախումբ»* էն, Կ. Պոլիս, տպ. Օ. Արզուման, 1919:

Մասնավորապես Չիթունին, համադրելով վիճակագրական մի շարք աղբյուրներ, պատերազմից հետո հայ ուսումնասիրողներից, հավանաբար, առաջինը գալիս է այն եզրահանգման, որ մինչև 1915թ. Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության թիվը կազմում էր շուրջ 2,500,000, որից 200,000-ը՝ Եվրոպական Թուրքիայում, 800,000-ը՝ Փոքր Ասիայի և Պաղեստին-Միջագետքի վիլայեթներում և 1,500,000-ը՝ հայաբնակ վեց նահանգներում (տե՛ս Չիթունի, *Հուշիկը Հայաստանի*..., էջ 63):

³⁹ Տե՛ս Զաւէն պատրիարք, *Պատրիարքական յուշերս. վավերագրեր եւ վկայություններ*, Թեհրան, 2014, էջ 367:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 368:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 369:

⁴² Նույն տեղում, էջ 370:

որոնք 1915 թ. ապրիլի 24-ի ձերբակալություններից անմիջապես հետո թաքցվել էին նկուղում՝ Հայկական հարցին վերաբերող այլ փաստաթղթերի հետ միասին⁴³։ Թեոդիկը մասամբ շրջանառության մեջ է դնում այդ հարցաթերթերից քաղված վիճակագրական տվյալներն իր՝ 1921 թ. հրատարակված «Գողգոթա հայ հոգևորականության և իր հոտին աղետալի 1915 տարին» գրքում։ Հարցաթերթերի պատճենները նաև փոխանցվում են «Տեղեկատու դիվանին» և ուղարկվում Փարիզ՝ Հայ ազգային պատվիրակությանը⁴⁴։

Առաջին աշխարհամարտից հետո հայկական իրականության մեջ գործող տարբեր կառույցներից Մեծ եղեռնի նախօրյակին արևմտահայության թվաքանակի, Մեծ եղեռնի արդյունքում հայության կրած կորուստների հարցերի նկատմամբ հետաքրքրություն են դրսևորել նաև Կիլիկիայի կաթողիկոսարանի նախաձեռնությամբ Հալեպում 1918 թ. դեկտեմբերին ստեղծված «Ազգային միությունը»⁴⁵ և նրա հովանու ներքո Հալեպում վերապրած հայության բեկորներից կազմված թվով 32 զանազան հայրենակցական «Միջգավառային միությունները»։ Ինչպես իր հուշերում նշում է «Միջգավառային միության» ատենապետի պաշտոնը զբաղեցրած Հայկ Արամյանը, 1919 թ. սկզբին կառույցը «ամեն գավառի ու քաղաքի կարող անձերից կազմված» բոլոր հանձնախմբերին հանձնարարեց պատրաստել «մանրամասն» տեղեկագիր, վիճակագրույց և ամբաստանագիր՝ հայության «սուրբ դատին համար իբրեւ փաստաթուղթ ծառայելու» նպատակով⁴⁶։ Կազմվում են թվով

⁴³ Տե՛ս Թեոդիկ, *Գողգոթա հայ հոգևորականության և իր հոտին 1915 աղետալի տարին*, Նիւ Եորք, 1985, էջ III:

⁴⁴ Ներկայումս Հայոց պատրիարքարանի՝ 1913-14 թթ. մարդահամարի՝ Հայ ազգային պատվիրակությանը փոխանցված հարցաթերթերը պահվում են Փարիզի Նուբարյան գրադարանում։ Դրանցից լայնորեն օգտվել է և սփյուռքահայ ուսումնասիրող Ռայմոն Գևորգյանը, որը Փոլ Փաբուջյանի համահեղինակությամբ 1992 թ. ֆրանսերենով հրատարակած «Հայերը Օսմանյան կայսրությունում ցեղասպանության նախօրյակին» մեծածավալ աշխատության մեջ տալիս է մարդահամարի տվյալների հիման վրա Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության թվաքանակի բնակավայր առ բնակավայր պատկերը (տե՛ս Kévorkian R. and Paboudjian P. B., *Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide*, Paris, ARHIS, 1992): Հայոց պատրիարքարանի՝ 1913-14 թթ. մարդահամարի մասին տե՛ս նաև Թաթոյան Ռ., *նշվ. աշխ.*, էջ 92-115:

⁴⁵ Հալեպի Հայ Ազգային Միությունը հիմնվել էր՝ նպատակ ունենալով «Հոգալ Հալեպի եւ անմիջական շրջակայից մէջ գտնուող հայ տարագրեալներու պէտքերը, հետապնդել քաղաքական բաղձանքները, հայթայթել հայրենիք վերադարձի միջոցները եւ առ այս հաղորդակցութիւն հաստատել ընդի. Հայ Ազգային Միութեան վսեմ. նախագահ Պօղոս Փաշա Նուպարի, արտասահմանի եւ Սուրիոյ մէջ գտնուող քոյր միութեանց, տեղական իշխանութեան եւ դաշնակից պետութեանց յարգարժան ներկայացուցիչներուն հետ»։ Հիմնադիր նիստը գումարվել էր Սահակ Բ Կաթողիկոսի հրավերով 1918 թ. դեկտեմբերի 19-ին։ Կառույցը գործել է մինչև 1925 թ. («Ազգային միության» գործունեության մասին տեղեկությունը ստացել ենք հայ ուսումնասիրող Միհրան Մինայանից)։

⁴⁶ Տե՛ս Արամեան Հայկ Ս., Շահեկան տեղեկագիր մը Զեյթունի եւ գէյթունցիներու ողբերգութեան մասին, «Յուշամատենն Մեծ եղեռնի. 1915-1965», պատր.՝ Գ. Ահարոնեան, Պէյրութ, տպ. «Ատլաս», «Զարթոնք» օրաթերթի հրատ., 1965, էջ 850:

Հայկ Արամյանի տեղեկությունը հավելում է «Միջգավառային միության» քարտուղար Կարապետ Գաբիկյանը. «Ազգ. Միութեան յանձնարարութեան վրայ Միջ-Գավառային Միութիւնը պատրաստեց ընդարձակ ու մանրամասնեալ Տեղեկագիր մը, կարեւոր վիճակագրութիւններով

32 տեղեկագրեր, որոնք հանձնվում են 1919 թ. փետրվարին Փարիզում գումարված Արևմտահայերի ազգային համագումարի՝ Հալեպից պատգամավոր ընտրված դոկտոր Ասատուր Ալթունյանին և նրա քարտուղար Արամ Անտոնյանին՝ Ազգային պատվիրակության ուշադրությանը ներկայացնելու համար⁴⁷:

Հայոց պատրիարքարանի 1912 թ. վիճակագրության համեմատությամբ «ամբաստանագիր-տեղեկագրերում» առկա վիճակագրական տվյալներն ավելի բարձր ցուցանիշներ են պարունակում համապատասխան գավառների հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ.

Աղյուսակ 3.

Վարչական միավոր	Հայոց պատրիարքարանի 1912 թ. վիճակագրություն ⁴⁸	«ամբաստանագիր-տեղեկագիր»
Սեբաստիայի նահանգ	225,000	341,556 ⁴⁹
Էդիրնեի (Ադրիանապոլիսի) նահանգ	27,500	32,000 ⁵⁰
Բիթլիսի նահանգ	198,000	255,000 ⁵¹

Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության թվաքանակի հարցին կարևորություն է տրվել նաև 1919 թ. փետրվարի 24-ից ապրիլի 22-ը տեղի ունեցած Արևմտահայերի ազգային համագումարի աշխատանքների ընթացքում: Հարցն արծարծվել է հատկապես Համագումարի շրջանակներում ստեղծված Հայաստանի սահմա-

պատկերելով իւրաքանչիւր գյուղի, քաղաքի, տեղի՝ Տարագրութենէ առաջ Հայ բնակչութեան թիւը, տեղահանումի համառօտ պատմութիւնը, վերապրող բեկորներուն թիւը, Ազգային եւ անհատական վնասուց որքանութիւնը եւ այլ յարակից տեղեկութիւններ» (տե՛ս Գումկան Սեբաստիոյ (Կ. Գաբրիէան), *Եղեռնապարտում. Փորուն Հայոց եւ նորին Մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ, Պոսթըն, «Հայրենիքի»* տպարան, 1924, էջ 550):

⁴⁷ Նշված տեղեկագրերից մի քանիսը, բայց ոչ բոլորը, ներկայումս պահվում են Նուբարյան գրադարանում: Դրանցից՝ Սեբաստիայի, Ադրիանապոլիսի (Էդիրնե), Բաղեշի, Էրզրումի նահանգների տեղեկագրերը հրատարակվել են սփյուռքահայ ուսումնասիրող Լևոն Վարդանի կողմից 1995-ին «Հայկազյան հայագիտական հանդեսում» (տե՛ս «Հայկազեան Հայագիտական Հանդես», հատոր ԺԵ, Պեյրուք, 1995, էջ 497-564): Զեյթունի տեղեկագիրը հրատարակվել է Հայկ Արամյանի կողմից (տե՛ս Արամյան Հայկ Ս., Շահեկան տեղեկագիր մը Զեյթունի եւ զեյթունցիներու ողբերգութեան մասին, «Յուշամատեն Մեծ Եղեռնի. 1915-1965»..., էջ 850-855):

⁴⁸ Տե՛ս Թեղդիկ, Ամենուն տարեցոյցը..., էջ 261-262:

⁴⁹ Այդ թվում՝ Սեբաստիայի գավառ՝ 174,625, Ամասիայի գավառ՝ 51,450, Եվդոկիայի (Թոքատ) գավառ՝ 71,050, Շապին-Գարահիսարի գավառ՝ 44,431 հայ: Նահանգի համար ամփոփ տվյալի հաշվարկը մեր կողմից ըստ «Հայկազեան Հայագիտական Հանդես»..., էջ 499-518:

⁵⁰ Այդ թվում՝ Ադրիանապոլիս (Էդիրնե)՝ 3,000, Ռոդոսթոն՝ 17,000, Մալկարա՝ 4,000, Գալիպոլի՝ 3,000, Չորլու՝ 3,500, Հայրապոլ, Պապանեքի, Քեշան, Ուզունքյոփրիվ, Բուրգաս՝ 1,500 (նույն տեղում, էջ 519):

⁵¹ Այդ թվում՝ Բիթլիսի (Բաղեշ) գավառ՝ 75,000, Մուշի գավառ՝ 125,000, Գենջի գավառ՝ 25,000, Սղերդի գավառ՝ 30,000 հայ (նույն տեղում, էջ 530):

նագծման հանձնաժողովի քննարկումներում⁵²: Հանձնաժողովի անդամ Վահան Փափազյանը հետևյալ կերպ է ներկայացնում հարցի շուրջ ստեղծված տարակարծությունը. «Կիլիկեան» խումբը, գլխավորությամբ Եղիշէ Արք. Դուրեանի, կը պնդէին Կիլիկեան եւս առնել մեր սահմաններուն մէջ: Ազգային-քաղաքա-ոսկանական, տնտեսական եւ մանաւանդ շատ մը փաստարկութիւններով, պէտք կը զգային պնդելու այդ պահանջին վրայ: Փրոֆ. Խաչատուրեանը, Թերզիպաշեանը եւ ես անիրագործելի կը համարէինք նման պահանջ: Կովկասեան սահմաններէն մինչեւ Միջերկրական երկարող 3000-է աւելի քիլոմէթր տարածութեան մէջ, 3 միլիոնէ աւելի մահմետականներ կ'ապրէին, թեւե ցանցառ թիով, իսկ հայեր գրեթէ չկային. պատմական տուեալներ ընդունելի չեն աշխարհի բախտը տնօրինողներու կողմէ. ասոնք ՆԵՐԿԱՆ (ընդգծումը հեղինակինն է- Ռ.Թ.) միշտ աչքի առաջ ունին. նոյն իսկ եթէ այդ հողամասը մեզի տրուէր, ի՞նչպէս կարելի էր լեցնել հայերով, մանաւանդ՝ ջարդերէ վերջ»⁵³:

Նշենք, որ պրոֆեսոր Տ. Խաչատուրյանի կողմից նաև պատրաստվել և Հայաստանի սահմանագծման հանձնաժողովի ուղադրությանն էր ներկայացվել «Հայաստանի սահմանները» գրությունը, որտեղ լայն անդրադարձ է արվում արևմտահայության թվաքանակի հարցին⁵⁴:

Փարիզի կոնֆերանսին Հայ ազգային պատվիրակության ներկայացրած հուշագրին և մասնավորապես դրանում գետեղված վիճակագրական տվյալներին փորձում է հակադարձել թուրքական կողմը: 1919 թ. մայիսին ժնկում լույս է տեսնում «Թուրքերն ու հայերը պատմության առջև. ռուսական և թուրքական նոր վկայություններ 1914-1918 թթ. հայկական վայրագությունների մասին. Հայկական պատվիրակության հուշագրի հերքումը» վերնագրով գրքույկը, որի հեղինակը՝ Շվեյցարիայում ապաստանած նախկին երիտթուրքական պետական պաշտոնյա Ռեշիթ Սաֆվետ Ատաբինենը (Reşit Safvet Atabinen), հանդես էր եկել Կարա Շեմսի կեղծանունով⁵⁵:

Իր գրքույկի՝ «Հայկական պատվիրակության կողմից Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում ներկայացված հուշագրի կապակցությամբ» ենթաբաժնի հենց սկզբում հեղինակը փաստում է իր 'նպատակը' նշելով. «Հայկական պահանջները պարունակող հուշագրի քննությունը մեզ պարտավորության տակ է դնում ավելացնել որոշ վիճակագրական նկատառումներ, որոնք կհերքեն Նուրբարի և Ահարոնյանի անկուշտ նկրտումները»⁵⁶:

⁵² Սահմանագծման հանձնաժողովի անդամներն էին Համագումարի պատվիրակներ պրոֆեսոր Տ. Խաչատուրյանը, Ա. Թերզիբաշյանը, Գ. Ֆնտգյանը, Հովհաննես վարդապետ Թորոսյանը, Գ. Նորատունկյանը և Վահան Փափազյանը (տե՛ս Փափազեան Վ., *Իմ յուշերը*, հատոր երրորդ, Գահիրե, տպ. «Յուսաբեր», 1957, էջ 46):

⁵³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 246:

⁵⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 246:

⁵⁵ Տե՛ս Kara Schemsi, *Turcs et Arméniens devant l'histoire. Nouveaux témoignages russes et turcs sur les atrocités arméniennes de 1914 à 1918*, Geneve, Impr. Nat., 1919:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 109:

Հայկական պատվիրակության ներկայացրած վիճակագրական տվյալների անվավերականությունը և Արևմտյան Հայաստանում հայերի՝ փոքրամասնություն լինելը «ապացուցելու» համար հեղինակը դիմում է մի հնարի, որը հետագայում բազմիցս օգտագործվել է թուրքական պաշտոնական պատմագրության կողմից, այն է՝ ցույց տալ, որ հայկական աղբյուրների վիճակագրությունը հերքվում է ոչ միայն թուրքական, այլ նաև արևմտյան՝ իբր թուրքականից անկախ տարբեր աղբյուրների կողմից⁵⁷:

Հեղինակը դիմում է արևմտահայության թվաքանակի վերաբերյալ տեղեկություններ պարունակող ֆրանսիական երկու աղբյուրի՝ Ֆրանսիայի արտգործնախարարության կողմից 1897 թ. հրատարակված «Դեղին գրքում»⁵⁸ գետեղված վիճակագրությանը⁵⁹ և արդեն մեզ հայտնի ֆրանսիացի վիճակագիր Վիտալ Քինեի «Ասիական Թուրքիա» գրքի տվյալներին: Երկու աղբյուրներում առկա տվյալների համեմատությունը վկայում է, որ Քինեի գիրքը որպես աղբյուր է ծառայել Ֆրանսիայի արտգործնախարարության «Դեղին գրքի» տվյալների համար⁶⁰: այդ իրողությունը թաքցնելու նպատակով Շեմսին դիմում է հետևյալ հնարին. «Դեղին գրքից» ներկայացնում է միայն Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներում հայերի տոկոսային հարաբերակցության տվյալը, իսկ Վիտալ Քինեից վերցնում է արդեն վեց նահանգների հայերի և մահմեդականների թվերը: Հեղինակը որևէ կերպ չի նշում այն հանրահայտ իրողությունը, որ Վիտալ Քինեի տվյալներն ինքնուրույն արժեք չունեն, դրանց հիմքում ընկած են օսմանյան տվյալները՝ հիմնականում քաղված սալամաններից և պաշտոնական այլ աղբյուրներից⁶¹:

Հատկանշական է «Դեղին գրքի» և ընդհանրապես արևմտյան աղբյուրներից քաղված տվյալների նկատմամբ Շեմսիի դրսևորած ընտրողական մոտեցումը: Այսպես, նա շրջանցում է «Դեղին գրքում» գետեղված այն տվյալը, համաձայն որի XIX դ. վերջին Անատոլիայում (Փոքր Ասիա և Արևմտյան Հայաստան առանց Կ. Պոլսի և Եվրոպական Թուրքիայի տարածքի) բնակվող հայերի թիվը կազմում էր 1,475,011 շունչ⁶². դա հասկանալի կլինի, եթե մենք նկատի ունենանք, որ, ըստ

⁵⁷ Այսպես, Շեմսին մեջբերում է ակնհայտորեն օսմանյան աղբյուրներից ծագող 1917 թ. բրիտանական տարեգրքից քաղված տվյալ, որի համաձայն՝ 1913 թ. Փոքր Ասիան ուներ 11,384,700 բնակիչ, որից 8,975,700-ը՝ մահմեդականներ և 1,056,000-ը՝ հայեր, այդ թվում՝ «Արևելյան Անատոլիայում»՝ 1,795,800 մահմեդական, 480.000 հայ (բնակչության 1/5-ը) և «Արևմտյան Անատոլիայում»՝ 7,179,900 մահմեդական, 576,200 հայ (նույն տեղում, էջ 114):

⁵⁸ «Դեղին գրքեր» (livres jaunes) էին կոչվում դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածուների պրակները, որոնք Ֆրանսիայի արտգործնախարարը ներկայացնում էր երկրի խորհրդարանի քննարկմանը):

⁵⁹ Տե՛ս *Documents diplomatiques: affaires arméniennes; projets de reforme dans l'Empire ottoman 1893-1897*, Paris, Imprimerie nationale, 1897.

⁶⁰ Դրա մասին ավելի մանրամասն հաջորդիվ:

⁶¹ Վիտալ Քինեի տվյալների բովանդակային քննության համար տե՛ս Գալստյան Հ. Հ., Արևմտյան Հայաստանի բնակչության ազգային կազմը՝ ըստ Վիթալ Քինեի վիճակագրության, «Մեր-ձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XII, Թուրքիա, Երևան, 1985, էջ 59-79:

⁶² Տե՛ս *Documents diplomatiques: affaires arméniennes; projets de reforme dans l'Empire ottoman 1893-1897...*, էջ 8:

1914 թ. վերաբերող օսմանյան տվյալների, ամբողջ կայսրության հայ բնակչության թիվը չէր գերազանցում 1,300,000-ը:

Շենսիի կողմից վկայակոչվող հաջորդ աղբյուրը XIX դ. վերջին Վանում ուսական փոխհյուպատոսի պաշտոնը զբաղեցրած գեներալ Վլադիմիր Մանսկու՝ Վանի և Բիթլիսի բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներն են: Դրանք ևս հեղինակը ներկայացնում է ընտրողաբար. ցույց է տրվում միայն հայերի տոկոսային հարաբերակցությունը մահմեդականների համեմատությամբ. Վան՝ հայեր՝ 26%, քրդեր և թուրքեր՝ 46%, Բիթլիս՝ հայեր՝ 39%, քրդեր և թուրքեր՝ 55%⁶³: Թուրք պաշտոնյայի նպատակը պարզ է դառնում, երբ մենք ծանոթանում ենք Վ. Մանսկու թվային տվյալներին, որոնց համաձայն՝ Վանի նահանգում կար 13,735 և Բիթլիսի նահանգում՝ 23,326 տուն հայ⁶⁴: Ընտանիքների անդամների միջին թիվը Մանսկին ընդունում է 8 շունչ, ինչը Վանի նահանգի պարագայում տալիս է 109,880, Բիթլիսի նահանգում՝ 186,608 շունչ հայ բնակչություն: Նույն նահանգների հայ բնակչության համար 1914 թ. օսմանյան պաշտոնական տվյալներն են համապատասխանաբար՝ 67,792 և 119,132 շունչ⁶⁵: Այսինքն՝ հայ բնակչության թվաքանակի համար Մանսկու տվյալները, որոնք նա, ինչպես և Վ. Քինեն, քաղել է տեղական օսմանյան տարեգրքերից, օսմանյան կառավարության վիճակագրության համեմատ շուրջ 40%-ով բարձր թիվ են հաղորդում⁶⁶:

Իր կողմից թույլ տրված վերոնշյալ վիճակագրական խեղաթուրումների արդյունքում Շենսին հնարավորություն է ստանում եզրահանգելու հետևյալը. «Ինչպես տեսնում ենք, ինչ վիճակագրության էլ դիմենք՝ անգլիական, ֆրանսիական, ռուսական թե թուրքական, ցանկացած նահանգում հայկական տարրը ոչ միայն մեծամասնություն չէ, այլ անգամ 40% չի կազմում»⁶⁷:

⁶³ Kara Schemsi, *նշվ. աշխ.*, էջ 119:

⁶⁴ Տե՛ս *Сборникъ дипломатическихъ документовъ. Реформы въ Арменіи (26 ноября 1912 г.- 10 мая 1914 г.)*, Петроградъ, Гос. тип., 1915, էջ 284 և 288:

⁶⁵ Տե՛ս Karpat K., *նշվ. աշխ.*, էջ 188:

⁶⁶ Ի դեպ, Վ. Մանսկին, քննելով Քինեի տվյալները Վանի նահանգի վերաբերյալ, նշում է, որ դրանք նշանակալից անճշտություններ են պարունակում: Մասնավորապես հեղինակը գտնելով, որ Վանի գավառակի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ Քինեի հաղորդած տվյալն իրականությունից ցածր է, ենթադրում է, որ այն վերաբերում է միայն գավառակի գյուղերի ազգաբնակչությանը, իսկ Վան քաղաքի հետ միասին (ըստ Քինեի՝ 13,500) հայերի թիվը պետք է լինի՝ 26,000 (տե՛ս Маевский В.Т., *Ванский вилайетъ. Военно-статистическое описание*, Тифлисъ, Типъ. канцъ. Главноначальствъ. гражд. частью на Кавказѣ, 1901, էջ 89-90): Շարունակելով Քինեի տվյալների քննությունը՝ ուսումնասիրողը կասկածի տակ է առնում նաև Վան քաղաքի վիճակագրությունը (13,500 հայ): Մանսկին, հիմնվելով իր սեփական դիտարկումների վրա, որոնք, ըստ նրա, հաստատվում էին անգամ թուրքական պաշտոնական տվյալներով, գտնում է, որ քաղաքի հայ բնակչության թիվը կազմում է 20-25 հազար (նույն տեղում, էջ 100-101.):

⁶⁷ Տե՛ս Kara Schemsi, *նշվ. աշխ.*, էջ 119:

3. Արևմտահայության թվաքանակի հարցի արծարծումը օսմանյան կառավարության հետպատերազմյան հուշագրերում

Առաջին աշխարհամարտում կրած պարտությունից հետո հայկական պահանջներին հակահարված հասցնելու համար թուրքական կողմը որպես միջոց ընտրեց «ազգերի ինքնորոշման» վիլսոնյան սկզբունքների վկայակոչումը, և ըստ դրա՝ նոր օսմանյան իշխանությունները շարունակեցին առաջ տանել և զարգացնել Հայկական հարցում Արդուլ Համիդի և երիտթուրքական վարչակարգերի ավանդական գիծը, այն է՝ հայտարարել, որ անգամ Առաջին աշխարհամարտից առաջ հայերն Արևմտյան Հայաստանում աննշան փոքրամասնություն էին, և դարեր շարունակ գերակշռող էթնիկական-կրոնական տարրը «Արևելյան Անատոլիայում» կազմել են մահմեդականները⁶⁸: 1919–1920 թվականներին և՛ պաշտոնական, և՛ ոչ պաշտոնական թուրքական շրջանակները բազմաթիվ հուշագրեր և տեղեկագրեր հրատարակեցին՝ հասցեագրված Փարիզի հաշտության կոնֆերանսի մասնակիցներին, որոնցում առաջ էր քաշվում Օսմանյան կայսրության ամբողջականության պահպանման գաղափարը⁶⁹: Հայկական հարցի վերաբերյալ օսմանյան կառավարության դիրքորոշումը ներկայացնող նման փաստաթղթերից առաջինն ու թերևս ամենակարևորը 1919 թ. փետրվարի 12–ով թվագրված հուշագիրն է՝ ուղղված Կոստանդնուպոլսում Աստանտի երկրների ներկայացուցիչ գերագույն կոմիսարներին⁷⁰:

Փոքր Ասիայում և Արևմտյան Հայաստանում հույների և հայերի՝ որպես աննշան փոքրամասնություն լինելու դրույթի հիմնավորմանն է նվիրված բուն հուշագրի տեքստի (12 էջ) շուրջ մեկ չորրորդը: Բաժանելով Օսմանյան կայսրության տարածքը «ըստ Վիլսոնյան սկզբունքների» երկու մասի՝ «թուրքական» և «արաբական» նահանգների, և որպես «թուրքական» հռչակելով Արևելյան Թրակիայի, Փոքր Ասիայի (Անատոլիա) և Արևմտյան Հայաստանի նահանգները՝ հուշագրի հեղինակները դրանցից առանձնացնում էին «արևելյան» կամ «հայկական» վիլայեթները՝ դրանք քննության առնելով առանձին⁷¹:

Ներկայացնելով Արևելյան Թրակիայի և Փոքր Ասիայի վարչատարածքային միավորների անունները՝ հուշագրի հեղինակները հայտարարում էին, որ բոլոր այդ նահանգներում թուրքական տարրը ճնշող մեծամասնություն է կազմում, ինչպես դա վկայված է պաշտոնական վիճակագրության կողմից, ինչպես նաև նախքան պատերազմը Թուրքիայի ուսումնասիրությամբ զբաղված օտարերկրացիների տվյալներով⁷²: Սա բացահայտ ապատեղեկատվություն էր, քանի որ հատկապես

⁶⁸ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ.Գ., *Հայաստանի Հանրապետություն, հ. I, Առաջին տարին, 1918-1919*, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2005, էջ 462:

⁶⁹ Բացի Կարա Շենսիի արդեն վկայակոչված գրքից, տե՛ս նաև *Les Turcs Et Les Revendications Arméniennes*, Paris, L'Hoir, 1919; *The National Congress of Turkey, The Turco-Armenian Question. The Turkish Point of View*, Societe Anonyme de Papeterie et d'Imprimerie, 1919 և այլն:

⁷⁰ *Memorandum of the Sublime Porte Communicated to the American, British, French and Italian High Commissioners on the 12th February 1919*, Constantinople, Zellig Bros., 1919.

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 4:

⁷² Նույն տեղում, էջ 5:

Արևմտյան Հայաստանի Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիի և Խարբերդի նահանգներում մահմեդական բնակչության մեջ քրդերն ավելի մեծ թիվ էին կազմում թուրքերի համեմատ:

Ի հաստատումն վերոնշյալ պնդման՝ ներկայացվում են երեք աղբյուր՝ 1914 թ. դրությունն արտացոլող օսմանյան պաշտոնական, ֆրանսիացի վիճակագիր Վիտալ Քինեի (1890-ական թթ. սկիզբ) և «Դեղին գրքից» (1897 թ.) քաղված տվյալները: Վերջին երկու աղբյուրների տվյալներն իրարից գրեթե չեն տարբերվում, քանի որ ֆրանսիական կառավարությունը «Դեղին գիրքը» կազմելիս առանց որևէ էական փոփոխության վերցրել և զետեղել է այնտեղ Քինեի տվյալները, սակայն թուրքական հուշագրի հեղինակները որևէ կերպ դրա մասին չեն նշում: Ինչպես արդեն արձանագրել էինք, որ իրենց հերթին Քինեի տվյալների հիմքում ընկած էր նույն օսմանյան պաշտոնական վիճակագրությունը, ուստի հուշագրի հեղինակներն ըստ էության օսմանյան տվյալների իսկությունը հաստատում էին այլ անվան տակ ներկայացվող նույն օսմանյան տվյալների միջոցով:

Նույն հնարն օգտագործվում էր նաև Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների (Վան, Բիթլիս, Խարբերդ, Դիարբեքի, Էրզրում, Սեբաստիա) պարագայում. սկզբում ներկայացվում էին օսմանյան պաշտոնական, իսկ այնուհետև՝ «Դեղին գրքից» քաղված վիճակագրական տվյալները (տե՛ս ստորև)⁷³.

Վեց նահանգների պաշտոնական վիճակագրություն

	Բնակչության թիվ	Համամասնություն
Մահմեդականներ	3,040,891	79%
Հայեր	636,306	16.5%
Այլ	162,352	4.5%

«Դեղին գրքի» վիճակագրություն

	Բնակչության թիվ	Համամասնություն
Մահմեդականներ	2,669,386	73.5%
Հայեր	666,435	18.5%
Այլ	272,581	7.5%

Պատճառաբանությամբ, որ «հայկական շրջաններում միտում կա հավակնելու Աղանայի (Կիլիկիա) և Տրապիզոնի նահանգների որոշ տարածքների», հուշագրում առանձին ներկայացվում էր այդ նահանգների բնակչության վիճակագրությունը՝ նույնպես ըստ օսմանյան պաշտոնական և «Դեղին գրքի» տվյալների⁷⁴.

⁷³ Նույն տեղում, էջ 7:

⁷⁴ Նույն տեղում:

Պաշտոնական վիճակագրություն

Տրապիզոն		
Մահմեդականներ	1,187,078	78%
Հայեր	68,813	4.5%
Ադանա		
Մահմեդականներ	443,937	85.9%
Հայեր	58,027	11.2%

«Դեղին գրքի» վիճակագրություն

Տրապիզոն		
Մահմեդականներ	806,700	77%
Հայեր	47,200	4.5%
Ադանա		
Մահմեդականներ	234,450	58%
Հայեր	97,450	24%

Հայկական պահանջների դեմ պայքարելու համար հուշագրի հեղինակները կարիք զգացին ներգրավել ևս մեկ արևմտյան աղբյուր՝ «Բրիտանիկա» հանրագիտարանը (1910 թ. հրատարակություն)՝ զետեղելով դրանից քաղված վիճակագրական տվյալներ: Ըստ հանրագիտարանի տվյալների. «հայերը, եթե անգամ վերցնենք ամենաբարյացակամ գնահատականները, մեծամասնություն են կազմում [Արևմտյան Հայաստանի 6 նահանգների – Ռ.Թ.] 159 գավառակներից (կազա) միայն 9-ում (7-ը՝ Վանի, 2-ը՝ Մուշի մոտ)»: Նշվում էր, որ 1896 թ. ինը թուրքական նահանգների՝ Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Խարբերդ (Մամուրեթ–ուլ–Ազիզ), Դիարբեքիր, Սեբաստիա, Հալեպ, Ադանա և Տրապիզոն, բնակչությունը մոտ 6,000,000 էր, որից

Հայեր	919,875	կամ 15%
Այլ քրիստոնյաներ	632,875	կամ 11%
Մահմեդականներ	4,453,250	կամ 74%

Ըստ «Բրիտանիկա» հանրագիտարանի՝ առաջին հինգ նահանգներում (Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Խարբերդ (Մամուրեթ–ուլ–Ազիզ), Դիարբեքիր), որոնք ընդգրկում են հայերի մեծ մասը, բնակչության թիվը 2,642,000 էր, որից՝

Հայեր	633,250	կամ 24%
Այլ քրիստոնյաներ	179,875	կամ 7%
Մահմեդականներ	1,828,870	կամ 69%

«Վերոնշյալ թվերը կասկած չեն թողնում, – եզրափակում էին թուրքական հուշագրի հեղինակները, – որ վերոնշյալ նահանգների բնակչության ճշշող մեծամաս-

նությունը կազմված է մահմեդականներից, իսկ հայերն ամենուրեք աննշան փոքրամասնություն են»⁷⁵:

Թուրքական հուշագրում գետեղված տվյալների համեմատությունը «Բրիտանիկա» հանրագիտարանի բուն տեքստի հետ ի հայտ է բերում ուշագրավ հանգամանքներ: Այսպես, հուշագրի հեղինակներն օգտագործել են աղբյուրը ընտրողաբար՝ բաց թողնելով թուրքական տեսակետի համար ոչ նպաստավոր ձևակերպումներ: Օրինակ, բաց է թողնված «Բրիտանիկայի» հոդվածի ենթաբաժնի հենց սկզբում արված այն պնդումը, որ Օսմանյան Թուրքիային վերաբերող «ճշգրիտ վիճակագրություն գտնել հնարավոր չէ» (accurate statistics cannot be obtained), ինչպես նաև բուն սկզբնաղբյուրը, որին հղում է կատարում «Բրիտանիկա» հանրագիտարանը՝ ռուս գեներալ Զելյոնիի տվյալները⁷⁶: Զելյոնիի տվյալների քննությունը փաստում է, որ ռուս ուսումնասիրողն իր հերթին որպես աղբյուր օգտագործել է նույն ինքը՝ ...Վիտալ Քինեի տվյալները՝ 1895 թ. պատրաստելով Թուրքական Հայաստանում և Բուրդիստանում հայ բնակչության տեղաբաշխման քարտեզը՝ ըստ Վիտալ Քինեի «Ասիական Թուրքիա» (1890-1894) աշխատության տվյալների, և կից բացատրագիրը⁷⁷: Այսինքն՝ թուրքական հուշագրի հեղինակները փորձում էին ապացուցել արևմտահայության թվաքանակի վերաբերյալ օսմանյան պաշտոնական վիճակագրական տվյալների հավաստիությունը նույն օսմանյան պաշտոնական տվյալների վրա հիմնված Վիտալ Քինեի տվյալների միջոցով, այնուհետև՝ Վիտալ Քինեի տվյալների վրա հիմնված ֆրանսիական արտգործնախարարության «Դեղին գրքի» միջոցով և վերջապես նույնպես Վիտալ Քինեի տվյալների վրա հիմնված «Բրիտանիկա» հանրագիտարանում գետեղված վիճակագրությամբ: Նման վիճակագրական աճապարարության միջոցով ստեղծվում էր այն պատրանքը, որ օսմանյան պաշտոնական վիճակագրական տվյալներն իբր հաստատվում են արևմտյան աղբյուրների կողմից:

«Բրիտանիկա» հանրագիտարանի տվյալները ներկայացնելուց հետո հուշագրի հեղինակներն իրենց իրավունք են վերապահում կրկնել Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ նույն միտքը, որը հնչեցվել էր Փոքր Ասիայի պարագայում՝ հայտարարելով հետևյալը. «Ահա այսպիսին են փաստերը և մահմեդականների ու հայերի հարաբերակցությունը ցույց տվող վերոնշյալ վիճակագրությունը. ուստի այս նահանգներում բնականոն ու արդար վիճակ հաստատելու համար նպատակահարմար է քննարկել տարբեր լուծումներ»⁷⁸: Թուրքական կառավարության վիճակագրական տվյալները կոչված էին ապացուցելու, որ «Մեծ Հայաստանի»

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 8:

⁷⁶ St'u *Encyclopedia Britannica*, 11th edition, New York, 1910, vol. 2, էջ 564:

⁷⁷ St'u Пояснительная записка генер. штаба Генераль-Лейтенанта Зеленого (съ приложеніями) к картѣ распредѣленія армянскаго населенія въ Турецкой Арменіи и Курдистанѣ по казамъ и данныя сочиненія V. Cuinet "la turquie d'Asie" 1890-94 г., составленной ген. штаба Ген.-Лейт. Зеленымъ и Подполк. Сысоевымъ, 1895, «Записки Кавказскаго отдѣла Императорскаго Русскаго географическаго общества», Книжка XVIII, Тифлисъ, Типографія Грузинскаго Издательскаго Товарищества, 1896, էջ 1-40:

⁷⁸ *Memorandum of the Sublime Porte...*, էջ 9:

ստեղծումը հակասում է վիստյան սկզբունքներին, «հինգ միլիոնանոց» մահմեդական բնակչությունը չպետք է կառավարվի «մի քանի հարյուր հազար» հայերի կողմից, ինչը, ըստ հուշագրի հեղինակների, անխուսափելիորեն հանգեցնելու է ներքին խժոժությունների և արյունալի բախումների⁷⁹: Որպես նախընտրելի լուծում թուրքական կառավարությունն առաջարկում էր թողնել տարածքները թուրքական տիրապետության տակ՝ որոշ չափով ընդլայնելով Հայաստանի Հանրապետության տարածքը Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած («Դեր Զորի սանջակ տեղահանված») հայերին վերաբնակեցնելու նպատակով⁸⁰: Վերջին առաջարկության առումով Թուրքիային տեսականորեն չէր սպառնում մեծ տարածքների կորուստ, քանի որ Առաջին աշխարհամարտի ավարտը սիրիական անապատներում կարողացել էր վերապրել ընդամենը մոտ 250,000-300,000 բռնագաղթված հայ⁸¹:

Հայկական կողմի արձագանքը թուրքական հուշագրին ևս չի հապաղում: Նույն 1919 թ. Կոստանդնուպոլսում ֆրանսերենով լույս է տեսնում «Պատասխան Բարձր Դռան 1919 թ. փետրվարի 12-ի հուշագրին» պրակը: Քառասուն էջից բաղկացած գրության շուրջ մեկ չորրորդը նվիրված էր թուրքական հուշագրում զետեղված վիճակագրական տվյալների և ժողովրդագրական փաստարկների հերքմանը, իսկ թվով հինգ հավելվածում տրվում էին տարբեր վիճակագրություններ⁸²:

Հայկական պատասխանում ներկայացվում էին մահմեդականներին մեծամասնություն դարձնելու նպատակով օսմանյան կառավարության 1878-1914 թթ. վարչա-ժողովրդագրական քաղաքականության հիմնական տարրերը, որոնք էին.

- 1) Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի նահանգների վարչական սահմանների վերաձևումները, երբ հայաբնակ գավառներին միացվում էին առավելապես մահմեդաբնակ շրջաններ (օրինակ՝ Հաքյարին՝ Վանի գավառին, Միջագետքից շրջաններ՝ Դիարբեքիի նահանգին, Կիլիկիայի բնականոն մաս կազմող հայաբնակ Մարաշի գավառի միացումը Հալեպի գավառին, մահմեդաբնակ Իչ իլի շրջանի միացումը հայաբնակ Ադանայի նահանգին և այլն),
- 2) հայաբնակ շրջաններում Կովկասից և Բալկաններից գաղթած մահմեդական վերաբնակիչների (հայտնի են «մուհաջիրներ» անվամբ) տեղավորումը, նորաբնակների կողմից հայերին ահաբեկելը և անխնա շահագործելը (ներկայացվում էին նաև թուրքական պաշտոնական աղբյուրներից քաղված տվյալներ. 1878-1908 թթ. ընթացքում Օսմանյան կայսրություն էին տեղափոխվել և վերաբնակեցվել 854,000 մուհաջիր, և նշվում էր, որ 1908-11 թթ. և հատկապես 1912-14 թթ. Բալկանյան պատերազմների ընթացքում մուհաջիրների հոսքն էլ ավելի մեծ թափ էր ընդունել),
- 3) արդեն իսկ կեղծված վիճակագրության էլ ավելի աղավաղված հրապարակումը,

⁷⁹ Նույն տեղում:

⁸⁰ Նույն տեղում:

⁸¹ Ըստ թուրք հետազոտող Ֆ. Դյունդարի հաշվարկների՝ 300,000 (տե՛ս Dundar Fuat, *Crime of Numbers, The Role of Statistics in the Armenian Question*, The State University of New Jersey-Rutgers, Transactions Publishers, 2010, էջ 150-151):

⁸² Տե՛ս *Reponse au Memoire de la Sublime-Porte en date du 12 fevrier 1919*, Constantinople, 1919:

երբ ոչ միայն թուրքախոսների, այլև բոլոր իսլամադավան ցեղերի, անգամ նրանց, որոնք ոչ իսլամադավան և ոչ էլ քրիստոնեադավան են, տվյալները միավորվում էին մեկ՝ «մահմեդականներ» բաժնի մեջ, իսկ հայերը բաժանվում էին երեք մասի՝ առաքելադավան, կաթոլիկներ և բողոքականներ⁸³:

Վերոնշյալ տեսական դրույթների ներկայացումից հետո անդրադարձ էր արվում թուրքական հուշագրում զետեղված որոշակի վիճակագրական տվյալներին: Քանի որ հուշագրի աղբյուրներից մեկը Վիտալ Քինեն էր, հայկական պատասխանում նրա «Ասիական Թուրքիա» գրքից մեջբերումների միջոցով ցույց էր տրվում, որ հենց ինքը՝ ֆրանսիացի վիճակագիրը, բացահայտ քննադատում է օսմանյան վիճակագրությունը: Մասնավորապես, Վիտալ Քինեն գրում էր. «Պատշաճ պաշտոնական վիճակագրություն Թուրքիայում բացարձակապես բացակայում է», «...[Թուրքական] իշխանությունները ոչ միայն չեն ընդգրկել այսքան հետաքրքիր և օգտակար վիճակագրություն գիտությունը երկրի սովորույթների մեջ, այլև ընդհակառակը, որպես շահագրգիռ կողմ, հրաժարվում են արտոնել անգամ թեթև ուսումնասիրություններ»⁸⁴:

Պրակի հեղինակները նաև ներկայացնում էին Քինեի տվյալներում առկա էական անճշտությունների և հակասությունների մի քանի օրինակ՝ եզրակացնելով, որ դրանք արտացոլում են օսմանյան պաշտոնական տվյալների ոլորտում տիրող ընդհանուր անմխիթար վիճակը⁸⁵:

Այնուհետև հայկական պատասխանի հեղինակներն անդրադառնում էին օսմանյան կառավարության հուշագրում ներկայացված օսմանյան պաշտոնական տվյալներին: Մասնավորապես նշվում էր, որ հայտնի չէ, թե ինչ եղանակով է այն կազմվել, թվերը երևակայական են, քանի որ Թուրքիայում կանոնավոր վիճակագրական համակարգ գոյություն չունի, և կառավարությունը երբեք զերծ չի մնում էլ ավելի խեղաթյուրելուց այն մոտավոր տվյալները, որոնք առկա են իր տրամադրության տակ⁸⁶:

4. ԱՄՆ փորձագետների և հետպատերազմյան առաքելությունների անդրադարձները արևմտահայության թվաքանակի հարցին

Օսմանյան կայսրության տարածքների ճակատագիրը որոշելու համար Առաջին աշխարհամարտում հաղթանակած դաշնակից տերությունները կարիք ունեին տարբեր տեղեկությունների և առաջին հերթին խնդրո առարկա տարածքներին վերաբերող ժողովրդագրական տվյալների: Հարցը բարդանում էր այն հանգամանքով, որ հայկական և օսմանյան շրջանակներից ստացվող տվյալները միմյանց հակասում էին, ինչը ստիպում էր դրանց առնչվող արևմտյան երկրների ներկա-

⁸³ Նույն տեղում, էջ 14-17:

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 40:

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 18:

⁸⁶ Նույն տեղում:

յացուցիչներին որոշակի դիրքորոշում որդեգրել հարցի նկատմամբ՝ մերժել կամ ընդունել կողմերից մեկի փաստարկներն ու տվյալները, կամ էլ հանդես գալ սեփական հաշվումներով:

Հայաստանի սահմանների և դրան առնչվող Մեծ եղեռնի նախօրյակին արևմտահայության թվաքանակի հարցը գտնվել է հատկապես Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հետաքրքրությունների ոլորտում, քանի որ այն ուղղակիորեն առնչվում էր այդ պետության կողմից Հայաստանի մանդատը ստանձնելու նպատակահարմարության և հնարավորության հարցը պարզելուն: Դեռևս 1917 թ. սեպտեմբերին ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի հրահանգով ստեղծվեց Տեղեկատու փորձագիտական խումբ (The Inquiry), որի նպատակն էր տվյալներ հավաքել Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո ապագայում կայանալիք հաշտության բանակցությունների համար: Հայաստանի և հայերի վերաբերյալ տեղեկությունների հավաքման գործը դրված էր խմբի՝ Արևմտյան Ասիայի բաժնի (Western Asia section) վրա, որը բաղկացած էր 10 փորձագետներից⁸⁷: Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո հետազոտական խմբի և այդ թվում՝ Արևմտյան Ասիայի բաժնի անդամներն ընդգրկվեցին Փարիզի հաշտության վեհաժողովի ամերիկյան պատվիրակության կազմ⁸⁸:

Տեղեկատու փորձագիտական խմբի արխիվում պահվում է Հայկական հարցին առնչվող 98 անուն փաստաթուղթ՝ հիմնականում փորձագիտական խմբի անդամների զեկույցներ, ինչպես նաև ամերիկյան միսիոներների տեղեկագրեր: Տվյալ փաստաթղթերից 13-ն առնչվում են Օսմանյան Թուրքիայի բաժանման հարցին և 11-ը՝ ազգային ու կրոնական փոքրամասնություններին: Վերոնշյալ փաստաթղթերից շատերում այս կամ այն կերպ արծարծվում է արևմտահայության թվաքանակի հարցը⁸⁹: Տեղեկատու փորձագիտական խմբի կողմից ծավալուն զեկույցներ էին պատրաստվել նաև Օսմանյան կայսրության տարբեր, այդ թվում՝ նաև Արևմտյան Հայաստանի նահանգների վերաբերյալ, որոնք ևս վիճակագրական տվյալներ էին պարունակում⁹⁰:

Մեծ եղեռնի նախօրյակին արևմտահայության թվաքանակին առնչվող Տեղեկատու փորձագիտական խմբի պատրաստած փաստաթղթերից հիշարժան է Արև-

⁸⁷ St'u Gelfand Lawrence E., *The Inquiry; American Preparations for Peace, 1917-1919*, New Haven, Yale University Press, 1963, էջ 60:

⁸⁸ St'u Hovhannisian Richard G., *The Armenian Genocide and US post-war commissions*, Winter Jay, ed., *"America and the Armenian Genocide of 1915"*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, էջ 259.

⁸⁹ Ըստ սիյոնաքահայ հետազոտող Արմեն Հովհաննիսյանի տվյալների (տե՛ս Hovhannisian Armen K. *The United States Inquiry and the Armenian Question, 1917-1919: The archival papers*, "Armenian Review," 1984, vol.37, № 1, էջ 148):

⁹⁰ Հարցման փորձագիտական խմբի՝ Թուրքիային առնչվող փաստաթղթերի ամբողջական ցանկը տե՛ս *National Archives Inventory 9: Records of the American Commission to Negotiate Peace, Inventory of Record Group 256*, Compiled by Sandra K. Rangel, National Archives and Records Service Administration, Washington, 1974, էջ 81-92 (հասանելի է անցանց՝ <http://www.archives.gov/research/foreign-policy/related-records/inventory9.pdf>).

մոյան Ասիայի բաժնի անդամ, պրոֆեսոր Դևիդ Մաժիի (David Magie) հեղինակած «Ասիական Թուրքիայի բնակչությունը պատերազմի նախօրյակին» (“Population of Asiatic Turkey at the outbreak of the war”) 1918 թ. նոյեմբերի 15–ով թվագրվող տեղեկագիրը, որը շրջանառության մեջ է դրվում Փարիզի հաշտության վեհաժողովի ընթացքում և իր հերթին օգտագործվում է Հայկական հարցին առնչվող տարբեր գեկուցագրերի և տեղեկագրերի կազմման ժամանակ⁹¹:

Տվյալ խմբի Հետախուզական բաժինը 1919 թ. հունվարի 21-ով թվագրված իր հանձնարարականներում նշում էր, որ հայկական պետության ստեղծումը բարդ գործ է, քանի որ «բացի Վանա լճից հյուսիս ընկած փոքր տարածությունից, Կարսից և Երևանից հայերն ամենուրեք փոքրամասնություն են՝ կազմելով բնակչության ոչ ավել, քան 30 կամ 35 տոկոսը»: Ամերիկացի փորձագետներն այն կարծիքին էին, որ բնակչության չափորոշիչը Հայաստանի դեպքում չպետք է կիրառվի՝ հաշվի առնելով դժվարությունները, որոնք բաժին են հասել հայերին, ինչպես նաև կոտորածների արդյունքում նրանց թվաքանակի նվազումը⁹²:

Օսմանյան կայսրության տարածքներում տիրող վիճակն ուսումնասիրելու, այդ պետության նկատմամբ ԱՄՆ–ի քաղաքականությունը որոշելու նպատակով ամերիկյան կառավարությունը 1919 թ. տարածաշրջան է ուղարկում երկու հանձնախմբեր կամ առաքելություններ, որոնք հայտնի են դրանք ղեկավարող անձանց՝ Քինգ–Քրեյնի⁹³ և Հարբորդի անուններով⁹⁴: Քինգ–Քրեյնի առաքելությունը կազմված էր քաղաքացիական անձանցից, և նրա նպատակն ամբողջ Օսմանյան կայսրության տարածքների ուսումնասիրությունն էր, Հարբորդի առաքելությունը

⁹¹ Մաժիի տեղեկագրի մասին տե՛ս *National Archives Inventory 9: Records of the American Commission to Negotiate Peace, Inventory of Record Group 256...*, էջ 83: Տեղեկագրից օգտվել է Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարությունը, ինչի մասին հաջորդիվ (տե՛ս Zamir Meir, *Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919*, “*Middle Eastern Studies*,” vol. 17, № 1, Jan., 1981, էջ 87):

⁹² “Outline of Tentative Report and Recommendations by the Intelligence Section, in Accordance with Instructions for the President and the Plenipotentiaries”, 1041-1043. Մեջերվում է ըստ Gidney James B., *A Mandate for Armenia*, Kent State University Press, 1967, էջ 78:

⁹³ Իր անունը ստացել է երկու անդամներից, որոնք են՝ աստվածաբան Հենրի Քինգը և ԱՄՆ–ի Դեմոկրատական կուսակցության գործիչ Չարլզ Քրեյնը: Այն իր աշխատանքները սկսել է 1919 թ. հունիսին և պատրաստել է իր գեկույցը 1919 թ. օգոստոսի 28–ին: Քինգ–Քրեյնի հանձնախմբի գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Gidney James, *նշվ. աշխ.*, էջ 136-167:

⁹⁴ Հարբորդի զինվորական առաքելությունը, որի կազմում կար ավելի քան 50 մարդ, գլխավորել է ամերիկյան բանակի գեներալ Ջեյմս Հարբորդը: Նրա առաջ խնդիր էր դրվել «հետազոտել և գեկուցագիր ներկայացնել այն շրջանների քաղաքական, ռազմական, աշխարհագրական, վարչական, տնտեսական և այլ պայմանների մասին, որոնք կարող էին հետաքրքրություն ներկայացնել Ամերիկայի համար...»: Առաքելությունն այցելել է Թուրքիա (Կիլիկիա, Դիարբեքիր, Մերաստիայի, Խարբերդի, Էրզրումի նահանգներ), Հայաստանի Առաջին հանրապետություն, ինչպես նաև Թիֆլիս, Բաքու, Բաթում: Առաքելության գործունեության արդյունքներն ամփոփվել են «Մերձավոր Արևելքի իրավիճակը» գեկուցագրում, որը ներկայացվել է ԱՄՆ–ի նախագահին 1919 թ. հոկտեմբերի 23–ին և հանձնվել է ԱՄՆ–ի կոնգրեսին քննարկման համար 1920 թ. ապրիլին (տե՛ս Hovhannesian Richard G., *The Armenian Genocide and US post-war commissions...*, էջ 265. առաքելության գործունեության մասին հայաստանյան պատմագրության անդրադարձներից տե՛ս Սողոմոնյան Ա. Ջ., Հարբորդի զինվորական առաքելությունը և Հայաստանի մանդատը, «*Լրաբեր հասարակական գիտությունների*», 1985, № 9, էջ 13-23):

կազմված էր հիմնականում զինվորականներից, և նրա առաջնային նպատակը տարածաշրջանում իրավիճակի քննության առնելն էր՝ հատկապես Հայաստանի մանդատի հարցի ստանձնման հնարավորությունից ելնելով: Այս հանձնախմբերն իրենց աշխատանքների արդյունքում զեկուցագրեր են կազմում, որոնցում որոշակի տեղ էր հատկացված Մեծ եղեռնի նախօրյակին Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության թվաքանակի, մուսուլմանների նկատմամբ հայերի տոկոսային հարաբերակցության հարցերին:

Քինգ-Քրեյխի առաքելության զեկուցագիր⁹⁵. Ինչպես և սպասելի է, զեկույցի հեղինակներին Մեծ եղեռնի նախօրյակին արևմտահայության թվաքանակի հարցը հետաքրքրում է «անջատ Հայաստանի» ստեղծման խնդրի առումով: Այսպես, Օսմանյան կայսրությունից անջատված որոշ տարածքների վրա հայկական պետություն ստեղծելու հիմքերը նշելուց հետո հեղինակներն անցնում էին ապագա Հայաստանի սահմանների հարցին՝ նախ մերժելով «Մեծ Հայաստանի» (Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներ՝ բացառությամբ հարավային և արևմտյան գավառների, Կիլիկիա, Տրապիզոն) ստեղծման գաղափարը և որպես առաջին պատճառ մատնանշելով հետևյալը. «1914-ին և անգամ նախքան 1894 թ. հայերը նշված տարածքում փոքրամասնություն էին կազմում՝ հավանաբար երբեք չգերազանցելով 25%-ը: Եթե նրանց այդ տարածքը վերահսկելու իրավունք տրվի, ապա բնակչության մեծամասնությունը իրեն վիրավորված կզգա՝ ի խախտումն բոլոր «Վիլսոնյան սկզբունքների» և պատերազմի նպատակների: Եթե անգամ հաշվի առնենք զոհված մեկ միլիոն հայերին⁹⁶ և ենթադրելով, որ նրանց բոլորին հնարավոր կլիներ հավաքել այս տարածքում, միևնույն է, հայերը կկազմեին բնակչության միայն շուրջ մեկ երրորդը»⁹⁷:

Զեկույցի հեղինակները պաշտպանում էին այսպես կոչված «փոքր Հայաստանի» ստեղծումը, որին Օսմանյան կայսրության տարածքից կփոխանցվեն միայն աշխարհագրական առումով Հայկական լեռնաշխարհին պատկանող տարածքների մի մասը՝ ելքով դեպի Սև ծով՝ մոտավորապես համապատասխան այն տարածքին, որը գրավվել էր ռուսական զորքերի կողմից Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում: Ի հիմնավորումն իրենց այս տեսակետի՝ նորից որպես առաջին փաստարկ վկայակոչվում էր ժողովրդագրությունը. «Թուրքերն ու քրդերը չեն կարողանա արդարացի դժգոհություն հայտնել նման տարածքի վերաբերյալ, քանի որ սա պատմական Հայաստան է, և նաև այն պատճառով, որ եթե մահացած միլիոն հայերին հնարավոր լիներ վերականգնել և բերել այդ տարածք, հայերը կկազմեին բնակչության կեսը»⁹⁸:

⁹⁵ Քինգ-Քրեյխի զեկույցն ամբողջությամբ տե՛ս United States Department of State, *Papers relating to the foreign relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919*, Vol. XII, U.S. Government Printing Office, 1947, էջ 751- 863:

⁹⁶ Զեկույցի հեղինակները նկատի ունեն 1894-1896 թթ. համիդյան կոտորածներին և Մեծ եղեռնին զոհ գնացած հայերի թիվը:

⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 821:

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 822:

Զեկույցի՝ «Հայկական պետության բնակչության թվաքանակի հաշվարկները» (Estimates of the Population of an Armenian State) վերնագիրը կրող ենթաբաժնում ապագա հայկական պետության ենթադրվող տարածքի բնակչության թվաքանակի մի քանի աղյուսակներ էին զետեղվել: Դրանցից առաջինն արտացոլում էր 1914 թ. դրությամբ: Վիճակագրությունը տրված էր երեք պայմանական շրջանների համար՝ «մեծ Թուրքական Հայաստան» (մոտավորապես ընդգրկում է վեց նահանգները՝ բացառությամբ հարավային և արևմտյան գավառների, Տրապիզոնի նահանգի արևելյան հատվածը և Կիլիկիան (Ադանայի նահանգ և Մարաշի սանջակ), «փոքր Թուրքական Հայաստան» (մոտավորապես համապատասխանում էր 1917 թ. ռուսական զորքերի զբաղեցրած տարածքին, այն է՝ Տրապիզոնի նահանգի արևելյան հատվածը, Վանի նահանգն առանց Հաքյարիի, Էրզրումի նահանգն ամբողջությամբ և Բիթլիսի նահանգն առանց Սղերդի) և «դիֆերենցիալ տարածքներ», այն տարածքները, որոնք կմնան «Փոքր Հայաստանը» «Մեծ Հայաստանից» առանձնացնելուց հետո (Խարբերդի նահանգը, Մերաստիայի նահանգի արևելյան շրջանները և Կիլիկիան (Ադանայի նահանգ և Մարաշի սանջակ):

Աղյուսակ 4.

	%	Մահմեդականներ	%	Հայեր	%	Հույներ	%	Այլ	Ընդամենը
Մեծ Թուրքական Հայաստան	71	3,073,000	21 ^{1/2}	933,000	6 ^{1/2}	289,000	1	34,000	4,329,000
Դիֆերենցիալ տարածքներ	73	1,697,000	20	461,000	6	136,000	1	18,000	2,312,000
Փոքր Թուրքական Հայաստան	68	1,376,000	23 ^{1/2}	472,000	7 ^{1/2}	153,000	1	16,000	2,017,000

Զեկույցի հեղինակները ծանոթագրության կարգով նշում էին, որ վերոնշյալ աղյուսակը կազմվել է դոկտորներ Մաժիի և Վեպերմանի պատրաստած վիճակագրության հիման վրա: Կարևորություն է ներկայացնում զեկույցի հեղինակների նաև այն դիտարկումը, որ Մաժիի տվյալները կարող են թերագնահատել (underestimate) որոշ շրջանների համար հայ բնակչության թիվը⁹⁹: Զեկույցի հեղինակները նաև գտնում էին, որ Թուրքիայի տարբեր տարրերի թվաքանակի վերաբերյալ հնարավոր չի լինի որոշակի որևէ բան ասել այնքան ժամանակ, մինչև անկողմնակալ վերահսկողության տակ չանցկացվի գիտական ազգագրական ուսումնասիրություն¹⁰⁰: Նշենք, որ արևմտյան դիվանագետների և ուսումնասիրողների կողմից Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրության առնչությամբ նույնան-

⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 825:

¹⁰⁰ Նույն տեղում:

ման պնդումներ էին արվում սկսած 1878 թ.-ից Հայկական հարցի նախորդ փուլերում ևս¹⁰¹:

Հարբերդի գինվորական առաքելության զեկուցագրում արձանագրվում էր, որ, համաձայն պահպանողական հաշվարկների, 1914 թ. Ասիական Թուրքիայի տարածքում (առանց Կ. Պոլսի և Ադրիանապոլսի նահանգի) բնակվել է ավելի քան 1,500,000 հայ, «թեև այլք առավել բարձր թիվ են տալիս»¹⁰²: Նշվում էր, որ թուրքական կառավարության պաշտոնական տեղեկագրերը վկայում են, որ 1915-ին տեղահանության է ենթարկվել մոտ 1,100,000 հայ: Թուրքական իշխանությունների հակահայկական գործողությունների ընթացքը հակիրճ ներկայացնելուց հետո զեկուցագրում նշվում էր, որ հայ ազգի նկատմամբ այս «մահափորձին» զոհ է գնացել տարբեր հաշվարկներով 500,000-ից մինչև մեկ միլիոն մարդ, «առավել տարածում ստացած թիվը մոտ 800,000 է»¹⁰³:

Զեկուցագրի հեղինակների կարծիքով. «...անգամ նախքան պատերազմը հայերը, բացառությամբ մի քանի տեղերի, հեռու էին Թուրքահայաստան համարվող տարածքում մեծամասնություն կազմելուց»: «Այսօր մենք կասկածում ենք, արդյոք նրանք մեծամասնություն կկազմե՞ն անգամ մեկ առանձին բնակավայրում, եթե անգամ կոտորածների և տեղահանությունների վերջին վերապրածները վերադառնան տարածք, թեև, – հավելվում էր զեկուցագրում,– թուրքական բնակչության մեջ մեծ կորուստները որոշ չափով չեզոքացնում են սպանդի հետևանքով առաջացած տարբերությունը»¹⁰⁴:

Որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում 1919 թ. դրությամբ Թուրքահայաստանում (Մերաստիայի արևելյան շրջանները՝ ներառյալ Շապին-Գարահիսարի գավառը, Կիլիկիան (Ադանայի նահանգ, Մարաշի սանջակ և Այնթապի գավառակ), Խարբերդի նահանգը, Դիարբեքիի նահանգի հյուսիսային հատվածը, Բիթլիսի նահանգն առանց Սղերդի գավառի, Վանի նահանգը (առանց Հաքյարիի գավառի), Էրզրումի և Տրապիզոնի նահանգները) բնակվող հայերի և Անդրկովկասում արևմտահայ փախստականների թվաքանակի վերաբերյալ զեկուցագրի հեղինակների գնահատականը. «Մենք գտնում ենք, որ Թուրքահայաստանում ներկայումս հավանաբար առկա է 270,000 հայ: Դրանցից 75,000-ը հայրենադարձվել են Սիրիայի և Միջագետքի կողմերից, այլք դանդաղորեն վերադառնում են այլ տարածքներից, և մնացածները տարբեր պատճառներով մնացել էին երկրում (վերջին խումբ ներառվել են իսլամաց(վ)ած հայերը – Ռ.Թ.): Անդրկովկասում ամենայն հավանականությամբ կա 300,000 փախստական Թուրքահայաստանից, և մի քանի հազարից ավելի՝ այլ երկրներում, քանի որ նրանք ցրվել են Մերձավոր Արևելքի բոլոր կողմերում»¹⁰⁵:

¹⁰¹ Դրա մասին տե՛ս մանրամասն՝ Թաթոյան Ռ., *նշվ. աշխ.*, էջ 121-165:

¹⁰² Տե՛ս *Conditions in the Near East. Report of the American military mission to Armenia*, by Maj. Gen. James G. Harbord, U.S. Army. (Appendix only), Washington, Govt. printing office, 1920, էջ 7:

¹⁰³ Նույն տեղում:

¹⁰⁴ Նույն տեղում:

¹⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 8:

Զեկուցագրի վերջում աղյուսակների տեսքով ներկայացվում էին մի քանի վիճակագրական տվյալներ «Եվրոպական Թուրքիայի, Փոքր Ասիայի և Անդրկովկասի» բնակչության և ռեսուրսների վերաբերյալ. նշվածից հարցի տեսանկյունից հետաքրքրություն են ներկայացնում պատերազմից առաջ և հետո «Թուրքահայաստանի» բնակչության ընդհանուր թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները, որոնք զետեղում ենք ստորև¹⁰⁶.

Աղյուսակ 5.

Թուրքահայաստան					
Նահանգ, գավառ, գավառակ	Տարածություն, քառ. կմ	Ներկայումս		Նախքան պատերազմը	
		Բնակչություն, հազ.	Խտություն, քառ. կմ	Բնակչություն, հազ.	Խտություն, քառ. կմ
Արևելյան Սեբաստիա (ներառյալ Շապին-Պարահիսարի գավառ)	38.6	319	8	507	14
Ադանայի նահանգ	25.1	193	8	320	13
Մարաշի գավառ և Այնթապի գավառակ	16.0	102	6	170	11
Խարբերդի նահանգ	32.9	282	9	450	14
Դիարբեքիրի նահանգ (հյուսիսային հատված)	16.1	186	12	296	18
Բիթլիսի նահանգ (առանց Սղերդի գավառի)	19.7	229	12	382	19
Վանի նահանգ (առանց Հաքյարիի գավառի)	21.0	204	10	350	17
Էրզրումի նահանգ	49.7	398	8	630	13
Տրապիզոնի նահանգ	32.5	685	21	1,000	31
Ընդամենը	249.8	2,598	10	4,105	16.4

Արևմտահայության թվաքանակի վերաբերյալ ԱՄՆ–ի պաշտոնական տեսակետի ուսումնասիրության առումով հանրագումարային փաստաթուղթ կարելի է համարել Հայաստան– Թուրքիա սահմանի վերաբերյալ ԱՄՆ–ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավաբար վճռին (1920 թ. նոյեմբերի 22) կից զեկուցագիրը, որը կազմվել էր հատուկ այդ նպատակով ստեղծված հանձնաժողովի կողմից (տե՛ս Full Report of the Committee upon the Arbitration of the Boundary between Turkey

¹⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 41-42:

and Armenia)¹⁰⁷: Համաձայն զեկուցագրի հեղինակների՝ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանի որոշման հարցում նրանք առաջնորդվել են երեք նկատառումներով, որոնցից մեկը ազգագրական էր (մյուս երկուսը ռազմավարական և տնտեսական նկատառումներն էին)¹⁰⁸: Զեկուցագրում նշվում էր, որ Արևմտյան Հայաստանի բնակչությունը կազմող ազգագրական տարրերի ուսումնասիրությունը բավականին մշուշապատ գործ է, որը պայմանավորված է Արևմտյան Հայաստանի նահանգների՝ պատերազմի նախօրյակին վերաբերող հավաստի վիճակագրության բացակայությամբ, հայերի տեղահանություններով և կոտորածներով, թուրք և քուրդ բնակչության կորուստներով¹⁰⁹:

Զեկուցագրի հեղինակները Մեծ եղեռնի նախօրյակին Արևմտյան Հայաստանի բնակչության իրենց հաշվարկներում նույնպես հիմնվում էին պրոֆեսոր Մաժիի «Ասիական Թուրքիայի ազգաբնակչությունը» վերը հիշատակված տեղեկագրի վրա, որը շրջանառության մեջ էր դրվել Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին ամերիկյան պատվիրակության կողմից: Հենց վերոնշյալ տեղեկագրից քաղված տվյալներով հիմնավորվում էր ապագա Հայաստանի սահմանների մեջ Վանի նահանգի Հաքյարիի և Բիթլիսի նահանգի Սղերդի գավառների չներառելը (նշենք, որ նշված շրջանների համար հայկական կողմը որևէ հավակնություն չէր ներկայացնում): Ուշագրավ է զեկուցագրում նշված գավառների համար տրված վիճակագրությունը, որը հայերի թվաքանակին վերաբերող մասով մոտ է կամ նույնիսկ առավել է Հայոց պատրիարքարանի տվյալներից¹¹⁰:

Աղյուսակ 6.

	Թուրքեր	Քրդեր	Հայեր	Նեստորական քրիստոնյաներ (ասորիներ)
Հաքյարի	10,000 (4,15%)	130,000 (54,4%)	10,000 (4,15%) ¹¹¹	85,000 (35,9%)
Սղերդ	66,000 (65,3%)		26,000 (25,7%) ¹¹²	-

Եթե Սղերդի և Հաքյարիի գավառները Հայաստանի սահմաններից դուրս թողնելը զեկուցագրի հեղինակները պայմանավորում էին ազգագրական նկատառումներով, ապա Տրապիզոնի նահանգի մի մասը Հայաստանին միացնելը պայ-

¹⁰⁷ Տե՛ս *Arbitral award of the president of the United States of America Woodrow Wilson: full report of the committee upon the arbitration of the boundary between Turkey and Armenia. Washington, November 22nd, 1920*, Prepared with an introduction Ara Papian, Yerevan, «Asoghik», 2011:

¹⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 15:

¹⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 16:

¹¹⁰ Նույն տեղում, էջ 18:

¹¹¹ Ըստ Հայոց պատրիարքարանի՝ 1912 թ. տվյալների՝ 12,000 (տե՛ս Թեոդիկ, *Ամէնուն փարեցոյցը...*, էջ 262):

¹¹² Ըստ Հայոց պատրիարքարանի՝ 1912 թ. տվյալների՝ 18,000 (տե՛ս նույն տեղում):

մանավորված էր «բացարձակ և վճռորոշ» տնտեսական նկատառումներով, այն է՝ Հայաստանի՝ դեպի ծով ելք ունենալու հրամայականով: Ըստ զեկուցագրի հեղինակների՝ նշված նահանգում «մահմեդականներն ու հույները այնքան են թվապես գերակշռում հայերին, որ Հայաստանը չի կարող ներկայացնել ազգագրական հավակնություն վիլայեթի որևէ հատվածի նկատմամբ»¹¹³:

5. Մեծ Բրիտանիայի փորձագետների անդրադարձները արևմտահայության թվաքանակի հարցին

Հայաստանի սահմանների և դրա հետ կապված Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների բնակչության էթնիկ խմբերի տոկոսային հարաբերակցության ուշագրավ դիտարկում է պարունակում Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարի տեղակալ Ռոբերտ Մեսիլի կողմից 1918 թ. դեկտեմբերին կառավարության նիստերից մեկի ընթացքում արված հայտարարությունը, որի համաձայն վեց նահանգներում նախքան պատերազմը բնակչության 35 տոկոսը կազմում էին հայերը, 25 տոկոսը՝ թուրքերը, 20 տոկոսը՝ քրդերը, իսկ մնացած 20 տոկոսը՝ այլ քրիստոնյա հարանվանությունների և «հեթանոս» կրոնների ներկայացուցիչները¹¹⁴: Այս տվյալները մոտավորապես համապատասխանում էին Հայոց պատրիարքարանի և հայկական պատվիրակության ներկայացրած թվերին:

1917 թ. գարնանը Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարությունը հաշտության կոնֆերանսին նախապատրաստվելու աշխատանքների շրջանակում ստեղծեց հատուկ բաժին, որի պարտականությունը պետք է լիներ կոնֆերանսի բրիտանացի պատվիրակներին տեղեկատվություն տալ՝ կապված խնդրո առարկա տարբեր երկրների աշխարհագրության, տնտեսության, պատմության, սոցիալական, կրոնական և քաղաքական ոլորտների հետ: Բաժնի պատրաստած բազմաթիվ տեղեկագրերից մեկը վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանին՝ կրելով «Հայաստան և Քուրդիստան» վերնագիրը¹¹⁵: Տեղեկագրի՝ «Բնակչություն» ենթաբաժինը վիճակագրական տվյալներ է պարունակում Մեծ եղեռնի նախօրյակին Արևմտյան Հայաստանի բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ:

Տեղեկագրի հեղինակները նախ նշում են, որ ներկայացվող տվյալները քաղված են նախապատերազմական տարբեր վիճակագրություններից և պետք է ընկալվեն որպես մոտավոր, ինչ աղբյուրից էլ դրանք վերցված լինեն: Այնուհետև տեղեկագրում ներկայացվում էր Հայաստանի և «Քուրդիստանի» նահանգների ընդհանուր բնակչությունը՝ համաձայն թուրքական վիճակագրության և առանձին Թուրքիայի վեց հայկական նահանգների՝ Հայոց պատրիարքարանի՝ 1912 թ. վիճակագրությունը (տե՛ս Աղյուսակ 1), ինչպես նաև Կիլիկիայի հայ բնակչության վիճակագրությունն ըստ թեմերի՝ կազմված և հրատարակված 1913 թ. Սսի կաթողիկոսության կողմից (տե՛ս ստորև):

¹¹³ Նույն տեղում:

¹¹⁴ St' u Nassibian Akaby, *Britain and the Armenian Question, 1915-1923*, New York, St. Martin's Press, 1984, էջ 145:

¹¹⁵ St' u Armenia and Kurdistan, London, H.M. Stationery Office, 1920:

Կիլիկիայի հայ բնակչության վիճակագրությունը¹¹⁶

	Հայ բնակչություն
Սիս	9500
Ադանա	37900
Հաճըն	21200
Պայաս	11000
Բերիա (Հալեպ)	22,000
Գերմանիկե (Մարաշ)	37,500
Ուլնիա (Ջեյթուն)	21,000
Ֆրոնուզ	7,016
Այնթապ	35,000
Անտիոք (Անթակիա)	15,500
Մելիտենե (Մալաթիա)	23,000
Յոզղաթ	41,000
Գյուրուն (Կյուրին)	18,500
Տիվրիկ	11,300
Տաբենտե	7,000
Ընդամենը	318,416¹¹⁷

Բավականին ուշագրավ է տեղեկագրի հեղինակների հետևյալ դիտարկումը. «Հավանական է, որ հայերին վերաբերող թվերը իրականից խիստ ցածր են և ոչ թե բարձր, քանի որ գլխահարկի գոյությունը ստիպում էր հայերին թաքցնել, այլ ոչ թե ուռճացնել սեփական թվաքանակը»¹¹⁸: Այս փաստարկը նախկինում բազմիցս արձանագրվում էր հարցին ծանոթ բոլոր անկողմնակալ ուսումնասիրողների կողմից:

Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարությունը չսահմանափակվեց միայն Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին Արևմտյան Հայաստանի և Օսմանյան կայսրության այլ տարածքների ազգաբնակչության վերաբերյալ տարբեր աղբյուրների վիճակագրական տվյալների հավաքմամբ, այլ նաև փորձ արեց դրանց հիման վրա սեփական վիճակագրություն կազմելու: Նման վիճակագրության նմուշ է

¹¹⁶ Նույն տեղում, էջ 7:

¹¹⁷ Արժանահիշատակ է, որ Կիլիկիայի հայ բնակչության վիճակագրությունը ներկայացնող հանրագումար այս թվի տակ տեղեկագրի հեղինակները ծանոթագրությամբ նշում են, որ, ըստ թուրքական վիճակագրության, տվյալ շրջանների համար ամբողջ բնակչության թիվը 422,400 է՝ դրանով անուղղակի կասկածի տակ առնելով հայկական վիճակագրության հավաստիությունը: Մինչդեռ իրականում թուրքական տվյալն արտացոլում է միայն Ադանայի վիլայեթի բնակչության թիվը, իսկ հայկական վիճակագրության մեջ ընդգրկված շրջանները վարչական առումով պատկանում էին նաև Հալեպի (Բերիա (Հալեպ), Մարաշ, Ջեյթուն, Ֆրոնուզ, Այնթապ, Անտիոք (Անթակիա), Խարբերդի (Մալաթիա) և Սեբաստիայի (Տաբենտե, Տիվրիկ) նահանգներին. զուտ Ադանայի նահանգի հայ բնակչության թիվը, ըստ հայկական վերոնշյալ վիճակագրության, 79,600 էր:

¹¹⁸ Նույն տեղում, էջ 6:

1919 թ. դեկտեմբերին Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարության Աշխարհագրական բաժնի պատրաստած վիճակագրական աղյուսակը: Աղյուսակի համար որպես տվյալների աղբյուր ծառայեցին 1914 թ. օսմանյան պաշտոնական վիճակագրությունը, հունական և հայկական եկեղեցական աղբյուրների տրամադրած տվյալները և հատկապես արդեն հիշատակված ամերիկյան փորձագիտական խմբի Արևմտյան Ասիայի բաժնի փորձագետ պրոֆեսոր Դ. Մաժիի պատրաստած «Ասիական Թուրքիայի բնակչությունը պատերազմի նախօրյակին» տեղեկագիրը¹¹⁹: Համաձայն փաստաթղթի տվյալների՝ 1914 թ. Օսմանյան կայսրության տարածքում, բացառությամբ մայրաքաղաք Կ. Պոլսի, բնակվում էր 1,604,000 հայ (հայերի և մահմեդականների բաշխումն ըստ Արևմտյան Հայաստանի նահանգների տե՛ս Աղյուսակ 7 և 8)¹²⁰:

6. Օսմանյան, հայկական և արևմտյան (անգլո-ամերիկյան) վիճակագրական տվյալների համադրումն ու վերլուծությունը

Արևմտյան Հայաստանի տարածքի համար Փարիզի վեհաժողովին ներկայացված օսմանյան, հայկական և արևմտյան (անգլո-ամերիկյան) վիճակագրական տվյալների համադրումն ու համեմատությունը (տե՛ս Աղյուսակներ 7 և 8) փաստում է, որ տվյալ տարածքի հայ բնակչության պարագայում հայկական տվյալները (1,415,000 շունչ) մոտ 83%-ով բարձր են օսմանյան (772,662 շունչ) և մոտ 18%-ով՝ անգլո-ամերիկյան փորձագետների տվյալներից (1,155,000 շունչ): Իրենց հերթին անգլո-ամերիկյան փորձագետների՝ արևմտահայությանը վերաբերող տվյալները մոտ 50%-ով բարձր են օսմանյան և մոտ 18%-ով ցածր հայկական տվյալներից. Արևմտյան Հայաստանի մուսուլման բնակչության պարագայում (տե՛ս Աղյուսակ 8) օսմանյան տվյալները (4,722,517 շունչ) մոտ 188%-ով բարձր են հայկական (1,635,000 շունչ) և մոտ 18%-ով՝ անգլո-ամերիկյան փորձագետների վիճակագրական տվյալներից (4,001,000 շունչ):

Վերոնշյալը վկայում է այն մասին, որ ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի դիվանագետները և փորձագետները հետպատերազմյան կարգավորման շրջանակներում Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության ժողովրդագրական կազմի վերաբերյալ իրենց հայտարարություններում և գնահատականներում հենվում էին կամ հայկական տվյալների վրա, կամ սեփական հաշվարկների: Արևմտահայության թվաքանակի պարագայում օսմանյան տվյալների իսկությունը մերժվում էր, նախապատվությունը տրվում էր հայկական կամ դրանց հիման վրա կատարված սեփական հաշվարկներին, որոնք էականորեն բարձր էին օսմանյան տվյալներից: Մուսուլման ազգաբնակչության պարագայում անգլո-ամերիկյան փորձագետները օգտագործում էին օսմանյան կառավարության տվյալները՝ որոշակի շտկելով դրանք դեպի նվազեցում:

¹¹⁹ St' u Zamir Meir, *Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919...*, էջ 87:

¹²⁰ Նույն տեղում, էջ 106:

ԱՄՆ-ը և Մեծ Բրիտանիան թեև ընդունում էին օսմանյան վիճակագրության կեղծ բնույթը և արևմտահայության թվաքանակի մասով՝ հայկական ծագում ունեցող տվյալների արժանահավատությունը, սակայն պարտված սուլթանական Թուրքիայի հետ հաշտություն կնքելու համատեքստում հայկական պահանջատիրությունը չափավորելու համար նրանք հաճախ շեշտում էին արևմտահայերի՝ Մեծ եղեռնի նախօրյակին տոկոսային հարաբերակցությամբ մահմեդականներին զիջելու փաստարկը¹²¹:

Եզրափակելով նշենք, որ մեր կարծիքով արևմտահայության թվաքանակի վերաբերյալ վերոնշյալ բոլոր երեք աղբյուրներից ծագող տվյալներն առավել կամ նվազ չափով ցածր են իրական պատկերից: Դրա մասին է վկայում Մեծ եղեռնի նախօրյակին վերաբերող հայկական այլ սկզբնաղբյուրների տվյալների առկայությունը («ամբաստանագիր-տեղեկագրեր», հայ գաղթականների հաշվառման և հարցման տվյալներ, Մեծ եղեռնը վերապրածների՝ իրենց հայրենի բնակավայրերի մասին հաղորդվող տեղեկություններ), որոնք իրարից անկախ շատ դեպքերում օսմանյան կառավարության և անգամ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի տվյալների համեմատ հայ բնակչության համար ավելի բարձր թվեր են հաղորդում տվյալ բնակավայրի և վարչական միավորի համար¹²²: Դրա հետ մեկտեղ, 1919-1920 թթ. հարցի արծարծման արդյունքում հրապարակ հանված բավականին հարուստ, թեև հակասական վիճակագրական նյութը քննադատական մոտեցում ցուցաբերելու և այլ աղբյուրների նյութերի հետ համադրելու դեպքում հնարավոր է օգտագործել Մեծ եղեռնի նախօրյակին արևմտահայության թվաքանակի բարդ և խճճված հարցն ուսումնասիրելու և մասնավորապես, ըստ Օսմանյան կայսրության վարչական միավորների, հայերի թիվը ճշտելու համար:

¹²¹ Հետաքրքիր է, որ հետագայում՝ քեմալականների արձանագրած հաղթանակներից հետո, Սևրի պայմանագրի վերանայման և նոր՝ քեմալական Թուրքիայի հետ խաղաղություն հաստատելու նպատակով 1922 թ. նոյեմբերին հրավիրված Լոզանի խորհրդաժողովի ժամանակ Մեծ Բրիտանիայի դիվանագիտությունը դիմում էր հակառակ հնարի՝ արդեն թուրքերից զիջումներ կորզելու նպատակով: Այսպես, նիստերից մեկի ժամանակ Մեծ Բրիտանիայի պատվիրակության ղեկավար, արտգործնախարար լորդ Քլըքընը հոետորական հարցերի շարան էր ուղղում թուրքական պատվիրակության ղեկավար Իսմեթ Իսյոնյուլին. «Ինչպե՞ս եղավ, որ Փոքր Ասիայում նախկինում բնակվող 3,000,000 հայերի թիվը նվազեց 130,000-ի: Արդյո՞ք նրանք ինքնասպան եղան կամ արդյո՞ք կամովին հեռացան: Ինչո՞ւ են հարյուր հազարավոր հայեր փախստականներ դարձել՝ ապաստանելով աշխարհի բոլոր երկրներում: Ինչո՞ւ է Հայկական հարցը աշխարհի մեծագույն ամոթներից մեկը» (տե՛ս Nassibian Akaby, *նշվ. աշխ.*, էջ 145):

¹²² Դրա մասին մանրամասն տե՛ս Թաթոյան Ռ., *նշվ. աշխ.*, էջ 100-114:

Աղյուսակ 7. Մեծ եղեռնի նախօրյակին Արևմտյան Հայաստանի նահանգների հայ բնակչությունը՝ համաձայն Փարիզի վեհաժողովին ներկայացված տարբեր վիճակագրական տվյալների

Վարչական միավոր	Օսմանյան կառավարություն	Միացյալ հայկական պատվիրակություն ¹²³	Տեղեկատու փորձագիտական խումբ (ԱՄՆ) - Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարության աշխարհագրական բաժին
Արևմտյան Հայաստան			
Վանի նահանգ	67,792	197,000	190,000
Բիթլիսի նահանգ	119,132	198,000	185,000
Էրզրումի նահանգ	136,618	215,000	205,000
Դիարբեքիրի նահանգ	73,226	124,000	82,000
Խարբերդի նահանգ	87,864	204,000	130,000
Սեբաստիայի նահանգ	151,674	225,000	200,000
Ընդամենը վեց նահանգներ	636,306	1,163,000	992,000
Տրապիզոնի նահանգ	40,237	65,000	33,000
Ընդամենը (ներառյալ Տրապիզոնի նահանգ)	676,543	1,228,000	1,025,000
Կիլիկիա			
Ադանայի նահանգ	57,686	118,000	75,000
Մարաշի գավառ	38,433	69,000 ¹²⁴	55,000
Ընդամենը	96,119	187,000	130,000
Ընդհանուր գումար	772,662	1,415,000	1,155,000

¹²³ Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, ԺԶ տարի, 1922, Կ. Պոլիս, տպագրություն «Մ. Յովակիմեան», 1922, էջ 262:

¹²⁴ Մարաշ, Զեյթուն, Ֆոնուզ:

Աղյուսակ 8. Մեծ եղեռնի նախօրյակին Արևմտյան Հայաստանի նահանգների մահմեդական բնակչությունը՝ համաձայն Փարիզի վեհաժողովին ներկայացված տարբեր վիճակագրական տվյալների

Վարչական միավոր	Օսմանյան կառավարություն	Միացյալ հայկական պատվիրակություն ¹²⁵	Տեղեկատու փորձագիտական խումբ (ԱՄՆ) - Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարության աշխարհագրական բաժին
Արևմտյան Հայաստան			
Վանի նահանգ	179,380	122,000 ¹²⁶	259,000 ¹²⁷
Բիթլիսի նահանգ	309,999	127,000 ¹²⁸	261,000 ¹²⁹
Էրզրումի նահանգ	673,297	345,000	540,000 ¹³⁰
Դիարբեքիրի նահանգ	492,101	100,000 ¹³¹	400,000 ¹³²
Խարբերդի նահանգ	446,379	197,000 ¹³³	280,000 ¹³⁴
Սեբաստիայի նահանգ	939,735	287,000 ¹³⁵	977,000
Ընդամենը վեց նահանգներ	3,040,891	1,178,000	2,717,000
Տրապիզոնի նահանգ	1,187,078	301,000 ¹³⁶	848,000
Ընդամենը վեց նահանգներ և Տրապի- զոնի նահանգ	4,227,969	1,479,000	3,565,000
Կիլիկիա			
Ադանայի նահանգ	341,903	-	290,000
Մարաշի գավառ	152,645	-	146,000 ¹³⁷
Ընդամենը	494,548	156,000¹³⁸	436,000
Ընդհանուր գումար	4,722,517	1,635,000¹³⁹	4,001,000

¹²⁵ Բացառությամբ ղզլբաշների, զազանների, չարըքլիների և եզդիների:

¹²⁶ Առանց Հաքյարիի սանջակի:

¹²⁷ Այդ թվում՝ 57,000 թուրք և 202,000 քուրդ:

¹²⁸ Առանց Սղերդի սանջակի:

¹²⁹ Այդ թվում՝ 60,000 թուրք և 201,000 քուրդ:

¹³⁰ Այդ թվում՝ 335,000 թուրք և 205,000 քուրդ:

¹³¹ Առանց Մարդինի սանջակի, Բշերիկի գավառակի և Սևերեկի:

¹³² Այդ թվում՝ 100,000 թուրք, 230,000 քուրդ և 70,000 մահմեդական արաբ:

¹³³ Առանց Մալաթիայի գավառի:

¹³⁴ Այդ թվում՝ 250,000 թուրք և 230,000 քուրդ:

¹³⁵ Միայն Սեբաստիայի և Շապին-Գարահիսարի գավառները:

¹³⁶ Բացառությամբ Սամսունի սանջակի:

¹³⁷ Այդ թվում՝ 82,000 թուրք, 56,000 քուրդ և 8,000 մահմեդական արաբ:

¹³⁸ Մարաշի, Խոզանի և Ջերեզ Բերեքեթի սանջակները:

¹³⁹ Հանրագումար թիվն ըստ Փարիզի հաշտության վեհաժողովին Հայկական պատվիրակության ներկայացրած հուշագրի տվյալի (տե՛ս Հայկական հարցը հաշտութեան կոնֆերանսի առաջ..., էջ 32):

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿԻ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԻ ՀԱՐՑԵՐԸ ՓԱՐԻԶԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ
ԿՈՆՖԵՐԱՆՍԻՆ (1919-1920 ԹԹ.)

Ռոբերտ Թատոյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Առաջին աշխարհամարտից հետո Օսմանյան կայսրության հետ հաշտության պայմանագրի մշակման և Հայաստանի սահմանների որոշման հետ կապված գործընթացների համատեքստում ուրույն տեղ են գրավում Մեծ եղեռնի նախօրյակին արևմտահայության թվաքանակի և Արևմտյան Հայաստանում հայերի՝ այլ էթնիկական խմբերի նկատմամբ հարաբերակցության հարցերի արծարծումները: Տվյալ հարցերին անդրադարձել են և հայկական պաշտոնական ու ոչ պաշտոնական տարբեր կառույցները, և՛ թուրքական իշխանությունները, և՛ Անտանտի պետությունները (դրանցից հատկապես Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները և Մեծ Բրիտանիան):

Արևմտյան Հայաստանի տարածքի համար («վեց նահանգներ», Տրապիզոն, Կիլիկիա) Փարիզի վեհաժողովին ներկայացված օսմանյան, հայկական և անգլո-ամերիկյան վիճակագրական տվյալների (համապատասխանաբար՝ 1,415,000 շունչ, 772,662 շունչ և 1,155,000 շունչ) համադրումն ու համեմատությունը փաստում են, որ ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի դիվանագետները և փորձագետները հետպատերազմյան կարգավորման շրջանակներում Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության ժողովրդագրական կազմի վերաբերյալ իրենց գնահատականներում հենվում էին հիմնականում հայկական տվյալների և սեփական հաշվարկների վրա: Ամերիկացի և բրիտանացի փորձագետները գործնականում չեն օգտագործել օսմանյան տվյալները Արևմտահայության թվաքանակը որոշելու համար:

Բանալի բառեր՝ վիճակագրություն, արևմտահայության թվաքանակ, Օսմանյան կայսրության ժողովրդագրություն, Փարիզի հաշտության կոնֆերանս, Հայկական հարց, Հայոց ցեղասպանություն:

THE QUESTIONS OF NUMBER OF WESTERN ARMENIANS AND ETHNIC
COMPOSITION OF POPULATION OF WESTERN ARMENIA AT THE PARIS PEACE
CONFERENCE IN 1919-1920

Robert Tatoyan

SUMMARY

After World War One questions related to ethno-demographic composition of Western Armenia's population together with the issues of compensation for losses suffered by the Armenian people as a result of the genocide and definition of the future borders of independent Armenia were put on the agenda of the Paris Peace Conference in the context of preparation of peace treaty with the defeated Ottoman Empire. Various

Armenian official and unofficial organizations, as well as Turkish authorities and Allies addressed these questions.

Comparison and analysis of the Armenian, Ottoman and British-US statistics on Western Armenia (“six vilayets,” Trebizond, Cilicia) presented at the Paris Peace Conference demonstrates that US and British experts and diplomats relied mainly on the Armenian sources and calculations of the number of Western Armenians in defining ethno-demographic composition of Western Armenia’s population in the framework of the post-war settlement. US and British experts and diplomats didn’t use the Ottoman statistics in determining the size of the Western Armenian population.

Keywords: statistics, Western Armenians’ population figure, Ottoman demography, Paris Peace Conference, Armenian question, Armenian Genocide.

ВОПРОСЫ ЧИСЛЕННОСТИ ЗАПАДНЫХ АРМЯН И ЭТНИЧЕСКОГО СОСТАВА НАСЕЛЕНИЯ ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ НА ПАРИЖСКОЙ МИРНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ (1919-1920 ГГ.)

Роберт Татоян

РЕЗЮМЕ

После Первой мировой войны вопросы этнодемографического состава населения Западной Армении стали предметом повестки дня на Парижской мирной конференции в контексте процессов вокруг подготовки мирного договора с побежденной Османской империей, возмещения потерь понесенных армянским народом в результате геноцида, определения будущих границ независимой Армении. К данным вопросам обращались и различные армянские официальные и неофициальные структуры, и турецкие власти, и страны Антанты.

Сопоставление и анализ армянских, турецких и англо-американских статистических данных по Западной Армении («шесть вилайетов», Трапезунд, Киликия), представленных на Парижской мирной конференции, (соответственно, армян – 1,415,000 чел., 772,662 чел., 1,155,000 чел; мусульман – 1,635,000 чел, 4,722,517 чел, 4,001,000 чел), свидетельствует о том, что дипломаты и эксперты США и Великобритании при определении этнодемографического состава населения Западной Армении в рамках послевоенного урегулирования опирались главным образом на армянские данные и на собственные выкладки. Для определения численности западноармянского населения данные османской статистики британскими и американскими экспертами и дипломатами практически не использовались.

Ключевые слова: статистика, численность западных армян, демография Османской империи, Парижская мирная конференция, Армянский вопрос, Геноцид армян.

Կ. ՊՈԼՍԻ «ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆ» ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՈՐԲԱՀԱՎԱՔ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌՈՒԹՅՈՒՆԸ 1919-20 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Գոհար Խանումյան

Առաջին համաշխարհային պատերազմում Օսմանյան կայսրության պարտությունից հետո կնքված Մուդրոսի զինադադարի¹ 4-րդ հոդվածը նախատեսում էր Ցեղասպանությունից մազապուրծ հայերի վերադարձը Կ. Պոլիս²։ Ընդամենը երկու շաբաթում Կոստանդնուպոլսում սկսեցին կենտրոնանալ հայ գաղթականների հոծ խմբեր։ Մի քանի տարի անցկացնելով տարագրության մեջ՝ գաղթականներից շատերը տառապում էին տարբեր վարակիչ հիվանդություններով, վերապրածների շրջանում մոլեգնում էր սովը, նրանք չունեին ապրուստի անգամ տարրական միջոցներ։ Մաթեոս Էպլիդաթյանը³, անդրադառնալով Կ.Պոլիս վերադարձող հայ տարագիրների վիճակին, նշում է. «Այս վերադարձը հետզհետե կը ստանար երկրորդ աքսորանքի մը համեմատությունները. աննպաստ պայմաններու և ցրտառութեան հետեանքով՝ հիւանդութիւններ և հիւանդութեանց հետեանքով նոյն իսկ մահեր պակաս չէին։ Եւ սակայն կարաւանները կը շարունակէին վերադառնալ՝ առանց ընկրկելու նորանոր զոհերու և տաժանքներու առջեւ, անշարժութեան դատապարտելու չափ իրարու վրա խոնուած՝ երկաթուղիի կառքերուն մէջը, մինչեւ անգամ անոնց տանիքներուն վրայ։ Կը խճողուէին դպրոցներու մէջ, կը մակաղէն եկեղեցիներու բակը, քարերու վրայ, խղճալի, արգահատելի։ Հակառակ իր հասցում անմիջական օգնութիւններուն, Պոլիսը կազմ ու պատրաստ չէր զանոնք ընդունելու այնպէս ինչպէս որ պէտք էր»⁴։

Հրաշքով վերապրած հայության բեկորներին նոր փորձություններից փրկելու համար 1918 թ. դեկտեմբերին Պոլսում ստեղծվեց «Հայ տարագրելոց կեդրոնական յանձնաժողով»-ը⁵։ Հանձնաժողովի գործունեության գլխավոր նպատակն էր կազմակերպել հայ գաղթականների տեղավորման և սննդի մատակարարման հար-

¹ Մուդրոսի զինադադար (30 հոկտեմբերի, 1918). կնքվել է Անտանտի ներկայացուցիչների և Թուրքիայի միջև (տե՛ս «Հայկական հարց» հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 342)։

² Տե՛ս Sir Frederick Maurice, *The Armistices of 1918*, London, New York, Toronto: Oxford University Press, 1943, էջ 85-87։

³ Մաթեոս Էպլիդաթյան (1881-1960) ազգային, հասարակական գործիչ։ Սովորել է Կ. Պոլսի իրավաբանական համալսարանում (1903-1908)։ 1913-ին նշանակվել է Վանի ընդհանուր դատախազ, ապա՝ քաղաքի դատարանի նախագահ։ 1914-ին որպես թարգմանիչ աշխատել է նորվեգացի գնդապետ Հոֆի հետ։ 1919 թ. հունիսի 14-ին նշանակվել է Կ. Պոլսի Ազգային խնամատարության ընդհանուր տնօրեն։ 1920 թ. հուլիսի 3-ից նշանակվել է Հայաստանի Հանրապետության խնամատարության և վերաշինության նախարարության Կ. Պոլսի ներկայացուցիչ։ 1923 թ. Կ. Պոլսից տեղափոխվել է Ռումինիա, ապա՝ Հունաստան (տե՛ս Էպլիդաթյան Մ., *Ազգային խնամատարություն, ընդհանուր տեղեկագիր առաջին վեցամսեայ, 1 մայիս 1919-31 հոկտեմբեր 1919*, Բ տպագրություն, Անթիլիաս, 1985, էջ 24-25)։

⁴ Էպլիդաթյան Մ., *Ազգային խնամատարություն...*, էջ 24-25։

⁵ Նույն տեղում, էջ 25։ Նաև՝ Էպլիդաթյան Մ., *Կեսնք մը ազգիս կեսանքին մէջ, ականապրեսի և մասնակցողի վկայութիւններ 1903-1923*, Անթիլիաս, 1987, էջ 156-157։

ցերը: Հանձնաժողովը բաղկացած էր չորս հանձնախմբերից՝ նպաստահավաք, ելևմտից և մատակարարման, տեղավորման և առաքման, առողջապահական:

Հայ տարագիրների շրջանում մեծ թիվ էին կազմում որբերը: Նրանց օգնության գործը կազմակերպելու համար «Հայ տարագրելոց յանձնաժողով»-ի հետ գրեթե համաժամանակյա ստեղծվում է «Հայ որբախնամ»-ը, որն իրականացնում էր հայ որբերի խնամակալությունը⁶: Քանի որ հայկական այս երկու նպաստամատույց միությունների նպատակը նույնն էր՝ հայապահպանության խնդիրը, աքսորից նոր վերադարձած Պոլսո պատրիարք Զավեն Եղիայանի նախաձեռնությամբ որոշվեց միավորվել և համատեղ ուժերով գործել: 1919 թ. փետրվարի 28-ին ստեղծվեց Հայ ազգային խնամատարությունը, որը սկսեց գործել միջազգային Կարմիր խաչին կից⁷:

Հայ գաղթականների ու որբերի օգնության գործը կազմակերպելու համար անհրաժեշտ էին վիթխարի նյութական միջոցներ, ուստի 1919 թ. ապրիլի 11-ին սկսվեց համահայկական Մեծ հանգանակությունը, որին մասնակցության կոչ էր արվել համայն հայությամբ: Ազգային խնամատարության կենտրոնական վարչության կոչում ասվում էր. «Տու՛ր ուրեմն, Հայ ժողովուրդ, քանի որ հրամայողական է պահանջը - տուր քո լումադ, եւ լիաբու՛ն տուր այս անգամ, չափելով մեծութիւնս աղէտին... Եւ ողորմութիւն չէ՛ տալիքդ. քու պարտքդ է գոր պիտ հատուցանես... Ամօ՛թ է որ Եղեմնի սարսափներէն հրաշքով ազատուող Ազգիդ այդ զաւակները ենթարկուին նոր պատուհասի մը, իրական մահուան. ամօ՛թ որ նոյն բազմաչարչար հերոս ազգին արիւնը կրողներս թոյլ տանք որ մեր աչքին տակ կորչին անոնք... Վասն զի Հայ Մանուկը ապագան է հայութեան, եւ ապագան յուսածիծաղ: Կեդրոնական վարչութիւն: Ազգային Խնամատարութիւն, Կ. Պոլիս, 15 մայիս, 1919 թ.»⁸:

Համատեղ կոչով հանդես եկան նաև Պոլսի պատրիարք Զավեն Եղիայանը, հայ ավետարանական համայնքի ազգապետ Զենոբ Պեզմյանը և հայ կաթոլիկների պատրիարքական տեղապահ Օգոստինոս արքեպ. Սայեդյանը. «Մենք – հոգեւոր պետերս Տաճկահայաստանի – կու գանք աւելցնել թէ անպատասպար եւ անսուղ մնացած **70.000 որբեր եւ 800.000 տարագիրներ** կան դեմ՝ անմիջական խնամքի եւ ձեռնտութեան ակնդետ: Լիայոյս ենք, որ այս պարագան ալ նկատի առնելով եւ կարդալով Ազգ. Խնամատարութեան կողմէ **Հանուր Հայութեան** ուղղեալ սրտագին կոչը, ամէն անհատ անտեղիտալի պարտք մը պիտի սեպէ բովսսիրտ նպաստի յօժարափոյթ իր մասնակցութիւնը բերել վերոյիշյալ հասցէին, ընդունելով մեր օրինութեանց հետ՝ տառապահիւծ կարօտեալներու խորին շնորհակալիքը»⁹:

Սակայն ինչպես իր հուշերում նշում է Զավեն պատրիարքը, կամովին կատարված հանգանակությունները չէին կարող բավարարել հայ գաղթականների եւ որբերի կարիքները, ուստի 1919 թ. սեպտեմբերին Կ. Պոլսի Ազգային երեսփոխա-

⁶ Նույն տեղում, էջ 51:

⁷ Զավեն Արքեպս., *Պատրիարքական յուշերս, վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ*, Գահիրէ, տպարան «Նոր Աստղ», 1947, էջ 280:

⁸ Էյվիդաթեան Մ., *Ազգային խնամատարութիւն...*, էջ 74:

⁹ Նույն տեղում, էջ 75:

նական ժողովն ընդունում է օրենք, որի համաձայն՝ յուրաքանչյուր հայ պարտավոր էր իր նյութական կարողության չափով վճարել «Հայրենիքի տուրք» երկու տարբերակով՝ միանվագ կամ ամսական: Պատրիարքարանն այդ տուրքի ստացագիրն էր պահանջում որևէ հարցով իրեն դիմողներից և չէր օժանդակում տուրքը չվճարողներին: Նույն կերպ էին վարվում Կ. Պոլսի եկեղեցիների թաղական խորհուրդները, որոնք մերժում էին մկրտության, ամուսնության և հուղարկավորության արարողությունների համար իրենց դիմող այն թաղայիններին¹⁰, որոնք «...նիթական կարողություն ունէին և չէին ներկայացներ «Հայրենիքի տուրք»-ի ստացագիրը»¹¹: Այս կապակցությամբ Զավեն պատրիարքը նշում է. «Ազգային խնամատարությունը ունեցաւ Կ. Պոլսոյ բոլոր թաղերուն մէջ մասնաճիւղեր եւ հաստատեց գաղթականաց կայաններ եւ որբանոցներ, սակայն տեսնելով որ հանգանակութիւններով ու նուէրներով կարելի չէր այս տեսակ ընդարձակ գործ մը մատակարարել, 1919 սեպտեմբերին սկիզբը Ազգային երեսփոխանական ժողովը օրէնք մը քուէարկեց, որուն համաձայն վաստակի տէր ամէն Հայ անհատ պարտաւոր էր իր նիւթական կարողութեան չափով տուրք մը վճարել այդ ամիսէն սկսեալ: Ասով պիտի հոգացուէին պէտքերը այն ազգակիցներուն, որոնք թշուառ եւ անպատասպար մնացած էին, մինչև որ կարենային վերահաստատուիլ իրենց հայրենիքին մէջ: Այս պատճառով այս տուրքը «Հայրենիքի տուրք» կոչուեցաւ...»¹²:

Քիսադադարի հաստատումից մինչև 1921 թ. դեկտեմբերի վերջը հավաքագրվեց ավելի քան 1.5 մլն օսմանյան ոսկի¹³. այդ գումարն ուղղվեց հայ տարագիրների և որբերի օգտին: 1920 թ. դեկտեմբերի 30-ին «Ճակատամարտ» օրաթերթում տպագրվում է Զավեն պատրիարքի կազմած՝ որբերի փրկության ծրագիր-հրահանգը, որն ուղղված էր Որբախնամի թաղային մասնաճյուղերին: Դրանում տեղեկացվում էր, որ որբերի փրկության կենտրոնական մարմնի որոշմամբ Կադանդից մինչև Ս. Ծ'նունդ (դեկտեմբերի 31-ից հունվարի 6-ը) ընկած ժամանակահատվածը հռչակված էր «Որբերի փրկության շաբաթ»: Առաջարկվում էր պոլսահայությանը հրաժարվել այդ տոների առթիվ կատարվելիք բոլոր ծախսերից ու նվերներից՝ նախատեսված գումարը հատկացնելով որբերի օգնության սուրբ գործին: Մասնաճյուղերին հրահանգում էին մինչև հունվարի 15-ը կազմակերպել ամանորյա հանդեսներ, որոնցում կընդգրկեին նաև որբերին և կկազմակերպեին աճուրդներ՝ հօգուտ նրանց¹⁴:

Այդ օրերին հայապահպանության կարևոր խնդիրներից էր հայության բեկորների մի սովոր հատվածի՝ մահմեդական ընտանիքներում, հարեմներում պահվող հայ կանանց և երեխաների՝ հայկական միջավայր վերադարձնելը: Այդ առաքելու-

¹⁰ Մանրամասն տե՛ս Հովսեփյան Մ., Զավեն Պատրիարքի գործունեությունը Կ. Պոլսի ՀՅԴ մամուլի լուսաբանմամբ (1909-1915, 1918- 1922 թթ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2013, №1, էջ 136:

¹¹ Տե՛ս Զաւէն Արքեպս., *նշվ. աշխ.*, էջ 280-281:

¹² Նույն տեղում, էջ 280:

¹³ Նույն տեղում, էջ 283:

¹⁴ Մանրամասն տե՛ս Հովսեփյան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 136:

թյունը ստացավ «որբահավաք» անվանումը: Դեռևս Ցեղասպանության իրագործման աներևելի փուլում՝ 1915-16 թթ., երբ հայ կանանց և երեխաների վաճառքը ստրկական շուկաներում մեծ հասույթ էր բերում թուրքերին, քրդերին, չերքեզներին, որբահավաք առաքելությունն սկսեցին իրագործել հայ կամավորականները՝ հանձինս Սեբաստացի Մուրադի, Զորավար Անդրանիկի և այլոց: Հենց այս շրջանում կյանքի կոչվեց «մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» կարգախոսը: Զինադադարից հետո որբահավաքն ավելի կազմակերպված բնույթ կրեց. այն սկսեցին իրականացնել հայկական նպաստամատույց կազմակերպությունները և հայոց եկեղեցին՝ նախ Պոլսում և նրա հարակից շրջաններում, ապա նաև կայսրության այլ հատվածներում, որտեղ աստիճանաբար սկսում էին վերադառնալ հայության բեկորները: Անդրադառնալով որբահավաքի կարևորության խնդրին՝ Ազգային խնամատարության ընդհանուր տնօրեն Մաթեոս Էպլիդարյանը նշում է. «Չափազանցություն ըրած պիտի չըլլանք, երբ ըսենք, թե Պոլսոյ մէջ հազուադէպ է գտնել թուրք տուն մը, ամենէն համեստին ամենէն փարթամը, ուր հայ որբ մը կամ մանաւանդ հայ որբուհի մը պահուած չըլլայ: Ու ասոր պատճառը երկուք է. անհատական եւ համայնական: Անհատական՝ որովհետեւ կ'ունենան իրենց տան մէջ ձրի ծառայ մը՝ սեղանի փշրանքներովը պահուող. համայնական՝ որովհետեւ ըստ իրենց հաւատալիքներուն, հոգեպէս փրկած կ'ըլլան զանոնք՝ բազմացնելով միանգամայն թրքութեան թիր»¹⁵:

1919 թ. ապրիլի 17-ին Կ. Պոլսում Ազգային խնամատարության կազմում ստեղծվում է Որբահավաք մարմին, որը ղեկավարում էր երիտասարդ ազգասեր Առաքել Չաքրյանը¹⁶: Որբահավաք մարմինը եռանդուն համագործակցում էր հայոց եկեղեցու ներկայացուցիչների և մասնավորապես Զավեն պատրիարքի հետ, որն անձամբ էր վերահսկում որբահավաքի գործը: Պոլսո հայոց պատրիարքը նշում է. «... հազարավոր հայ մանուկներ գաւառներու մէջ Թուրքերու տունները ցրուած էին, մեծ մասամբ իբրեւ ծառայ, քիչեր՝ որդեգիր եւ չափահաս աղջիկներ՝ իբր կին: Զինադադարէն անմիջապէս ետքը այս որբերը որքան կարելի է հաւաքել եւ ազգին դարձնել առաջին պարտականութիւններէս մէկը նկատեցի, ոչ միայն իբրեւ Պատրիարք, այլեւ իբր հայ անհատ»¹⁷:

Որբահավաք մարմնի աշխատակիցը՝ «որբախույզը», պատրիարքարանի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն, ստուգում էր այն հասցեները, որտեղ բռնությամբ պահվում էին հայ որբերը և երիտասարդ կանայք: Որբախույզներն իրենց գործի հենց սկզբում լուրջ խնդիրների առաջ կանգնեցին. որբերից շատերը բռնի թրքացվել, կրոնափոխվել էին մանուկ հասակում, նրանցից շատերը չէին հիշում իրենց իրական ծնողներին, սեփական անունը, ծննդավայրը, տարիքը:

¹⁵ Էպլիդարյան Մ., *Ազգային խնամատարություն...*, էջ 84:

¹⁶ Չաքրյան Առաքել (1885—1954). փարիզաբնակ անվանի գիտնական, քիմիկոս և գյուտարար: 1948 թ. Փարիզի ակադեմիայի ակադեմիկոս: Ֆրանսիական և հունական կառավարությունների կողմից արժանացել է Պատվո լեգեոնի և Սուրբ Գևորգի ասպետական աստիճանների: Վարել է նաև բարեգործական, աղքատախնամ, հոգևոր պաշտոններ:

¹⁷ Զավեն Արքեպս., *նշվ. աշխ.*, էջ 288:

Առավել չափահասներից ոմանք վախենում էին խոստովանել իրենց հայ լինելը, քանի որ ոչ վաղ անցյալում հենց ազգային պատկանելության համար էին սպանվել նրանց ծնողները, ազգականները:

Հայտնաբերված որբը բերվում էր Որբահավաք մարմնի կենտրոն, որտեղ նրան հարցաքննում էին: Եթե բռնի կրոնափոխված հայ որբը չէր խոստովանում իր ազգային պատկանելությունը, նրան տանում էին «Չեզոք տուն»¹⁸. դա որբերի ինքնությունը պարզելու և հաստատելու համար ստեղծված մարմին էր, որի հանձնախումբը կազմված էր երկու ամերիկացի, մեկ հայ և մեկ թուրք անդամներից: Շաբաթական երկու անգամ հանձնախմբի անդամները ստուգում էին հավաքված որբերի ինքնությունը: Չեզոք տան գործունեությունը խոչընդոտում էին թուրքական ոստիկանությունը և թուրք հասարակությունը: Կային դեպքեր, երբ մահմեդական որդեգիր ծնողների կողմից կեղծվում էին անգամ հայ երեխաների ծննդականները: Այն կրոնափոխված երեխաները, որոնք Չեզոք տանը չէին խոստովանում իրենց հայկական ծագումը, վերադարձվում էին մահմեդական ընտանիքներ: Չեզոք տան պաշտպանությունն ու վերահսկողությունն իրականացնում էր բրիտանական ոստիկանությունը¹⁹:

Չեզոք տան և որբահավաք գործի վերաբերյալ ամփոփիչ հաշվետվություն է ներկայացրել որբահավաք հանձնաժողովի անդամ Ներսես Օհանյանը²⁰ 1920թ. դեկտեմբերին, որում մասնավորապես ասվում էր. «Մինչևի հիմա Պոլսոյ մեջ գտնուած գրեթե 4-5000 որբերէն 3000-ը Հայ ազգ ազատեր է Թուրքերու քովէն»²¹:

Հարկ է նշել, որ որբահավաք աշխատանքների ընթացքում հակառակ գործընթացը երբեք չի իրականացվել, այսինքն՝ *թուրք երեխա բռնի չի հայացվել*: Սա կարևոր սկզբունք էր Ազգային խնամատարության որբահավաք գործունեության իրականացման ընթացքում. «...մենք թուրքի գառակ մը հայացնելու ոչ մէկ փափաք ունէինք»²²:

Բացի Պոլսից և հարակից շրջաններից, Ազգային խնամատարության կողմից իրականացվող որբահավաք աշխատանքներ ընդգրկեցին նաև Թուրքիայի ներքին գավառները²³, որտեղ գործուղվում էին խնամատարության շրջանային քննիչները:

¹⁸ Չեզոք տունը գտնվում է Կ. Պոլսի Շիշլի թաղամասում, որի փակվելուց հետո վերաբացվեց Պեպելի թաղամասում:

¹⁹ Տե՛ս *Constantinople to-day or the Pathfinder Survey of Constantinople; a Study in Oriental Social Life*, By Johnson Clarence Richard, New York, McMilan, 1922, էջ 229:

²⁰ Ներսես Օհանյան. ազգային, հասարակական գործիչ, Ազգային խնամատարության վարչական ժողովի անդամ: Կ.Պոլսում նրան ճանաչում էին որպես «որբերի հայր»:

²¹ Զաւէն Արքեպս, *նշվ. աշխ.*, էջ 292:

²² Էպիֆանիան Մ., *Կեանք մը ազգիս կեանքին մէջ...*, էջ 185:

²³ Որբահավաք աշխատանքներին մասնակցում էին ոչ միայն հայ անհատները, հայոց եկեղեցին, այլ նաև հունական եկեղեցին և հունական համայնքը: Հատկապես Տրապիզոնում հունաց Խրիստիանթոս մետրոպոլիտն իր հովանավորության տակ վերցրեց անտիրական հայ մանուկներին: Վերջինս, համագործակցելով Պոլսի պատրիարքարանի հետ, ստեղծեց Տրապիզոնի Որբախնամ հանձնաժողով, որը հայ որբերի կարիքները հոգում էր ազգային կալվածքներից գոյացած հասույթներով: Հետագայում այս որբանոցը փոխանցվեց Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույցին: Չափափա որբերի խնամքն իր վրա վերցրեց Տրապիզոնի հայոց

Հայրենի բնակավայրեր վերադարձած Յեղասպանությունից մազապուրծ հայերի վիճակն այս շրջաններում մտահոգիչ էր և վտանգավոր: Խնամատարության կողմից Գաղաթիայի շրջանի (Յոզղատ, Քեսքին, Ազդաղ Մադեն, Քըր Շեհիր, Պողազլյան) ընդհանուր քննիչ Մկրտիչ Խալապյանը 6 ամսվա ընթացքում (1919 թ. հուլիս-դեկտեմբեր) կարողացավ կանոնավոր որբանոցներ հաստատել և դրանցում պատսպարել մոտ 2500 որբերի²⁴: Անդրադառնալով Մ. Խալապյանի որբահավաք գործունեությանը՝ Մ. Էպլիդաթյանը նշում է. «Պ. Խալապյանի քննիչական գործը նախախնամական եղաւ այդ շրջանին համար: Շատ անգամներ, իր կեանքը վտանգելու գնով, գացած էր այնպիսի տեղեր, ուր Օսմանեան իշխանութիւնը անգոր դարձած էր, եւ Համաձայնականներու ազդեցութիւնն ալ գրեթէ անուանական: Ոչ թե ճամբաներու վրայ, այլեւ նոյնիսկ քաղաքներու մէջ տէրն ու տիրականը աւագակներն էին: Պ. Խալասեան մնացած էր հոն այնքան որ կարելի էր մնալ, եւ վերադարձին (հարաւային ճամբով) մազապուրծ ազատած էր իւր կեանքը»²⁵:

Ներքին գավառներ գործուղված քննիչները տեղեկագրեր էին ուղարկում Ազգային խնամատարության Կ. Պոլսի կենտրոնական վարչություն: Այդ տեղեկագրերը կարևոր փաստագրական տեղեկություններ են պարունակում Յեղասպանության հետևանքով ամայացած հայաբնակ վայրերի բնակչության թվաքանակի, սակավաթիվ վերապրողների աղետալի վիճակի և միջազգային ու հայկական նպաստամատույց կազմակերպությունների մարդասիրական ձեռնարկների վերաբերյալ:

Որբահավաք Մկրտիչ Խալապյանը Յոզղաթից ուղարկած տեղեկագրում նշում է. «Եոզղատը՝ Հայկական Աղէտին գեհեճավայրն է: Հազիւ ոտքս դրած եմ եկեղեցիին բակը... հարիւրաւոր որբեր ու այրիներ կը հեւան արեւուն տակ... Տասնեակներով կան, որոնք արդէն զգետնուած՝ անշարժ կը պառկին քարայտակին վրայ. կարելի չէ առանց խոռովքի տեսնել անոնց խոռոչացած աչքերը: Գերեզմանէ մը դուրս ձգուած ձեռքեր են կարծես, որ յամբօրէն կը շարժին ճանճերը քշելու համար և ուժասպառ կ'իյնան... Այս 400 վարակեալներուն մէջէն 250ը շրջակայ թուրք գիւղերէն հաւաքուած էին. մնացորդը՝ տեղացի որբեր...»²⁶:

Ազգային խնամատարությունը կարևորում էր նաև Վերին Միջագետքի շրջանում (Ուրֆա, Մարդին, Տիգրանակերտ, Մալաթիա) կատարած որբահավաք աշխատանքները, քանի որ այս վայրեր վերադառնում էին Ռաքքայի, Դեր-Ջորի, Ռաս ուլ-Այնի համակենտրոնացման ճամբարներից փրկված սակավաթիվ վերապրած հայերը: Ազգային խնամատարության լիազոր պատվիրակ Միրզա Քեթենեճյանի տեղեկագրի համաձայն՝ 1920 թ. դեկտեմբերին Ուրֆայում ապաստանել էին 8217 հայ, սակայն սա հարաբերական և օրական փոփոխվող թիվ էր (կապված

առաջնորդարանը փոխանորդ Տ. Գարեգին վարդապետի նախագահությամբ: Նրա նախաձեռնությամբ բացվեցին բազմապրոֆիլ արհեստանոցներ (տե՛ս Էպլիդաթեան Մ., *Ազգային խնամատարություն...*, էջ 434):

²⁴ Տե՛ս Էպլիդաթեան Մ., *Կեանք մը ազգիս կեանքին մէջ...*, էջ 196:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 196-197:

²⁶ Էպլիդաթեան Մ., *Ազգային խնամատարություն...*, էջ 457:

վերապրողների ելումուտից)²⁷։ Երբեմնի հայաշատ այս քաղաքում որբահավաք աշխատանքները խոչընդոտում էին թուրքական իշխանությունները և բրիտանական զինվորական հրամանատարությունը։ Անդրադառնալով այս խնդրին, որբահավաք Մ. Քեթենեճյանը նշում է. «Որբեր հաւաքելու համար ցարդ կիրարկուած մէթոտը սա է.- Պէտք է իմանալ թէ ուրտեղ հայ որբ մը կայ, առանձին թուղթի մը վրայ գրել առեւանգիչին անունը, տունը-տեղը, որբին անունը, քանի տարեկան, ո՞ր տեղացի ըլլալը եւլն., և այս թուղթը ներկայացնել Անգլ. հրամանատարութեան։ Այս վերջինը գործը իր միջոցներով չէ՛ որ կը հետապնդէ, այլ ակնարկուած թուղթը կը դրկէ միութեսարըֆին [գավառապետ-Գ. Խ], ան ալ իր կարգին տեղոյն ուստիկանութեան։ Յաճախ կանխաւ առեւանգիչին լուր կը տրուի և որբը այդ տունէն հանելով ուրիշ տեղ մը կը դրուի։ Յաճախ նոյնիսկ առանց հետապնդելու, «չկայ» կ'ըսեն»²⁸։ Մ. Քեթենեճյանը նշում է, որ 1919-20թթ. դրությամբ Ուրֆայում, Պերեհիքում, Սրուճում, Ռաս ուլ-Այնում, Բագգայում, Սներեկում մուսուլմանների տներում և հարեմներում պահվում են շուրջ 40.000 հայ որբեր և երիտասարդ կանայք, ընդ որում կան թուրքեր, որոնք միաժամանակ 7-9 որբ-որբուհիների «տիրակալներ» են։ Նրանց հավաքագրելը, ըստ հայ որբահավաքի, հսկայական աշխատատար ձեռնարկ էր²⁹։

1919 թ. կեսերից հայ որբախույզները տարբեր բնակավայրերից հավաքագրած որբերի մեծ մասին բերում էին Կ.Պոլիս, սակայն նրանց գրեթե կեսն արդեն կորցրել էր ազգային ինքնությունը։ Ըստ Զավեն Պատրիարքի հաղորդած տեղեկության՝ 1919 թ. հունիսին Կեսարիայից բերված 220 որբերից միայն 124-ը հայ ճանաչվեցին, մնացած 96ը՝ թուրք³⁰։

Ազգային խնամատարության կազմած վիճակագրության համաձայն՝ 1919 թ. հավաքագրվել է շուրջ 5000 որբ։ Նրանց առանձնացնում էին ըստ տարիքային խմբերի. առավել չափահասներին տեղավորում էին արհեստանոցներում, իսկ մանկահասակները տարվում էին որբանոցներ։ Որբերին որբանոցներ էին տեղաբաշխում Ազգային խնամատարության որբանոցների կանոնագրի համաձայն, ըստ որի՝ նախքան որբանոց ուղարկելը՝ որբին նախ տանում էին որբերի կայան (հոդված 8), ապա կայանի տնօրենը ցուցակում արձանագրում էր որբին և տալիս Ազգային խնամատարության կողմից սահմանված թվանշանը։ Որբանոցում կտրում էին նրա մազերը, ուղարկում բաղնիք, տալիս նոր որբանոցային հագուստ և ենթարկում բժշկական քննության (հոդված 9)³¹։ Որբանոցում հայտնվում էին միայն երկկողմանի կամ միակողմանի ծնողագուրկ երեխաները, ովքեր խնամակալներ չունեին, ընդ որում մանրակրկիտ ստուգվում էր երեխաների կարգավիճակը։ Որբանոցների ֆինանսական և նյութական միջոցների բաշխումն իրականացնում էր Խնամատարության ելևմտական հանձնաժողովը։

²⁷ Նույն տեղում, էջ 480։

²⁸ Նույն տեղում, էջ 482-483։

²⁹ Նույն տեղում, էջ 482։

³⁰ Զաւէն Արքեպս., *նշվ. աշխ.*, էջ 298։

³¹ Էպիֆանեան Մ., *Ազգային խնամատարություն...*, էջ 109։

Որբերի շրջանում շատ էին տարբեր վարակիչ հիվանդություններով տառապող երեխաները. նրանց Մ. Էպլիդաթյանի նախաձեռնությամբ առանձնացնում էին առանձին շինություններում, իսկ բուժումն իրականացնում էին լավագույն բժիշկները: Հատկապես հիշատակման է արժանի նշանավոր բժիշկ Արշակ Պողոսյանը. դեռ 1915-16 թթ. նա կազմակերպում է Երզնկայի և հարակից շրջանների հայ որբերի բուժումն ու տարհանումը ռազմական գործողությունների գոտուց³²: 1919 թ. Կ. Պոլսում նրան վստահվեց Ազգային խնամատարության որբանոց-հիվանդանոցի ղեկավարումը, որտեղ կարճ ժամանակահատվածում, սուղ դրամական միջոցներով, նա կարողացավ բուժել վարակիչ հիվանդություններով տառապող հայ որբերին³³:

Առողջ որբերին կայանից ուղարկում էին Ազգային խնամատարության որբանոց: Այդ հաստատությունների մեծ մասը տալիս էր կանոնավոր նախակրթարանների կրթություն: Ուսումնական ծրագիրը մշակվում էր հատուկ հանձնախմբի կողմից: Ի դեպ, որբանոցներում աշխատանքի անցան նաև աքսորից վերադարձած հայ մտավորականները՝ որպես ուսուցիչ, տնօրեն, բժիշկ և այլն³⁴: Այս կերպ կազմակերպվում էր Ցեղասպանությունը վերապրածների ավագ սերնդի՝ աշխատանքով ապահովումը:

Երբեմն որբանոցային շենք էին ծառայում հենց հայկական ավերված, պղծված եկեղեցիները, օրինակ՝ Պողազլյանում Ազգային խնամատարության որբանոցի շենք դարձավ տեղի ավերված եկեղեցին, որտեղ ապաստանեցին ավելի քան 500 որբեր. նրանք սեփական ձեռքերով վերականգնեցին եկեղեցին և շենացրին շրջակա տարածքը³⁵: Այն վայրերում, օրինակ՝ Մարզվանում, որտեղ քաղաքական և նյութական պատճառներից ելնելով հնարավոր չէր որբերին ապաստան տալ, որոշվեց նրանց բաշխել հայ ընտանիքների մեջ՝ յուրաքանչյուրի համար վճարելով ամսական 10 ոսկի³⁶:

Ազգային խնամատարությունը որբախնամ գործունեությունն իրականացնում էր հետևյալ սկզբունքով.

1. Որբանոցներ, որոնց ֆինանսական ընդհանուր ապահովումը՝ հաստատության ծախսերը, սննդի մատակարարումը, որբերի խնամքն իրականացվում էր Ազգային խնամատարության կողմից: Ամսական յուրաքանչյուր որբի համար Ազգային խնամատարությունը հատկացնում էր 5-6 ոսկի³⁷: Ստորև բերվող աղյուսակներում ներկայացվում է Խնամատարության որբանոցների որբերի թվաքանակը՝ ըստ Մ. Էպլիդաթյանի կազմած վիճակացույցի.

³² Տե՛ս Սողոմոն Թեփրեան, *Վերյիշումներ (Թալէաթի ահաբեկումը)*, գրի առավ՝ Վահան Մինախորեան, Գահիրե, 1953, էջ 90, 101:

³³ Էպլիդաթեան Մ., *Կեանք մը ազգիս կեանքին մէջ...*, էջ 167:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 192:

³⁵ Էպլիդաթեան Մ., *Ազգային խնամատարութիւն...*, էջ 461:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 431:

³⁷ Աղյուսակում ներկայացվում են միայն Կ. Պոլսի և հարակից շրջանների որբանոցների վիճակագրական տվյալները (տե՛ս Էպլիդաթեան Մ., *Ազգային խնամատարութիւն...*, էջ 107):

N	Որբանոց	Որբերի թիվը 1919թ. հոկտեմբերի դրությամբ
1	Բանկալթի երկսեռ կայան-որբանոց	125
2	Խաս գյուղի արական որբանոց	97
3	Պալաթի երկսեռ որբանոց	168
4	Գում Գաբուի երուսաղեմական իգական կայան-որբանոց	84
5	Ետի Գուլի Ազգային հիվանդանոցում հիմնված արական որբանոց	100
6	Օրթա գյուղի արական որբանոց	93
	Ընդամենը՝	667

2. Հայրենակցական միությունների և ազգային տարատեսակ կազմակերպությունների, միությունների (Հայ բարեգործական ընդհանուր միության, Հայկական կարմիր խաչի, եկեղեցական կառույցների և այլ) որբանոցներ: Այս հաստատություններից շատերը ստեղծվել էին Ազգային Խնամատարության հիմնադրումից առաջ, սակայն չկարողանալով ինքնուրույն ապահովել որբանոցների գործունեությունը՝ օգտվում էին Խնամատարության ֆինանսական օժանդակությունից: Որբանոցներն ունեին իրենց պաշտոնյաները, սակայն հատկացված միջոցների համար հաշվետվություն էին ուղարկում Խնամատարությանը³⁸:

N	Որբանոց	Որբերի թիվը 1919թ. հոկտեմբերի դրությամբ
1	Շիշլիի Գարակյոյան որբանոց	59
2	Դարոցասեր տիկնանց իգական վարժարան (Նշան- թաշ)	286
3	Հայ Կարմիր խաչի դարձնատուն (Շիշլի), երկսեռ որբեր	61
4	Հայ Կարմիր խաչի հիվանդանոց, երկսեռ որբեր	67
5	Ազգային հիվանդանոցի ջոտտների երկսեռ որբանոց	185
6	Բերայի Անաղարտ հղության Քերց Ս. Աննա իգական վարժարան	44
7	Մաքրի գյուղի Պեկպյան արական վարժարան	45
8	Սամաթիայի Ս. Աննա իգական վարժարան	119
9	Օրթա գյուղի իգական որբանոց	245
	Ընդամենը՝	1111

3. Ինքնապահ որբանոցներ, որոնց համար Խնամատարությունը տալիս էր մասնակի ֆինանսավորում կամ համագործակցում էր. դրանք հիմնականում Օսմանյան կայսրության տարածքում գործող Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան

³⁸ Տե՛ս, Էպիլդաթեան Մ., *Ազգային խնամատարություն...*, էջ 106:

նպաստամատույցի (Near East Relief)³⁹, բրիտանական Լորդ քաղաքագլխի հիմնադրամի (Lord Mayor's (Armenian) fund) և այլ օտարերկրյա հայանպաստ կազմակերպությունների որբանոցներն էին: (Ազգային խնամատարությունը 1919-1920 թթ. համագործակցում էր Օսմանյան կայսրությունում գործող ոչ միայն օտարերկրյա հայանպաստ կազմակերպությունների, այլև բրիտանական, ֆրանսիական, ամերիկյան կառավարությունների ներկայացուցիչների հետ՝ որբահավաք և որբախնամ առաքելությունն իրականացնելու համար):

N	Որբանոց	Որբերի թիվը 1919թ. հոկտեմբերի դրությամբ
1	Նշան-թաշի արական որբանոց-կրթարան	245
2	Բերայի որբանոց արական(Եսայան վարժարանի մեջ)	118
3	Պեշիկթաշի արական	20
4	Արնավուտ գյուղի երկսեռ որբանոց	11
5	Գատը գյուղի արական որբանոց	89
6	Սկյուտարի երկսեռ որբանոց	95
7	Կետիկ-փաշայի արական որբանոց	37
8	Նարը-Գափուի արական որբանոց	61
9	Մաքրի գյուղի երկսեռ որբանոց	70
	Ընդամենը՝	746

Միայն Պոլսում 1919 թ. հոկտեմբերի դրությամբ Խնամատարության ծախսերով պահվող որբերի թիվը 2607 էր⁴⁰: Գավառներում Խնամատարության որբանոցներում ապաստան գտած որբերի թվաքանակը հետևյալն էր.

N	Բնակավայրի անվանումը	Որբերի թիվը
1	Քեսկին	200
2	Գըրշեհիր	170
3	Յոպղատ	400
4	Պողապլան	500
5	Ագդաղ Մադեն	140
6	Կեսարիա	500 ⁴¹
	Ընդամենը՝	1910

³⁹ Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույցի աշխատակցուհի միսս Հոլթը խնամում էր Ազգային խնամատարության որբանոցներում՝ Պարտիզակում 170 արական սեռի որբերի, իսկ Նիկոմեդիայում՝ 240 որբուհիների: Միսս Ալենը Բուրսայում խնամում էր 174 որբուհիների (տե՛ս Էպլիդաթեան Մ., *Կեսնք մը ազգիս կեսնքին մէջ...*, էջ 177):

⁴⁰ Էպլիդաթեան Մ., *Կեսնք մը ազգիս կեսնքին մէջ...*, էջ 177, տե՛ս նաև նույնի՝ *Ազգային խնամատարություն...*, էջ 107:

1920 թ. Թուրքիայում քաղաքական իրավիճակը սրվում է: Երբեմնի դաշնակիցների՝ Անտանտի երկրների շահերը կազմալուծվող կայսրությունում հակադրվում են: Թուրքիայում իշխանության եկած նոր քաղաքական ուժը՝ քեմալականները, շարունակում են երիտթուրքերի որդեգրած հակահայկական քաղաքականությունը: Հզորացող քեմալական շարժումը աստիճանաբար Կ.Պոլսից և Թուրքիայի մյուս շրջաններից դուրս է մղում Անտանտի երկրների ներկայացուցիչներին: Քաղաքական լարված իրադրությունը, ծավալվող հույն-թուրքական պատերազմը վտանգավոր իրավիճակ էին ստեղծում Ցեղասպանությունից մազապուրծ հայ գաղթականների և որբերի համար: Հայկական ազգային նպաստամատույց միություններն ու կազմակերպություններն այլևս սեփական միջոցներով և ուժերով չէին կարող ապահովել Օսմանյան կայսրությունում գտնվող Ցեղասպանությունը վերապրածների խնամքն ու ֆիզիկական անվտանգությունը: «Այդ հազարաուոր խլեակներուն մէկ օրէն միւսը դարձեալ դահիճներուն առջեւ նետուիլը աւելի քան սարսափեցուցիչ քան մըն էր»,- գրում է դեպքերի ականատես Մ. Էյլիդաթյանը⁴¹: Ելնելով ստեղծված իրավիճակից՝ 1920 թ. Ազգային խնամատարության տնօրեն Մ. Էյլիդաթյանը, Պոլսո հայոց պատրիարք Զավեն Եղիայանը սկսեցին բանակցություններ վարել Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույցի բարձրաստիճան ներկայացուցիչների՝ Չարլզ Վիքրիի և Քոլոնել Քոմբսի հետ՝ Ազգային խնամատարության որբանոցները Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույցի խնամքին հանձնելու վերաբերյալ: 1920 թ. հոկտեմբերի 1-ին⁴² Թուրքիայի գավառներում խնամատարության որբանոցների խնամքը հանձնվեց ամերիկյան նպաստամատույցին, քանի որ «այդ կերպով, ամերիկեան դրօշին տակ՝ թուրքերը պիտի չհամարձակին անոնց վնաս հասցնել»⁴³:

Այսպիսով, 1920 թ. վերջին ազգային խոշոր նպաստամատույց կազմակերպություններից մեկի՝ Ազգային խնամատարության որբանոցները փոխանցվեցին Մերձավոր Արևելքում գործող օտարերկրյա խոշորագույն կազմակերպությանը: Իր գոյության կարճ ժամանակահատվածում՝ 1919 թ. փետրվարի 28 – 1920 թ. հոկտեմբերի 1-ը⁴⁴, Ազգային խնամատարությունը վերահաս ֆիզիկական բնաջնջումից՝ սովից, համաճարակներից փրկեց հազարավոր հայ տարագիրների, որբերի: Մահմեդական տներից, հարեմներից խնամատարության որբախույզներն ազատագրեցին հազարավոր կանանց, երեխաների՝ նրանց վերադարձնելով հայկական միջավայր:

⁴¹ Էյլիդաթեան Մ., *Կեանք մը ազգիս կեանքին մէջ...*, էջ 208:

⁴² Էյլիդաթեան Մ., *Ազգային խնամատարութիւն...*, էջ 495:

⁴³ Էյլիդաթեան Մ., *Կեանք մը ազգիս կեանքին մէջ...*, էջ 209:

⁴⁴ Փաստացի Ազգային խնամատարությունը իր գործունեությունը շարունակեց մինչև 1920-ական թթ. առաջին կեսը, սակայն այլևս չունեի նախկին ակտիվությունն ու ազդեցությունը:

Կ. ՊՈԼՍԻ «ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆ» ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՈՐԲԱՀԱՎԱՔ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1919-20 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Գոհար Խանումյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Սույն Հոդվածը ներկայացնում է 1919 թ. Կոստանդնուպոլսում ստեղծված հայկական նպաստամատույց կազմակերպություններից մեկի՝ Ազգային խնամատարության որբահավաք գործունեությունը Օսմանյան կայսրությունում: Ներկայացվում են կազմակերպության ծավալած գործունեության երկու հիմնական ուղղությունները՝ հարեմներում և մուսուլմանների տներում պահվող հայ երեխաների և կանանց ազատագրումը, անապատան, ծնողազուրկ երեխաների հավաքագրումը և տեղաբաշխումը խնամատարության որբանոցներում: Այս կազմակերպության գործունեության շնորհիվ ցեղասպանությունից մազապուրծ հազարավոր հայ որբեր, գաղթականներ փրկվեցին վերահաս ֆիզիկական բնաջնջումից:

Բանալի բառեր՝ Ազգային խնամատարություն, որբեր, որբահավաք, որբախույզ, որբանոցներ, Հայոց ցեղասպանություն, հայ գաղթականներ, Օսմանյան կայսրություն, Կոստանդնուպոլիս, Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույց, Զավեն Տեր Եղիայան, «Չեզոք տուն»:

ARMENIAN NATIONAL RELIEF ORGANIZATION'S EFFORTS TO RECLAIM ORPHANS DURING 1919-1920

Gohar Khanumyan

SUMMARY

This article presents the efforts of the Armenian National Relief (ANR) organization to reclaim Armenian orphans in the Ottoman Empire after WWI. The two main directions of the organization's activity are studies: liberation of the Armenian children and women from Muslim households and institutions and reclamation of the orphans from abandoned places and their distribution in ANR's orphanages.

Due to ANR efforts, thousands of Armenian orphans and refugees were rescued from starvation and annihilation.

Keywords: Armenian National Relief organization, orphans, orphanages, reclamation, orphan rescuer, Armenian Genocide, Armenian refugees, American Near East Relief Committee, Patriarch Zaven Yeghiayan of Constantinople, "Neutral House".

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АРМЯНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОЙ
ОРГАНИЗАЦИИ ПО ОКАЗАНИЮ ПОМОЩИ СИРОТАМ В 1919-1920 ГГ.

Գոար Ханумյան

РЕЗЮМЕ

Рассматривается деятельность Армянской национальной благотворительной организации (АНБО) (основана в 1919 году в Константинополе) оказания помощи армянским сиротам в Османской империи после Первой мировой войны. Представлены два основных направления деятельности организации: освобождение армянских детей и женщин, содержавшихся против своей воли в гаремах и домах мусульман, а также поиск беспризорных детей-сирот в безлюдных и заброшенных местах и распределение их в сиротские приюты АНБО.

Благодаря деятельности АНБО, тысячи армянских сирот спаслись от ассимиляции и *физического уничтожения*.

Ключевые слова: Армянская национальная благотворительная организация, сироты, *собирающие сирот, искатели сирот, сиротские приюты, геноцид армян, армянские беженцы, Османская империя, Константинополь, Комитет помощи Ближнему Востоку, Завен Тер-Егияян, «Нейтральный дом».*

**ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՅԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ «ԱԿՕՍ» ՇԱՐԱԹԱԹԵՐԹԻ ԷՋԵՐՈՒՄ ՀՐԱՆՏ ԴԻՆՔԻ
ԽՄԲԱԳՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1996-2007 ԹԹ.)**

Էլինա Միրզոյան

Հայոց ցեղասպանության թեման Թուրքիայում երկար տարիներ տաբու էր: Քննվող թեմայի շուրջ առաջին քիչ թե շատ լայն անդրադարձը սկսում է նկատվել միայն 1965 թ., երբ ՀԽՍՀ-ում և Սփյուռքում ցեղասպանության 50-ամյակի միջոցառումների մասին լուրերը և քննադատությունները տեղ են գտնում թուրքական մամուլում¹: Այս ընթացքում ձևավորվում էին ստի և կեղծիքի վրա հիմնված թուրքական պաշտոնական թեզերը, և իրար հաջորդող իշխանությունները որդեգրում ու հետևում էին դրանց, միևնույն ժամանակ Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ այլընտրանքային կարծիքները խստիվ արգելվում էին և՛ մամուլում, և՛ գիտական ու գեղարվեստական գրականության մեջ, այդ թվում՝ պոլսահայ մամուլում: Իսկ քաղաքական կյանքում գերիշխում էին բացառապես պետական տեսակետները՝ ներկայացնելով այսպես կոչված «Թուրքիայի պաշտոնական դիրքորոշումը»: Հայոց ցեղասպանությունը եզրույթը ևս վերածվում է տաբուի և մամուլում կիրառվում է կամ չակերտներով, կամ «այսպես կոչված» բառակապակցության ուղեկցությամբ:

Հարկ է նշել, որ ավելի ուշ՝ ԱՄԱԼԱ-ի գործունեության սկզբնական շրջանում ևս ցեղասպանության թեման շարունակում էր տաբու մնալ, սակայն աստիճանաբար սկսում է որոշակիորեն տեղ գրավել թուրքական հասարակական-քաղաքական քննարկումներում, ինչպես Հրանտ Դինքն է նկատել տալիս, քուրդ մտավորականների շնորհիվ, մասնավորապես Իսմայիլ Բեշիքչիի կողմից, ապա Ֆիքրեթ Բաշքալայի, Օսման Այթարի, հետո միայն թուրք այլախոհ մտավորականների կողմից², այդպես խախտելով տաբուի հիմքերը:

Այսօր արդեն կարող ենք վստահաբար ասել, որ Հայոց ցեղասպանության թեմայի, ինչպես նաև եզրույթի վրա եղած տաբուն որոշ չափով կոտրվել է Թուրքիայում, և դրանում կարևորագույն դեր ունի այլընտրանքային մամուլը՝ առաջին հերթին «Ակօս» շաբաթաթերթը³ և, ինչպես նշեցինք, այլախոհ մտավորա-

¹ Հայոց ցեղասպանության խնդրին 1965 թ. թուրքական մամուլի արձագանքի մասին մանրամասն տե՛ս Korucu S., Nalci A., *2015'ten 50 Yıl Önce...1915'ten 50 Yıl Sonra...1965*, İstanbul, Ermeni Kültürü ve Dayanışma Derneği, 2014:

² *Հայ դասին այսօր, 4-րդ խորհրդածողով*, Թեհրան, 2007, էջ 78-79:

³ «Ակօս» երկվեզու (հայերեն-թուրքերեն, որը Պոլսի մեջ նմանատիպ առաջին շաբաթաթերթն էր) շաբաթաթերթը հիմնադրվել է 1996 թ. ապրիլի 5-ին Հրանտ Դինքի կողմից, ով էլ մինչև իր մահը (2007թ.) եղել է թերթի գլխավոր խմբագիրը: Հարկ է նշել նաև, որ մեր ուսումնասիրության շրջանակներում այդ ժամանակահատվածի ընտրությունը պատահական չէ, քանի որ այդ տարիներին էին շաբաթաթերթով հիմք դրվել նշված թեմայի զարգացման հիմնական և ամենաբնորոշ միտումները, բարձրացվել թեմային առնչվող հարցադրումները՝ ի ցույց դնելով քննվող հարցի դինամիկան, տաբուի ճեղքումը պոլսահայ մամուլի էջերում:

կանները. «Թուրքիայի պաշտոնական դիրքորոշումից» անջատ՝ հայերի հանդեպ վարած քաղաքականությունը որպես ցեղասպանություն ճանաչող մտավորականները սկսում են հարթակ որոնել բարձրաձայնելու ուղղությամբ: Ահա շաբաթաթերթը հնարավորություն է տալիս ձևավորելու բազմակողմ հարթակ՝ կարծիքների արտահայտման, հայեցակետեր և տեսություններ առաջադրելու համար: Այս ճանապարհով «Ակօս»-ն առողջ բանավեճի ասպարեզ ապահովեց՝ գիտակցելով, որ «առաջին մտահոգությունը պետք է ըլլայ Թուրքիա հաղաթականությամբ համար պատմության վերաբերեալ ազատ տեղեկության հոսք»⁴:

Չափազանցված չի լինի, եթե ասենք, որ «Ակօս»-ի ամենամեծ առաքելությունը հենց այդ տաքուն կոտրելն էր, որը նա արեց հաջողությամբ: Շաբաթաթերթը խնդիր է դնում պետական թեզից տարբերվող տեսակետներին տեղ տալու ծրագրային ուղեգիծը՝ հստակ գիտակցելով, որ դա ընդունելի չի լինելու շատերի համար: Այս մասին թուրք պատմաբան Թաներ Աքչամը գրում է. «Կարգ մը նիւթեր կարգ մը անձերու կողմէ տարբեր ձեւերով կ'ընկալուին կամ կը մեկնաբանուին ու նոյնիսկ տարբեր կը պատմուին կամ կը բացատրուին: Նման նաեւ կարգ մը հարցեր, որոնք Թուրքիոյ մէջ բնաւ չեն պատմուած ու խօսուած: Ասոնք պէտք է պատմուին ու Թուրքիոյ մէջ մարդիկ պէտք է որ անհաճոյ բաներն ալ իմանան ու գիտնան: Շատ ցաւալի պատմութիւններ են պատահածները եւ որու կողմէ կամ ինչ պատճառով ալ կատարուած ըլլայ, պատմութեան ընթացքին գործուած ամէն արարք բացէ ի բաց պէտք է ըսուի»⁵:

«Ակօս»-ը վերլուծության սկզբունք է ընդունում այն, որ թուրք ժողովուրդը չգիտի իրականությունը, ուստի պաշտպանում է այն, ինչ իրեն է հայտնի: Սկսած 1915թ.-ից մինչև օրս՝ թուրքական կրթական համակարգը, մամուլը, պաշտոնական քարոզչամեքենան լծված են հասարակությանն իրականությանը չհամապատասխանող, աղավաղված պատմություն պարտադրելու գործին: Ուստի շաբաթաթերթն իր էջերը տրամադրում է առողջ բանավեճի, հայ և օտարազգի հեղինակների տեսակետների քննարկումների համար՝ որպես սկզբունք ընդունելով «գիտականության բարոյականությունը»⁶: Այս մասին Հրանտ Դինքը նկատել էր տալիս, որ մտավորականներ կան՝ չեն ընդունում Հայոց ցեղասպանությունը, սակայն սկսել են գոնե իրենց «խիղճը գործածել»:

Իրականությունն իր զանազան ոլորտներով մարտահրավեր է ինքնաարտահայտման ձգտող լեզվական գործիքի համար՝ ստանալով քաղաքական շահարկումի աստառ, հետևապես առանցքային պետք է դիտարկվի գիտականության բարոյականության մոտեցումը:

Շաբաթաթերթն այս հարցում առաջադրում է հետևյալ մոտեցումը. «Շատերը այն «կոտորած», շատերը «գենոցիդ», շատերը «տեղահանություն», շատերն էլ «ողբերգություն» են անվանում: Մեր նախնիներն էլ «Անատոլիայի խոսակցակա-

⁴ Պատմական հանդիպումը, «Ակօս», շաբաթաթերթ, Պոլիս, 8. 04. 2005: Բոլոր մեջբերումները պահպանված են բնագրային ուղղագրությամբ:

⁵ Անցելային հետ առճակատինք, «Ակօս», 29. 04. 2005:

⁶ Տե՛ս Յօդուածագիրներէն փունջ մը, «Ակօս», 29. 09. 2000:

նով» «kiyim» (ջարդ) են ասում»⁷: Անկախ այն բանից, թե ինչպես են երկու կողմերը 1915 թիվն անվանում, կարևորն այն է, թե «ուրիշները» ինչպես են անվանում և ճանաչում, քանի որ Հայոց ցեղասպանության խնդիրը, ինչպես նկատել է տալիս Դինքը, ոչ միայն մեր՝ հայերի, այլև ուրիշների հարցը պետք է լինի, քանի որ այն քրեորեն պատժելի հանցանք է համայն մարդկության համար՝ չանտեսելով իհարկե իր ազգային ինքնության բարձրանիշն այս հարցում. «...Թուրքիոյ կողմէ ընդունուիլը կամ չընդունուիլը ոչ թէ հայերուն, այլ ուրիշներուն հարցը պէտք է ըլլայ: Հայերուն ընդունում կամ չքննեղանք որոնելը կամ ալ այս երկերեսութեան դիմաց կացութիւնը մուրացկանութեան աստիճանին հասցնելը մեր նախնիներուն ոսկորները կը կսկծեցնէ... Մեր բուն պարտականութիւնը պէտք է ըլլայ փաստել, որ մեր նախնիները չեն կրնար փնացուիլ, անոնք իրենց թողած մեծ ժառանգութեամբ մեր գոյութեան հետ կ'ապրին»⁸: Բայց այս երբեք չի նշանակել որ Ցեղասպանութիւնը կը մոռնանք...»: Ապա շարունակում է՝ ընդգծելով, որ ոչ մի հայ ցեղասպանության ենթարկված իր պապերին չի կարող մոռնալ. «Մեր գիտցածին կասկած ունինք: Աշխարհ գիտէ այդ բոլորը: Մէջն էր այդ բոլորին...: Ես իմ դատս շակած պէտք է տանիմ...: 85 տարի սպասեցի: Ինձի համար կարեւորը այն է, որ թուրքը գիտնայ եւ ընդունի այդ բոլորը. ասոր համար ալ, Թուրքիոյ մէջ այս մասին թրքերէն կը գրեն: Մենք մեր պապերուն կը պարտինք ապագայ մը, որ Հայաստանի ապագան է»⁹:

Ընդհանրապես «Ակօս»-ում հրապարակված նյութերի ուղեգիծը վերապահումով էր մոտենում աշխարհին Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչել տալու հայության ջանքերին, ուստի գտնում էր, որ Թուրքիան պետք է այն ճանաչի և հատուցի՝ միայն ժողովրդավար երկիր դառնալով. դա էլ կդառնա հատուցման ճանապարհներից մեկը: Դինքը կարծում էր, որ աշխարհը և հատկապես արևմտյան տերություններն իրենց շահերին են ծառայեցնում Հայոց ցեղասպանության խնդիրը՝ առաջնորդվելով «նապաստակին՝ փախի՜ր, բարակին՝ բռնէ՜» ռազմավարությամբ¹⁰:

1998 թ. Ֆրանսիայի Ազգային ժողովը հանդես եկավ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման օրինագծով: 2000 թ. այն դարձավ Ֆրանսիայի Սենատի օրինագիծ, իսկ 2001 թ.՝ օրենք: Դրանից հետո օրակարգ մտավ Հայոց ցեղասպանության ժխտումը քրեականացնելու խնդիրը, ինչին Դինքը կտրուկ դեմ էր: Նա գտնում էր, որ Թուրքիային ժողովրդավարական արժեքներ պարտադրելու փոխարեն Ֆրանսիան յուրացնում է նրա սխալ օրենքները: Հայության համար որոշակիորեն անընդունելի և անհասկանալի մնաց Դինքի այն սկանդալային պնդումը, թե եթե Ֆրանսիայում Հայոց ցեղասպանության ժխտումը քրեականացվի, ապա ինքը կլինի առաջիններից, ով կգնա Ֆրանսիա և կփորձի խախտել այն, և Թուրքիան ու Ֆրանսիան թող մրցակցեն միմյանց հետ, թե ով է առաջինն իրեն բանտ նետելու¹¹: Լրագրողի

⁷ Dink H., «Neye Karşı Çikiyoruz?», Agos, 3. 11. 2000. Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս նաև Շաբթուան հրատապ յօդուածը, «Ակօս», 12. 06. 1998:

⁸ Վասն խաղաղութեան, «Ակօս», 5. 09. 2003:

⁹ «Վայ այն ոտքերուն, որոնց տակ ճանապարհ չկայ», «Ակօս», 6. 09. 2002:

¹⁰ Տե՛ս Ակօս շաբաթաթերթին առաքելութիւնը, «Ակօս», 14. 04. 2000:

¹¹ Օրինագիծը անցաւ, «Ակօս», 6. 10. 2000:

այս մոտեցումն առավելապես հենված էր թուրքական իրականության ճանաչման, ինչպես նաև իր որդեգրած ձախակողմյան գաղափարախոսության որոշակի սկզբունքների վրա: Նա իր այդ մոտեցումը բացատրում էր նրանով, որ աշխարհի խորհրդարանների որոշումներից ու վճիռներից ավելի կարևոր է, որպեսզի թուրք ժողովուրդը գիտակցի իրականությունը և կարողանա գտնել այն հարցի պատասխանը, թե «ի՞նչ կիրքսն այս Հայերը, ինչո՞ւ շարունակ կը պնդեն ցեղասպանություն կատարուած ըլլալուն մասին, ի՞նչ առնելիք-տալիք ունին այս մարդիկը թուրքերուն հետ»¹²: Ապա ընդգծում է, որ անգամ Եվրոպան որոշ զգայուն հարցերում չի կարողանում պայքարել ժողովրդավարության հիմնական սկզբունքների՝ մտքի և խոսքի ազատության համար: Այդ օրենքով, ինչպես նկատել է տալիս Դինքը, մարդկանց դատապարտելու փոխարեն այն պետք է ծառայեցնեն սեփական ժողովրդին ցեղասպանության երևույթը բացատրելու և հետևանքները «բուժելու» համար: Այն հասարակություններում, որտեղ տեղեկացված լինելու իրավունքը բավականաչափ չի օգտագործվում, մարդիկ խոսում են իրենց իրազեկվածության չափով, իսկ եթե պաշտպանում են այն, ապա դա ինչպե՞ս կարող է հանցանք համարվել: Իսկ երբ դա վերածվի հանցանքի, մի՞թե այդ *անձնավորությանը միացրած չեն լինի ցեղասպանության ճանաչման պայքարին* (ընդգծումը մերն է - Է. Մ.): Եթե մարդ գործում է իրազեկվածության իր չափով, ապա, ինչպես իրավացիորեն շարունակում է հեղինակը, այդ ընդունած օրենքն ինչպիսի՞ փոփոխություն կարող է մտցնել այդ անձնավորության հայացքներում¹³:

Շարաթաթերթն իր առաջադրած նյութերով նաև պաշտպանում էր այն վիճելի տեսակետը, թե Թուրքիան պետք է Հայոց ցեղասպանության խնդիրը դուրս բերի արևմտյան տերությունների քաղաքական գործիքների շարքից: «Ես գիտեմ իմ իրականութիւնը, գիտեմ՝ շակել եմ պապերուս գլուխէն անցած այդ ցաւը եւ չեմ հաւատար ո՛չ Ֆրանսիայի, ո՛չ Գերմանիոյ, ո՛չ միւսին, որ Յեղասպանութեան ճանաչման հարցը նոյն ատեն չեն գործածեր, չեն շահագործեր իրենց քաղաքականութեան Թուրքիոյ հետ ունեցած մարզին մէջ»¹⁴, - գրում է Դինքը: Երբ 2005 թ. Գերմանիայի խորհրդարանում բարձրացվեց Հայոց ցեղասպանության հարցը, Դինքը բոլոր հայերին կոչ արեց. «Սթափվե՛ք, Մերկելը սա ձեզ համար չի անում»¹⁵: Ապա անդրադառնալով Թուրքիային՝ ասաց. «Մերկելի ցավն այլ է՝ ինչպիսի խաղաթուղթ օգտագործել Թուրքիայի՝ Եվրամիությանն անդամակցելու դէմ»: Ըստ Դինքի՝ Գերմանիայի կանցլեր Անգելա Մերկելն ասում է. «Այո՛, գիտեմ, որ ցեղասպանության հարցը Թուրքիայում ազգայնականների համար շատ նուրբ թեմա է: Թուրքիան այս հարցում, եթե անհրաժեշտ լինի, անգամ Եվրամիությանը կմերժի. այդ նկատառումով էլ այստեղ դնեմ այդ հարցը»¹⁶: Ուստի հենց Թուրքիայի խորհրդարանում թուրք պատգամավորներին կոչ էր անում Մերկելին այդպիսի ուժ չտալ:

¹² «Ֆրանսայի ճարպիկությունը», «Ակօս», 9. 02. 2001:

¹³ Տե՛ս Դինք Հ., *Երկու մուր ժողովուրդ, երկու հեռու հարևան*, Երևան, 2007, էջ 106:

¹⁴ *Հայ դպրոցն այսօր, 4-րդ խորհրդածողով...*, էջ 83-84:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Դինք Հ., *նշվ. աշխ.*, էջ 158:

Հաճախ է անդրադարձ արվում նաև ԱՄՆ-ի նախագահի ամենամյա ապրիլ-քսանչորսյան ուղերձին և Genocide իրավական եզրի կիրառմանը: Այս մոտեցմամբ այն սկստել է տալիս, որ աշխարհը, հատկապես գերտերություններն արմատախիլ արված ու բնաջնջված ժողովրդի ցավը դարձրել են խաղաքարտ. ելնելով իրենց շահերից՝ մե՛կ Թուրքիայի դեմ են օգտագործում, մե՛կ Հայաստանի. «Ես պատմական ողբերգություն մը ապրեր եմ, որուն ճակատագիրը այսօր կը գտնուի Միացեալ Նահանգներու Նախագահին երկու շրթներուն միջեւ, անոր երկրին ազգային շահերուն կապումը ըլլալով»¹⁷:

Թուրքիայում Հայոց ցեղասպանության թեմատիկայի շրջանակներում է գտնվում կեղծիքի վրա հիմնված և ցեղասպանության փաստը հերքող քարոզչությունը, որը տարածված է նաև դպրոցական և բուհական դասագրքերում: Հեռուստատեսությամբ ցուցադրվում են հակահայկական բնույթի քարոզչական փաստագրական ֆիլմեր ու հաղորդումներ, անգամ տարրական ու միջնակարգ կրթական հաստատություններում հանձնարարվում են Հայոց ցեղասպանության փաստը հերքող շարադրություններ, կազմակերպվում են ազգամիջյան թշնամանք հրահրող աշակերտական միջոցառումներ: Նման քարոզչական դրսևորումները, սակայն, չեն վրիպում Եվրոպայի աչքից. եվրոպական 160-ից ավելի քաղաքական, իրավաբանական, կրթական կազմակերպությունների համատեղ ջանքերով ստեղծվում է «Թուրքական վարժարանների մեջ ուրացման քաղաքականության դեմ եվրոպական կոալիցիա»¹⁸: Այդ կառույցը հանդես եկավ Թուրքիայի խիստ քննադատությամբ և կոչ արեց գրկել նրան տարեկան միլիոնավոր եվրոների կրթական օժանդակությունից: «Ակօս»-ում տեղ գտավ նաև Եվրոպայի հայկական ֆեդերացիայի նախագահ Հիլդա Չոբոյանի՝ Եվրոպական խորհրդարանի հանձնաժողովի խորհրդի վարիչներին ուղղված կոչը, որտեղ նա գրում է. «Ինչպէս որ նիւթապէս չի քաջալերուի Հրէական ցեղասպանութեան ուրացումը կամ ալ հարաւային Ափրիկէի «ափարթիայտ»-ի (ցեղապաշտական քաղաքականութեան) պաշտպանութիւնը, այնպէս ալ որքան ատեն որ Եւրոպայի կողմէ որդեգրուած սկզբունքներուն դէմ գործող արժեքները կը շարունակէ տարածել, թուրք կրթական ու դաստիարակչական դրութիւնն ալ պէտք չէ տնտեսապէս մատակարարուի Եւրոպայի տնտեսական միջոցներով»¹⁹:

Թուրքական հակահայկական և իր բնույթով հակագիտական քարոզչությունը, սակայն, ավելի լայն հոսքով շարունակվեց նաև «գիտական» ասպարեզում: Այդ հարցում հատկապես ակտիվ էին «Թուրքական պատմագիտական ընկերությունը» և վերջինիս նախկին նախագահ պատմակեղծարար Յուսուֆ Հալաչօղլուն: Նրա՝ կեղծիքներով հարուստ գրքի շուրջ մամուլում հեռակա բանավեճ է սկսվում Հալաչօղլուի և Հրանտ Դինքի միջև: Հալաչօղլուն անգամ բողոքի նամակ է հղում «Ակօս»-ի խմբագրատուն, որում պատմում է իր «հետազոտությունների» մասին և նշում. «Անշուշտ, դուք ալ կ'ուզէք, որ օտար վաւերագրերու լոյսին տակ իրողու-

¹⁷ «Ֆրանսայի ճարպիկությունը», «Ակօս», 9. 02. 2001:

¹⁸ Տե՛ս Եւրոպայէն՝ ազգաբարբոթին, «Ակօս», 1. 08. 2003:

¹⁹ Նոյն տեղում:

թինը մեջտեղ դրուի: Երկու հաաքականություններու միջեւ այդ թուականներուն բախում մը պատահած է անկախ հայկական պետութիւն մը հիմնելու համար: Այդ պատճառաւ ալ մեռնող Հայեր եղած են: Եւ ներողամտութեամբ կը դիմաւորեն ձեր հեգնական հակազդեցութիւնը: Որովհետեւ, մինչեւ այսօր միմիայն Հայերու սպանութիւնը լսելով մեծցանք: Բայց ասոր փոխարէն՝ Հայկական կազմակերպութիւններու ըրածներուն մասին բնաւ չխօսուեցաւ»²⁰: Հալաչօղլուից հետո թուրք ուսումնասիրող Մուրադ Բարդաքչըի աշխատասիրությամբ հրատարակվում է Թաւեաթ փաշայի օրագիրը, որում փաստեր կային հայերի տեղահանության և ոչնչացման վերաբերյալ: Թուրքական քարոզչամեքենան սկզբում այս գիրքը փորձում է օգտագործել ի շահ իրեն, սակայն հետագայում պարզ է դառնում, որ օրագրում առկա որոշակի փաստեր այնքան էլ ձեռնադրու չեն պետական թեզին: Թուրքական իշխանությունների և քարոզչամեքենայի այս վայրիվերումները դառնում են «Ակօս»-ում քննարկման նյութ, որտեղ էլ բավական հետաքրքիր շեշտադրումներով բացահայտվում է կեղծիքի վրա հիմնված քարոզչության սնանկությունը²¹:

«Ակօս»-ում սկսվում է Հայոց ցեղասպանության հետ կապված մեկ այլ թեմատիկ բանավեճ, որը, սակայն, կրկին խնդրահարույց է, և որի գիտականությունը լուրջ կասկածների տեղիք է տալիս: Խոսքը Թուրքիայի Հանրապետության հիմնադիր Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթյուրքի կողմից Հայոց ցեղասպանության խնդրին տրված գնահատականին է վերաբերում: Որոշ թուրք պատմաբաններ փորձում են արդարացնել Մուսթաֆա Քեմալին և նրան ներկայացնել որպէս այլ կողմնորոշում ունեցող գործիչ, սակայն օբյեկտիվ փաստերը ցույց են տալիս, որ նա եղել է նույն երիտթուրքական մոտեցման կրող և շարունակել է հայերի դեմ ցեղասպանական քաղաքականությունը: Այնուհանդերձ, հիշյալ թեմայով սկսված քննարկումները շաբաթաթերթի էջերում որոշակի դրական նշանակություն ունեին, քանի որ արծարծվում էր Հայոց ցեղասպանության խնդիրը:

Այս թեման առավելապէս տեղ է գտնում Թաներ Աքչամի հոդվածներում: Այսպէս, Աքչամը գրում է. «Եթէ Աթաթյուրք այսօր ապրելու ըլլար, 1915 թ. պատահածները չէր պաշտպաներ: Պետութիւնը եթէ ցոյց տալու ըլլար Մուսթաֆա Քեմալի 1919-1920-ի շրջանին քաղաքացիական արիութիւնը, այսօր իր գտնուած տեղէն շատ աւելի տարբեր տեղ մը կը գտնուէր»²²: Մուսթաֆա Քեմալը, ըստ Աքչամի, 1920 թ. ապրիլի 24-ին Ազգային մեծ ժողովում իր ելույթում իբրև ասել է, որ անցյալում հայերի հետ պատահածը շատ ծանր դեպք է: Ապա ռադիոհաղորդումներից մեկում նշել է. «Երաշխիք կու տամ որ անգամ մըն ալ Հայոց սպանութեան նման չարիք մը պիտի չպատահի»²³: Իհարկէ, նման հայտարարություններ եթէ նույնիսկ եղել են, ապա ուղղված էին արտասահմանյան լսարանին և նպատակ են ունեցել ի ցոյց դնելու Թուրքիայի իբրև թե «փոխվող նկարագիրը»:

²⁰ Տիք Հ., Կիպրոսը ո՞ր, Ղարաբաղը ո՞ր, «Ակօս», 20. 02. 2004:

²¹ Տե՛ս Հաշիները տակնուվրայ..., «Ակօս», 29. 04. 2005:

²² Նույն տեղում:

²³ Տե՛ս Աթաթյուրք կը գոչէր. «Ոճրագործներ», «Ակօս», 29. 04. 2005: Տե՛ս նաև Հասան Ամջա, *Տեղահանություն և ոչնչացում*, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, 2007:

Շարունակելով այս թեման՝ Արչանը նշում է, որ Թուրքիայում «ցեղասպանություն» եզրույթն առաջին անգամ գործածել է Աթաթյուրքի ընկեր Ֆալիհ Րեֆքը Աթայը: Նա 1968 թ. «Դյունյա» թերթում տպագրել է. «Ասիկա ցեղասպանություն մըն է» վերնագրով հոդվածը, որտեղ պատմել է Աթաթյուրքի հետ կապված իր հուշերը. «Աթաթյուրք, 1915 թ. Հալեպի մէջ Օթել Պարոնը մնալով, հոն կը տեսնէ Հայերու քնակեցման գործերով զբաղուող Չերքէզ Հասան Ամնան: Աթաթյուրք երբ զայն կը տեսնէ, շատ կը բարկանայ եւ կը գոչէ. - «Ոճրագործներ, բոլորդ ալ ճակատի ետեւի շարքերուն մէջ Հայ սպաննելու համար շրջագայող ոճրագործներ էք: Ձեզմէ ոչ մէկը ճակատ գալով կը պատերազմի»: Բայց յետագային ներման կ'արժանանայ, որովհետեւ Հայերու տեղադրման գործը լրջօրէն կատարած ըլլալուն պատճառաւ Հասան Ամնան ալ պաշտօնագործ կ'եղած է»²⁴:

Հայոց ցեղասպանության հետ ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն առնչվող թեմաների շարքում ավելորդ չէ առանձնացնել մեկ դրվագ ևս: Թուրքական իշխանությունները ժամանակ առ ժամանակ կազմակերպում էին հայ-թուրքական հարաբերություններին նվիրված միջոցառումներ, որոնք մեծ մասամբ ունեին իմիտացիոն բնույթ և միտված էին երկխոսության տպավորություն ստեղծելուն: Նմանատիպ մի հանդիպման ժամանակ, որը տեղի ունեցավ 2005 թ. ապրիլի 5-ին և վերնագրված էր՝ «Հայ-թուրքական հարաբերությունները պատմական գործընթացում», հրավիրված էին հայ համայնքը «ներկայացնող» երեք մասնակից՝ Հրանտ Դինքը, լրագրող և հրապարակախոս Էթին Մահչուփյանը և «պոլսահայ» իշխանամետ ու «թուրք ազգայնամոլ» գրող Լևոն Փանոս Դաբադյանը: Մասնակիցներից իրականում միայն Դինքն էր ներկայացնում հայ համայնքը, քանի որ մյուս երկուսը կապ չունեին համայնքի հետ²⁵ և պարզապես ծագումով էին հայ: Այդ սեմինար-քննարկման ժամանակ Դինքը մի հետաքրքիր հարց է առաջ քաշել՝ հայտարարելով. «Դուք հուշարձաններ եք կառուցում, արարողություններ կատարում, իսկ ես, կորցրած լինելով իմ նախնիներին, չեմ կարողանում հիշատակել ապրիլի 24-ը»²⁶: Այս խոսքերը լուրջ հակազդեցության տեղիք տվեցին, իսկ «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության պատգամավոր Ինջի Օզդեմիրը, հարձակվելով Դինքի վրա, ասաց. «Էլ ինչպես էիք հիշատակելու, աշխարհում ամենուրեք հուշարձաններ եք կառուցել»²⁷: Սակայն դրանից հետո էլ Դինքը չի դադարել իր և իր նման մտածողների հետ պատմական փաստարկումներ է առաջ մղել շաբաթաթերթում:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Էթին Մահչուփյանն ինքը բազմիցս հայտարարել է, թե «դասական» իմաստով հայ համայնքի անդամ չէ և իրավասու չէ ներկայացնելու հայ համայնքը (տե՛ս, օրինակ՝ Mahcupyan, Benim Ermeni cemaatini temsil etme gibi bir yetkim yok, <http://www.ermenihaber.am/tr/news/2014/10/29/Mah%C3%A7upyan-Benim-Ermeni-cemaatini-temsil-etme-gibi-bir-yetkim-yok/14100>): Իսկ Լևոն Փանոս Դաբադյանը հայ համայնքում անվերապահորեն ընկալվում է որպես դավաճան, դուրս է համայնքային ցանկացած զարգացումներից, ուստի ոչ մի կերպ հնարավոր չէ նրան համարել հայ համայնքի ներկայացուցիչ:

²⁶ Չաքրյան Հ., Ցեղասպանության հարցի քննարկումներ Մեջլիսում՝ մասնակցությամբ թուրքահայ գործիչների, «Ազգ» օրաթերթ, Երևան, 7. 04. 2005:

²⁷ Նույն տեղում:

Այսպիսով, «Ակօս»-ում 1996-2007 թթ. սկիզբ առած գործընթացը մի կողմից նպաստեց Թուրքիայում Հայոց ցեղասպանության թեմայի արծարծմանը և դրա ու ցեղասպանություն եզրույթի կիրառման հետագա աստիճանական զարգացմանը, մյուս կողմից լուրջ ազդակ հանդիսացավ «թուրքական տաբուների» վերանայման համար: Չնայած շաբաթաթերթում Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող հոդվածները երբեմն ոչ ամբողջությամբ էին արտացոլում հայ ժողովրդի իրական շահերը և նպատակները, երբեմն կրում էին թուրքական քարոզչության որոշակի տարրեր (հատկապես որոշ թուրք հեղինակների հոդվածներում), սակայն, այնուամենայնիվ, խաղացին լրջագույն դեր թեմայի զարգացման գործում: Կարևոր է շեշտել, որ Հայոց ցեղասպանության թեման ավելի մեծ ծավալներ ստացավ թուրքական մամուլում և «Ակօս»-ում հատկապես Հրանտ Դինքի սպանությունից հետո, ինչը շատերի մոտ ասոցացվեց որպես ցեղասպանության շարունակություն: Միևնույն ժամանակ փաստերը և որոշակի «Ակօս»-ում տպագրված այդ թեմատիկայով հոդվածների ուսումնասիրությունը միանշանակ թույլ է տալիս պնդել, որ հենց Դինքի խմբագրապետության տարիներին արված քայլերը և ընդունված սկզբունքները հիմք հանդիսացան Հայոց ցեղասպանության թեմայի հետագա ծավալմանը թուրքական և թուրքահայ մամուլում:

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՅԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ «ԱԿՕՍ» ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹԻ ԷԶԵՐՈՒՄ ՀՐԱՆՏ ԴԻՆՔԻ
ԽՄԲԱԳՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1996-2007 ԹԹ.)**

Էլինա Միրզոյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածի շրջանակներում ամփոփված նյութը նկատել է տալիս այն, որ թուրքական մամուլի, Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական և գիտավերլուծական շրջանակների օրակարգերում նշված տարիներին Հայոց ցեղասպանության թեմայի մուտքը և զարգացումը մեծապես կապված են «Ակօս»-ում հրատարակվող ոչ միայն հայ, այլև այլազգի հեղինակների հոդվածների հետ:

Հրանտ Դինքի և նրա ձախակողմյան շրջապատի հայացքները մեծապես հիմնված էին թուրքական իրականության վրա և նպատակ ունեին ոչ այնքան խոսելու հարցի խորքային էությունից, որքան հնարավորություն ստեղծելու Թուրքիայում այդ հարցի քննարկման համար ընդհանրապես:

«Ակօս»-ում հանդես եկող թուրք և այլազգի որոշ հոդվածագիրներ ակնհայտորեն կամ քողարկված «պաշտոնական մտավորականության» շարքերից էին, ուստի նպատակ ունեին առաջ տանելու թուրքական իշխանությունների տեսակետները՝ դրանք քողարկելով երբեմն «հայամետ» դրսևորումներով:

Բանալի բառեր՝ տարու, մարտահրավեր, այլընտրանքային մամուլ, Հայոց ցեղասպանություն, ճանաչում, հատուցում, ժողովրդավարություն:

ARMENIAN GENOCIDE THEME IN “AGOS” WEEKLY DURING HRANT DINK’S
EDITORSHIP (1996 -2007)

Elina Mirzoyan

SUMMARY

The article demonstrates that the appearance of the Armenian Genocide topic on the agenda of the Turkish press and Turkey’s sociopolitical and scientific-analytical circles, as well as its further development is greatly connected with “Agos”, and mainly with the publications of Armenian and foreign authors’ in the weekly. However, part of the publications on the Armenian Genocide was unacceptable for the Armenians. However, the views of Hrant Dink (mainly left handed) were based on the Turkish reality and intended not so much to speak on the deep essence of the issue, but create opportunities in Turkey for the furtherance of discussion of the matter. On the other hand, some Turkish and foreign authors were overtly or covertly from the ranks of the “official intelligentsia”, therefore they pursued the aim of advancing the Turkish official viewpoint, sometimes hiding it under “Armenophil” manifestations.

Keywords: taboo, challenge, alternative press, Armenian Genocide, recognition, compensation, democracy.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ТЕМЫ ГЕНОЦИДА АРМЯН НА СТРАНИЦАХ ГАЗЕТЫ
«АКОС» В ГОДЫ РЕДАКТОРСТВА ГРАНТА ДИНКА (1996 – 2007 ГГ.)

Элина Мирзоян

РЕЗЮМЕ

Изложенный в статье материал позволяет заметить, что в указанные годы включение темы Геноцида армян в повестку дня турецкой прессы и общественно-политических, научно-аналитических кругов Турции, а также дальнейшее развитие этой темы были главным образом связаны с газетой «Акос» и опубликованными в ней статьями армянских и иностранных авторов.

Взгляды Гранта Динка и его окружения, придерживающегося левых политических взглядов, были основаны главным образом на турецкой реальности и имели целью не столько освещение глубинной сути вопроса, сколько создание в Турции возможности для обсуждения этого вопроса вообще.

Некоторые турецкие и иностранные авторы статей явно или скрыто состояли в рядах «официальной интеллигенции» и преследовали цель продвигать точки зрения турецких властей, порой скрывая это за «армянофильскими» проявлениями.

Ключевые слова: табу, вызов, альтернативная пресса, Геноцид армян, признание, компенсация, демократия.

ГЕНОЦИД АРМЯН В МИФОТВОРЧЕСТВЕ ТУРЦИИ (2014 -2015 ГГ.)

Валерий Тунян

100-летие Геноцида армян стало лакмусовой бумагой для политики Турции, которая желает показаться миру в новом, лучшем образе. Провал «футбольной дипломатии», протекающей между Турцией и Арменией в 2008–2010 гг., постоянное ожидание международных требований о примирении двух этносов заставили исламистский режим Турции применить выдвинуть новую тактику.

Премьер-министр Турции Р. Эрдоган 23 апреля 2014 г. выразил в парламенте соболезнование потомкам погибших или депортированных в 1915 году армян Османской империи по поводу «горьких событий»: «Мы желаем, чтобы души армян, погибших в событиях начала 20 в., покоились с миром, а их внукам передаем свои соболезнования». Выдвинут официальный подход к Геноциду армян, а именно, с позиции «исторической справедливости, предполагающий «установление симпатии между турками и армянами»: «События, пережитые во время Первой мировой войны, являются общей болью для всех нас». Отдано должное жертвам с мусульманской стороны и других этносов. Выражено понимание возможности появления культуры разных мнений в турецком обществе. Армянская сторона предупреждена о необходимости ограничиться содержанием заявления, не использовать события 1915 г. для давления на Турцию. Выражена надежда на понимание нового подхода Турции, который предлагаемый формат взаимопонимания трактует гарантом будущих «симпатий» между турецким и армянским народами.

Соболезнование означает признание Республики Турции правопреемницей Османской Турции и готовность понести определенную ответственность за «произошедшие события» начала XX в., признание их трагической окраски и допуск к свободному обсуждению в турецком обществе. Заявление предназначалось для внутренней и внешней аудитории, решения вопросов внутренней и внешней политики,¹ поскольку представляет собой полупризнание и отрицание Геноцида армян. Оно было опубликовано на девяти языках, в том числе на восточно- и западноармянском, что было призвано подчеркнуть его значимость.² Учитывалось, очевидно, и то, что факт Геноцида армян признан более чем двадцатью странами.

Премьер-министр Турции выдвинул миф «справедливой памяти» воздаяния должного участникам «горьких событий» 1915 г. из ряда положений: 1) события имели место в сложный период Османской империи, точнее - её заката; 2) призна-

¹ Премьер Турции Р. Т. Эрдоган накануне годовщины Геноцида армян лишь повторил старые тезисы. -<http://www.panorama.am/ru/politics/2014/04/23>

² Яшлавский А. Премьер-министр Эрдоган выразил соболезнование потомкам жертв армянского геноцида 1915 г. <http://www.mk.ru/politics/article/2014/04/23/1019224>

ние «происшедших событий» составной частью турецкой истории; 3) применение к оценке прошлого «человеческого подхода и поведения»; 4) внедрение культуры плюрализма в Турции; 5) использование в освещении жертв с обеих сторон позиции «справедливости» как в обычной жизни, так и на научном уровне; 6) наличие «общей боли» в трагических событиях 1915 г.; 7) использование гуманистической этики в национальных отношениях; 8) ограничение примирения достигнутым уровнем взаимопонимания; 9) локализация «горьких событий» 1915 г., что не отражает реалий хронологических рамок геноцида до 1923 г.

При оценке следует учитывать преемственность заявления Эрдогана с мифами, давно разработанными турецкими мифотворцами разных поколений. Свою роль играют трансформационные мифы младотурецкой пропаганды, высказывания Энвера и Талаата о «справедливом» отношении к армянскому населению, деятельности политических партий, оппозиционности армян к Турции, значительности жертв мусульманского населения по сравнению с армянским.

Бывший секретарь султана Абдул Гаида II Мустафа Недим предложил способ решения Армянского вопроса: переселение армян Турции и их потомков в Европу либо Америку, с основанием там для них «нового дома».³ В 1919 г. либерал Ахмед Рефик осудил политику младотурецкого режима в отношении армянского населения. Но упор ставился на насилие и выселение («техчир») армян, а ответственность за происходящую конфронтацию возлагалась на руководящие элиты. Однако жертвы турецкой стороны это следствие решения правящего режима вступить в первую мировую войны, а армянской стороны – разработанного и осуществленного геноцида младотурецким режимом.⁴

Президент Турции Тургут Озал, выдвинувший доктрину «неоосманизма» против кемализма, допускал определенную возможность решения Армянского вопроса,⁵ чтобы «избавиться от головной боли»: «Вопрос Геноцида армян теснит наши сердца. Не лучше ли нам признать его на государственном уровне и разом покончить со всеми вопросами». В канун 90-летия Геноцида армян поисками средств противостояния «армянскому цунами» занимался известный турецкий журналист Мехмет Али Биранд,⁶ который, признав Геноцид армян,⁷ считал, что до 2015 г. Турция будет ходить по «заминированному полю».⁸

В роли архитектора новой стратегии с Арменией выступил профессор геополитики А. Давутоглу: «Нас называют новыми османами. Да, мы новые османы.

³ Недим М. Армянская резня. - Эчмиадзин. 2014, N 9, с. 81, 82.

⁴ Ռեֆիկ Ա., Երկու կոմիտե՝ երկու ռճիր, Երևան, էջ 1997, 28-33, 50, 51, 59, 74,75:

⁵ Борисов Г. Кто и зачем убил Тургута Озала. - <http://www.regnum.ru/news/polit/1611394.html>

⁶ Нам всем не хватает разумного, трезвого голоса Биранда. - <http://nv.am/politika/32717>

⁷ Признавший Геноцид армян турецкий журналист в предсмертном состоянии. - <http://news.rambler.ru/17209214/>

⁸ Турецкий аналитик Биранд. Решение Конституционного совета Франции не спасет Турцию. - <http://arminfocenter.org/news/2012-03-01-2083>

Мы вынуждены проявлять внимание к странам нашего региона».⁹ Соболезнование Эрдогана он представил как «прелюдию для трансформации умов и памяти».¹⁰ Во всей своей совокупности это означает сохранение исторической платформы организаторов Геноцида армян.

Важное значение имеет творчество ангажированных западных исследователей. Так, Дж.и К. Маккарти еще в 1989 г. утверждали: «Если в Анатолии и был геноцид, то это был геноцид, совершаемый обеими группами, каждая из которых желала смерти другой. Было бы намного лучше изучать историю армян и тюрок как великую человеческую драму, оставив в стороне пропагандистские клише».¹¹

Наглядно прееменность мифа «исторической справедливости» с современным режимом Эрдогана можно представить на сопоставлении с положениями американского этномифотворца Дж. Маккарти.

Таблица N1.

Положения Эрдогана	Положения Дж. Маккарти
1. Историческая справедливость.	1. Справедливость - это предоставление слова обеим сторонам. ¹²
2. «Общая боль».	2.Геноцид армян и геноцид мусульман в Анатолии. ¹³
3. «Горькие события».	3. «То, что произошло в Восточной Анатолии, было одним из наиболее тяжких человеческий несчастий в истории».
4. Наличие жертв у мусульман и армян.	4. «Гибель людей в Восточной Анатолии и южной части Кавказа была результатом мировой и гражданской судьбы». ¹⁴
5. Использование гуманитарной этики в национальных отношениях.	5. «Изучать историю армян и тюрок как великую человеческую драму, оставив в стороне пропагандистские клише». ¹⁵
6. Локализация событий 1915 г.	6. Отрицание геноцида, «поскольку «в живых остались многие из депортированных»». ¹⁶

⁹ Свистунова И. А. Ближний Восток во внешней политике Турции в XXI в.: региональная стратегия, с. 44. - <http://riss.ru/images/pdf/journal/2012/4/05.pdf>

¹⁰ Ахмет Давутоглу. Армения и Турция должны построить «справедливую память».- <http://news.am/rus/news/216423.html>

¹¹ Маккарти Дж. и К.Тюрки и армяне, Руководство по армянскому вопросу, Баку, 1996, с. 62 - <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/armyanstvo/am23-6>

¹² Там же, с. 63.

¹³ Там же, с.43.

¹⁴ Там же, с.61.

¹⁵ Там же, с.43.

¹⁶ Там же, с.67.

¹⁷ Там же, с.8,14.

¹⁸ Там же, с. 36.

¹⁹ Там же, с.12.

7. «Справедливая память».	7. Армяне - составная часть сельджукского и османского обществ до русской экспансии против Турции с 16 в. ¹⁷
8. Соболезнование потомкам западноармянства как форма политики младотуркизма.	8. «Можно ли обрекать на страдание депортируемых для того, чтобы в конечном итоге спасти больше жизней окончив войну». ¹⁸
9. Вместо понятия «Армения», использование Восточная Анатолия.	9. Территория, «называемая «Армения», является на деле мусульманской землей». ¹⁹

Именно Маккарти защищает «альтернативный взгляд» на Геноцид армян, призывая осуществить переоценку объективных исторических ценностей: «Трудно представить альтернативный взгляд на историю армян и тюрок. Однако учителя, ученые и политики должны спросить себя, справедливо ли предоставлять слово лишь одной стороне. Справедливость, помимо прочего, является необходимой для честного поиска исторической правды».²⁰ «Справедливость» в освещении Геноцида армян Маккарти трансформирована в «историческую справедливость» Эрдогана.

В то же время это означает, что необходимо прекратить государственное спонсирование «проекта исторического ревизионизма» Геноцида армян внутри страны и за границей, изменить содержание преподавания исторических событий вокруг Армянского вопроса в школах и вузах, отказаться от представления вины за истребительную политику результатом агонии Османской Турции в Первой мировой войне, содействовать переменам в менталитете турецкого общества, осуществлять реальную установку на примирение с армянским народом.²¹

Из мифа «справедливой памяти» следует: 1) если при Холокосте Германия выплатила цену пролитой крови еврейского народа путем вложений в экономику Израиля, выплаты пособий пострадавшим от преследований нацизма и бывшим своим подданным через «Ассоциацию материальных претензий евреев к Германии» (1951 г.) в размере около 70 миллиардов долларов компенсаций от правительства ФРГ,²² то Турция на это не должна пойти;

2) если при Холокосте Германия не имела территориальных проблем с еврейским народом, санкционировав право его представителям вновь проживать на немецкой земле, то Турция не собирается возвращать, либо компенсировать утраченные территории, а лишь готова предоставить турецкие паспорта для потомков западных армян.²³ Аналогичный прецедент имел место при режиме Ататюрка, в

²⁰ Там же, 129.

²¹ Отрицание геноцида подрывает примирение и исцеление.-
<http://www.nv.am//politika/36642-2014-07-08-06-51-03>

²² Компенсации жертвам Холокоста. - <http://ru.wikipedia.org/wiki>; Германия всё платит жертвам Холокоста. - <http://www.pravda.ru/world/europe/european/03-0620131159270-holokost-0/>

²³ Турция выдаст турецкие паспорта потомкам армян, покинувших страну во время событий 1915 года. - ru.lin.am/43256.htm; Эрдоган хочет подарить армянам турецкие паспорта.-<http://www.>

армяно-турецкого переговорного процесса;²⁶ 4) произойдет переход от политики «абсолютно» жесткого отрицания геноцида к политике мягкого отрицания, чтобы Турция не несла масштабной ответственности за геноцид армян.²⁷

В дипломатических кругах заявлено о знаковости соболезнавания премьер-министра, крутом вираже в армяно-турецких отношениях, ознаменовании новых взаимоотношений: «Сегодня уже постепенно исчезает табу в отношении этих болезненных событий. По сути, уже никто не опровергает, что произошло нечто плохое».²⁸

При этом содержание «стыдливого признания» событий 1915 г. совпадает в ряде положений с позицией либеральных историков Турции. Так, Танер Акчамом предлагалось начать турецко-армянское примирение с трех мер: 1) говорить о «Турецком вопросе», при этом «понимая и разделяя чужую боль»; 2) открыть границы с Республикой Армения и установить дипломатических отношений; 3) принести извинение за геноцид 1915 г.²⁹

Сопоставление платформы Эрдогана и Акчама показывает существенное расхождение лишь в понятийном содержании: 1915 г.: «события» или геноцид. Но и оно может быть в перспективе преодолено за счет предоставления гражданства потомкам западных армян, в виде послаблений церковной и образовательной сфер, выплаты им определенных компенсаций, т.е. будет происходить заигрывание с диаспорой. Заявление Эрдогана вызвало резонанс. «Национальный конгресс западных армян» охарактеризовал «Заявление» Эрдогана «первым, но недостаточным шагом», имея в виду афоризм китайского философа Лао Цзы, что первый шаг справедливости (дао) – это «путешествие в тысячу шагов».

Изложена возможность взаимопонимания в проблеме геноцида: «Этот шаг со стороны Эрдогана, естественно, не мог и не может оправдать ожиданий западных армян, которые являются правопреемниками граждан бывшей Османской империи. Тем не менее, мы надеемся, что после этого заявления турецкие власти присоединятся к начавшемуся между нами и гражданским обществом Турции диалогу». Указаны шаги примирения: восстановление прав западноармянства, возвращение исторической родины и компенсация потерь.³⁰

В армянской общине Стамбула «соболезнование» премьер-министра было сочтено знаковым. Духовный глава архиепископ А. Атесян оценил его представляю-

²⁶ Турецкий дипломат назвал истинные цели заявления премьера Эрдогана о геноциде армян. - <http://www.yerkramas.org/2014/04/25/>

²⁷ Овсепян Л. Турция в вопросе отрицания Геноцида армян всего лишь перешла от жестокой политики к мягкой. - <http://www.panorama.am/ru/politics/2014/04/23/1>

²⁸ Турецкий дипломат.... <http://www.yerkramas.org/2014/04/25/>

²⁹ Турецкий историк: Отрицание Геноцида армян - бессмысленная трата времени. - <http://voskanapat.info/?p=1692>

³⁰ Западные армяне посчитали заявление Эрдогана «первым шагом путешествия в тысячу миль». - <http://www.regnum.ru/news/1803531.htmlxzz35FoUgUE2>

щим собой «краеугольным камнем» между народами Турции и Армении. Отдельные представители армянской общины Стамбула поддержали позицию Эрдогана, сочтя его кандидатуру достойной для присуждения Нобелевской премии.³¹

Между тем 27 апреля 2014 г. состоялось четвертое заседание Государственной комиссии по координации мероприятий, посвященных 100-летней годовщины Геноцида армян в Османской Турции. На нем присутствовали политическая элита и духовные лидеры – католикос всех армян, католикос Киликийский и католический католикос армян в Ливане. Было отмечено отсутствие срока давности для преступлений против человечности, намечено приглашение руководителям ряда стран, в том числе Турции, посетить Республику Армения 24 апреля для воздания памяти жертвам геноцида. Подчеркнута открытость армянских архивов и музеев для всех исследователей. Представлена значимость даты 2015 г. как нового рубежа: «Столетием мы подведем итоги одного исторического периода и возвестим о новом этапе борьбы во имя восстановления истины».

Принят девиз мероприятий 2015 г.: «Помню и требую», а символом-эмблемой стала незабудка. Представлен смысл: помнить, не забывать и напоминать.³²

Разработанный концептуальный подход учитывает «патрицид» армянского народа, предусматривающий компенсацию материальных и территориальных потерь»: Мы потеряли родину, мы потеряли не только родину».³³ Одного покаяния мало...³⁴

Проблема реституции проста и сложна. В 1916 г. младотурецкое правительство перевело в имперский банк (Reichs bank) Берлина 5 млн. фунтов стерлингов армянских денег, которые специалистами оцениваются в 100 миллионов золотых марок. Имеются и другие суммы. Так, 9 ноября 1918 г. министр финансов Джавид распорядился использовать 1 млн. турецких фунтов из общего числа, полученных от распродажи «покинутого имущества». Общий ущерб армян в результате геноцида, специальная комиссия, созданная в 1919 г. из иностранных специалистов, оценила в 3 миллиарда 750 миллионов долларов. Учитывались также материальные потери от вторжения турок 1918 г. в Карсскую область и Ереванскую губернии - Александрополь, Ереван.

Национальная делегация А. Агароняна представила на Парижской мирной конференции в 1919 г. необходимость компенсации материальных потерь армянского народа (1915-1919 гг.) на сумму 19.130.932.000 французских франков: Турецкой Армении - 14.598.449.000 и Республики Армения - 4.532. 472.000. Вне этих потерь

³¹ В армянской общине Турции считают что Эрдоган заслуживает Нобелевскую премию.- <http://www.regnum.ru/news/1795994.html#ixzz35FpGpXsg>

³² Помню и Требую. - golosarmenii.am/article/23725/pomnyu-i-trebuyu

³³ Помню и Требую. - golosarmenii.am/article/23725/pomnyu-i-trebuyu

³⁴ Турецких ученых призывают...- <http://armtoday.info/default.asp?Lang=Ru&NewsID=85959>

остался ущерб от геноцида на территории Османской Турции за 1920-1923 гг. и последствия вторжения турок 1920 г. в Республику Армения.³⁵

Существует территориальная проблема. Согласно Севрскому договору от 10 августа 1920 г. Турция признавала Армению «свободным и независимым» государством. Вердикт президента США В. Вильсона состоялся 22 ноября 1920 г. Предусматривалось под контроль Армении передать значительную часть Эрзерумского вилайета, две трети Ванского и Битлисского вилайетов, часть территории Трапезундского вилайета с портом Трапезунд.³⁶ Армении намечалось возвратить 103599 кв. км. По американским подсчетам, эта территория равнялась около 40% Армении в Османской Турции.³⁷ Объединенная Армения составлялась в рамках 163599 кв. км.³⁸ Естественно, что мифотворцы не могут позитивно оценивать деятельность президента Вильсона в Армянском вопросе, хотя, с правовой точки зрения, арбитражное решение не подлежит кассации.³⁹

Значительны потери в церковной сфере.⁴⁰ В Османской империи армянской церкви принадлежали 2538 церквей, 451 монастырей, 19896 школ, 29 лицеев и 42 сиротских приюта.⁴¹ Из указанного количества осталось 45: в Стамбуле - 38 и 7 в провинциях. В Анатолии имелись также места с церквями, но без общин, а также общины без церквей как в Себастии.⁴² Именно проблема реституция определила формат «стыдливого признания» так называемых «событий 1915 г». премьер-министра Эрдогана. Осознается исторический вызов со стороны Республики Армения от имени всего армянского народа и жертв Геноцида армян. Республика Армения, несмотря на блокаду границ со стороны Турции и Азербайджана, проблемы признания статуса Нагорно-Карабахской (Арцах) Республики, настолько усилилась, что стала отвергать предъявляемые условия «исторического примирения», и более того, выдвигать претензии на историческое достояние.

Четкость позиции президента Республики Армения относительно заявления премьер-министра Турции вызвала пароксизм в рядах турецкой диплома-

³⁵ В преддверии 100-летия Геноцида армян самой важной работой является подача судебного иска против Турции с требованием о выплате компенсации. - www.regnum.ru/news/fd-abroad/turkey/1645564.html

³⁶ Вопрос реализации Арбитражного решения Вудро Вильсона необходимо постоянно поднимать на международной арене.- <http://www.panarmenian.net/rus/news/57121?>

³⁷ Барсегов Ю. Державы, причастные к Геноциду армян, должны искупить свою вину. - <http://armenianhouse.org/barsegov/articles-ru/guilt.html>

³⁸ Вопрос реализации Арбитражного решения Вудро Вильсона необходимо постоянно поднимать на международной арене.- <http://www.panarmenian.net/rus/news/57121?>

³⁹ Барсегов Ю. Г. Арбитражное решение президента США по армяно-турецкой границе, Ереван, 1995, с. 17.

⁴⁰ Папян А. Апарат был, есть и будет Армянским.- <http://arunion.info/news/arat>

⁴¹ Папян А. О нас. -Wilson for Armenia. - www.wilsonforarmenia.org/rus.htm

⁴² Патриархи Армянской церкви требуют от Турции вернуть конфискованные армянские храмы. - <http://www.nv.am/politika/27219>

тии, которая стала перестраиваться. Последовавшие события обнажили наличие фобий в межэтнических отношениях турок и армян. Их содержание представляет собой следующий характер.

Таблица N2

Армянская сторона	Турецкая сторона
1. Недоверие в ментальности: «К черту протоколы».	1. Недоверие в ментальности: «Я не армянин, а турок» ⁴³
2. Оценка турок как национальной и государственной угрозы.	2. Оценка армян как национальной и государственной угрозы.
3. Требования «должного возмещения» - реституция, компромисс, сатисфакция.	3. «Признание армянской боли»-формальное признание Геноцида армян без последствий. ⁴⁴
4. Боязнь позиции великих держав в сфере признания Геноцида армян как полумеры.	4. Боязнь позиции великих держав в сфере признания Геноцида армян как жесткого подхода.
5. Внешняя угроза - примирение акт безопасности этноса и государственности, мирного сосуществования.	5. Внешняя угроза - примирение как вынужденный акт, вследствие сложившихся обстоятельств.
6. Требование справедливости и возможности развития, «турецкие ловушки».	6. Опасение требований армян, особенно Диаспоры, потеря достоинства
7. Недоверие к международным институтам как лакировщиков истории и недооценки роли армян.	7. Опасение «христианской солидарности» и заговора против Турции.

Сравнение фобий армян и турок, с одной стороны показывает их асимметричность, а с другой стороны- они являются накопившихся мифов, обид и раздражений в отношениях двух этносов. Каждый из противостоящих этносов представляет другого в «образе врага», а фобии и мифы осуществляют роль хранителя моральных устоев и исторической памяти вокруг событий Геноцида армян.

Фобия «недоверие» для армянской стороны следствие исторической практики невыполняемых обещаний турецкой элиты, что укрепились историей турецко-армянских протоколов об открытии границ. Важна фобия локальности участия на примере Гранта Динка.⁴⁵ «Недоверие» турецкой стороны определяется мифами о кознях армян.

Фобия «угрозы» имеет более действенный характер для армянского народа, поскольку отсутствие дипломатических отношений и закрытой границы, преж-

⁴³ Оскорбляя армян, Эрдоган хочет заполучить голоса националистов. - <http://ru.aravot.am/2014/08/09/181953/>

⁴⁴ «Вчера Али Кемаль, сегодня Гасан Джемаль!». - <http://karabakhinfo.com/>

⁴⁵ Глава АНКА. Порочные тенденции в вопросе Геноцида-в чем роль правосудия- <http://news.am/rus/news/245696.html>

де всего, сказывается на развитие армянского народа и Армении.⁴⁶ Апрельское «соболезнование» Эрдогана 2014 г., свидетельствует о его стремлении превратить Турцию в «лидера» Ближнего Востока, которое может подорвать армянские требования.⁴⁷ Соответственно глава внешнеполитического ведомства Турции М. Чавушоглу озвучивает угрозу: «Анкара не позволит Армении пропагандировать и представлять события 1915 года как геноцид... это не значит, что Турция оставит это без ответа». Одновременно сохраняется место для маневрирования. В интервью телеканалу «TRT Haber» сказано о готовности сформировать комиссию «для рассмотрения событий 1915 года», означающее намерение ограничиться частичной сатисфакцией.⁴⁸

Силлогизм: «Был ли Геноцид, или нет» или «Кто кого убил» раскрыт положительно в первой части писателем Ченгиз Актаром: «Геноцид армян - это великая трагедия Малой Азии, мать всех запретов Турции. Проклятье будет продолжать действовать, и остановить его мы сможем только тогда, когда начнем говорить об этом, признаем действительность, поймем и начнем считаться с произошедшим».⁴⁹

В то же время Армянский вопрос в политике великих держав, как показывает исторический опыт, всегда являлся поводом для получения уступок и привилегий. Это накладывает определенный отпечаток мифофобий в признании «армянской боли» и «должного возмещения» за Геноцид армян в поведение ведущих акторов мировой политики. При этом предложение о желательности турок и армян самим решить проблему Геноцида отвергается с армянской стороны: «Оставить Турцию одну означает, чтобы она укрепила плоды своего преступления».⁵⁰ Не скрывается желание Анкары привлечь возможности Москвы для решения армяно-турецкого вопроса, учитывая опыт 1921 г. по разделу Армении. Заявлялось, что 2015 год будет «жестоким» из-за 100-летней годовщины Геноцида армян, а «крупные прорывы» возможны в дальнейшем.⁵¹

В середине января 2015 г. президент Турции пригласил президента Армении С. Саргсяна на празднование 100-летия победы в Галлипольской битве, где предполагалось участие руководителей 102 государств. При этом среди приглашенных значились и президент США Б. Обама, затрагивающий обычно 24 апреля проблеме «Мец Егерна» (Геноцида армян). Мотивацией приглашения главы Армении

⁴⁶ Глава АНКА. Порочные тенденции в вопросе Геноцида-в чем роль правосудия-
<http://news.am/rus/news/245696.html>

⁴⁷ У Анкары немало фобий в отношении Армении. - <http://panarmenian.net/rus/news/37009>

⁴⁸ Соболезнуя армянам, Эрдоган возвышает Турцию.-<http://nsn.fm/insident/>

⁴⁹ Турция не оставит без ответа активные действия Армении в вопросе Геноцида армян. Угрозу озвучил глава МИД М. Чаушоглу. - <http://www.panorama.am/ru/interviews/2014/12/26>

⁵⁰ Глава АНКА. Порочные тенденции...- <http://news.am/rus/news/245696.html>

⁵¹ Должны ли мы признать Геноцид армян, или будем продолжать обманывать сами себя?: Ченгиз Актар («Вступая в 1915-ый год»). - <http://www.yerkramas.org/article/85896/>

представитель правительства Турции указал наличие армян среди участников боевых действий в Дарданеллах.⁵²

16 января 2015 г. президент Армении оперативно ответил политическому коллеге. Отмечается, что участником битвы при Галлиполи был и артиллерист, капитан Саркис Торосян, удостоенный за подвиги наград Османской империи. Армянская трагедия позволила Р. Лемкину ввести понятие «геноцид», а его отрицание подготовило почву для Холокоста и геноцидов в Руанде, Камбодже и Дарфуре. Глава Армении призвал президента Турции к трезвой оценке исторического прошлого.

Из приглашения президента Эрдогана сделано ряд выводов. Первый вывод указывает на продолжение существующего поведенческого поведения в сфере Армянского вопроса - совершенствование политики отрицания. Цель празднованием битвы при Галлиполи затмить 100-летие Геноцида армян. Второй вывод предлагает главе Турции в ряду исторических событий, имеющих реальное значение для истории человечества, поставить также Геноцид армян. Третий вывод гласит, что долг платежом красит, а именно Армения еще в августе 2014 г. пригласила президента Эрдогана для совместного почтения памяти жертв Геноцида армян. Президент Армении подчеркнул необходимость соблюдения поведенческого этикета: «У нас не принято ходить в гости к приглашаемому в условиях отсутствия ответа на собственное приглашение».⁵³

Содержание переписки знаменует определенную эволюцию представлений по отношению к Геноциду армян руководства и политической элиты Турции и Республики Армения после выражения частичной сатисфакции в виде мегамифа соболезнования по «общей боли», ставшей основой мифа «исторической справедливости».

Культурно-политическое поведение руководства Турции и Армении в вопросе признания Геноцида армян является очередным проявлением мифотворчества, состоящим из определенных составных.

Таблица N3

Армянская сторона	Турецкая сторона
1. Приглашение руководства Турции принять участие 24 апреля 2015 г. в мероприятиях 100-летия Геноцида армян.	1. Приглашение руководства Армении принять участие 24 апреля 2015 г. в мероприятиях 100-летия битвы в Галлиполи.
2. Геноцид армян был.	2. «Кто кого убил?»
3. Признание Геноцида армян- вопрос безопасности Армении.	3. Эрдоган: доблестная Османская Турция превыше всего.

⁵² Глава АНКА. Порочные тенденции...- <http://news.am/rus/news/245696.html>

⁵³ Этьен Махчупян. Москва могла бы сыграть роль в армяно-турецком вопросе. - <http://news.am/rus/news/246072.html>

4. Осуждение насилия и терроризма.	4.Осуждение насилия и терроризма.
5. Признание последствий Геноцида армян-реституция, компромисс, сатисфакция.	5. Признание Геноцида и его по следствий в виртуальном будущем.
6. Требование исторической справедливости.	6. Расширение палитры средств отрицания Геноцида армян.
7. Политкорректность как норма международных отношений.	7. Политкорректность как форма борьбы и прикрытия интересов.

Приведенные составные являются проявлением этики корректности взаимоотношений, где содержание имеет асимметричный вектор. Здесь важным является проявление ментальности и направленность действий. 8 января 2015 г. президент Армении выразил соболезнование Франции по поводу террористического нападения исламских радикалов на редакцию сатирического журнала «Charlie Hebdo» в Париже. Из частного факта сделано обобщение по осуждению насилия во всех формах: «Мы строго осуждаем терроризм во всех его проявлениях и подтверждаем нашу приверженность последовательному продолжению борьбы против международного терроризма».⁵⁴

Президент Эрдоган также выразил соболезнование Франции по «случаю возмутительного нападения». Очень точно и к месту сказано об отсутствие отечества у терроризма.⁵⁵ Заявлено о наличие у Запада двух методов борьбы против Турции: «фальсификации и антисламский заговор»: «Лживость Запада очевидна. Мы, как истинные мусульмане, никогда не участвовали в террористических акциях. За всем этим стоит расизм, речи, полные ненависти и исламофобия».⁵⁶

Между тем история Османской Турции рисует другую картину. Сами турки рассказывают об этой страшной реальности. Солдат Мустафа Сулейман свидетельствует о 1915 г.: «Мы вошли в армянские деревни и убили всех, без учета пола и возраста. Пришедшие с нами в деревню курды грабили дома армян. Множество пожилых армян, инвалидов скрывались в школе, что была в центре города, но у нас был приказ – мы убили и их. В поселке Гелигузан было убито или сожжено 800 армян. Выкололи глаза отца Ованнеса, бороду, нос и уши отрезали. Я не убил ни одного ребенка, даже двух детей спас. Даже три дня скрывал их в своем шатре, но однажды вошел и увидел их тела расчлененными...»⁵⁷

⁵⁴ Серж Саргсян выразил соболезнование президенту Франции в связи с нападением на редакцию журнала Charlie Hebdo. - <http://www.tert.am/ru/news2015/01/08/President-condolences/1553498>

⁵⁵ Заявление президента Эрдогана по случаю произошедшей в Париже террористической атаки. - <http://www.byegm.gov.tr/russian/agenda/erdogan-parissa-ldirisiru/74608>

⁵⁶ Frontpage: Президент ответственного за Геноцид «Эрдоганистана» говорит, что мусульмане не совершают погромов. - <http://www.panarmenian.net/rus/news/187217/>

⁵⁷ Ватикан рассекретит архивные материалы о Геноциде армян. - <http://www.blagove-stinfo.ru/index.php?ss=2&s=3&id=41812>

Совершенствование средств борьбы против признания Геноцида армян приняло системный и синдромный характер в Турции. В январе 2015 г. с турецкими послами встретились спикер парламента Джемаль Чичек и министр иностранных дел М. Чавушоглу. Спикер Чичек обратил внимание на значимость государственного противодействия: «Каждая структура не может играть на отдельной струне. Даже, если и так, то это нужно делать осознано и совместно принимая решения. 2015-ый год будет трудным для Турции. Необходимо приложить серьезные усилия в ответ на принятие решений об армянских утверждениях». Деятельность внешнеполитического ведомства в антиармянском мифотворчестве признана эффективной.

Чавушоглу подчеркнул важность усилий послов в сфере Армянского вопроса, который стал учитываться в развивающихся странах: «В глазах третьих стран растут утверждения о Геноциде армян. В ответ на это мы прикладываем усилия в среде политических деятелей». Высказано пожелание координации усилий с парламентом Турции, который также активно действует против «армянских утверждений».⁵⁸

Таким образом, характерной чертой пропагандистских опусов политической элиты Турции является создание национальных мифов для ценностной ориентаций масс, подтверждения государственной идеологии и политики. Ядром этого процесса является мифотворчество вокруг Геноцида армян, создающего заданные этнократические мифы, направленные на обеспечение положительного образа Турции внутри страны и на международной арене. Создатели этнополитических мифов знают настоящую подноготную историю Геноцида армян, но стремятся сохранить пропагандистскую начинку, созданную еще младотуркизмом. Основой мифотворчества является сохранения этнополитической конфронтации. Опасность исторической ситуации состоит в том, что «со временем любая ложь может стать правдой».

В 2014 г. и начале 2015 г. мифотворчество Турции вокруг Геноцида армян обогатилось последовательным рядом мифов: «общей боли», «исторической справедливости», политкорректности и фобиями. С позиции давления решалась задача достижения формальной сатисфакции Геноцида армян, чтобы обосновать отказ от реституции. Все мифы представляют собой синтез истины и мимикрии Геноцида армян. Турции осознавшая, что политика частичной сатисфакции не срабатывает, пошла вновь по испытанной стезе - политике отрицания Геноцида армян, чтобы избежать реституции. Действуют волатильные тенденции: признания, хотя и частичной форме, и отрицания армянского геноцида. Произошла лишь смена курса жесткого отрицания Геноцида армян на формат мягкого отрицания.

⁵⁸ Утверждения о Геноциде армян возрастают в третьих странах-Чавушоглу. - <http://www.tert.am/ru/news/2015/01/08/cavushoglu/1553578>

ГЕНОЦИД АРМЯН В МИФОТВОРЧЕСТВЕ ТУРЦИИ (2014 -2015 ГГ.)

Валерий Тунян

РЕЗЮМЕ

Характерной чертой мифотворчества турецкой политической элиты является создание мифов для политической ориентировки национальных масс, направленных на подтверждение государственной идеологии и политики. Осью этого процесса является мифотворчество вокруг Геноцида армян, направленное на обеспечение положительного имиджа Турции внутри страны и на международной арене. Целью информационно-психологической войны является создание сфальсифицированной национальной истории, которая должна соответствовать современным требованиям и обосновывать отказ от признания армянской Голгофы.

Обслуживание официальной идеологии осуществляется профессиональными историками, консультантами и экспертами. Этнополитические мифотворцам известна реальная история Геноцида армян, но они стремятся сохранить пропагандистскую изнанку, существующую еще с времен правления младотурок. Основой мифотворчества является сохранение этнополитической конфронтации.

В 2014 году и в начале 2015 года мифотворчество Турции вокруг Геноцида армян обогатилось новыми мифами: «общая боль», исторической справедливость, политкорректность и т.д., которые направлены на недопущение выплаты компенсаций за потери армян в результате геноцида. Данные мифы представляют из себя синтез истины и фальсификации истории Геноцида армян. Причиной этого является девиантное поведение Турции, которая осознав, что политика частичного удовлетворения не работает, вернулась к испытанному пути - политике отрицания Геноцида армян. Имеют место противонаправленные тенденции частичного признания и отрицания Геноцида армян.

Ключевые слова: мифотворчество, отрицание Геноцида армян, фальсификация истории.

ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆԸ ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ԱՌԱՍՊԵԼԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ (2014-2015 ԹԹ.)

Վալերի Թունյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Թուրքիայի քաղաքական ընտրախալի պատմաքաղաքական քարոզչության բնորոշ գիծն է հանդիսանում ազգային զանգվածների քաղաքական կողմնորոշման համար միֆերի ստեղծումը, որը հաստատում է պետական գաղափարախոսությունը և քաղաքականությունը: Այդ գործընթացի առանցքն է Հայոց ցեղասպանության շուրջը հյուսված առասպելաբանությունը, որի ստեղծումը կոչված է պահպանել Թուրքիայի լուսավոր կերպարը երկրի ներսում և միջազգային թատերաբեմում:

Պատմատեղեկատվական պատերազմի նպատակն է ստեղծել կեղծված ազգային պատմություն, որը պետք է համապատասխանի արդի պահանջներին և հիմնավորի հայկական Գոլգոթայի ամբողջական մերժումը: Պաշտոնական քարոզչության սպասարկումն իրականացնում են արհեստավարժ մասնագետներ, խորհրդատուներ և ծախու պատմաբաններ. Առասպելաբանության զեղծարարները տեղեկացված են Հայոց ցեղասպանության իսկական պատմությանը, սակայն ձգտում են պահպանել քարոզչական աստառը, որը ստեղծված էր դեռևս երիտթուրքերի կողմից: Առասպելաբանության էությունն է պահպանել ազգամիջյան քաղաքական հակադրությունը: Պատմական իրավիճակի վտանգը կայանում է նրանում, որ ժամանակի ընթացքում ցանկացած սուտ կարող է վերածվել ճշմարտության:

2014 թ. և 2015 թ. սկզբում Թուրքիայում Հայոց ցեղասպանության քաղաքական առասպելաբանությունը հարստացավ նոր միջերով. «ընդհանուր ցավի», պատմական արդարության, քաղական կոռեկտության և վախերով, որոնց նպատակն էր թույլ չտալ իրական փոխհատուցման իրականացմանը: Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդրում նրանք մարմնավորում էին իրականության և զեղծարարության ձուլվածքը: Թուրքիան, գիտակցելով Հայոց ցեղասպանության մասնակի ճանաչման քաղականության տապալումը, կրկին անցավ ժխտման քաղականության: Գործում են հակադիր միտումներ՝ Հայոց ցեղասպանության մասնակի ճանաչում և Հայոց ցեղասպանության մերժում:

Բանալի բառեր՝ առասպելաբանություն, Հայոց ցեղասպանության ժխտում, պատմության խեղդորում:

THE ARMENIAN GENOCIDE IN THE MYTHMAKING OF TURKEY (2014-2015)

Valery Tunyan

RESUME

The characteristic feature of mythmaking inclinations of Turkish political elite is the national myths creation for the evaluative mass orientations, the confirmation of state ideology and policy. The core of this process is the mythmaking around the Armenian Genocide creating the ethnographic myths aimed at providing the fluffy image of Turkey within countries and in the international arena. The essence of the informational-psychological war is the falsified history of ethnic superiority which must meet modern requirements and the justification for refusal of full recognition of the Armenian Golgotha.

The service of official ideology is implemented by professional historians, counselors and expert historians who together with the political elite must take responsibility for the consequences. The ethno-political myth-makers know the real lowdown history of the Armenian Genocide, but seek to preserve propaganda stuffing created by the Young Turks. The basis of the mythmaking is the preservation of the ethno-political

confrontation. The danger of the historical situation is that in course of time any lie can become true.

In 2014 and early 2015 the mythmaking of Turkey around the Armenian Genocide was enriched by a succession of myths: «general pain», historical justice, political correctness and phobias. From the standpoint of deviation the problem of achievement of the Armenian Genocide satisfaction was solved in order to justify the rejection of restitution. All the myths are a synthesis of the truth and mimicry of the truth on the Armenian Genocide. The reason is the deviant behavior of Turkey, having realized that the policy of partial satisfaction doesn't work, went back to the well-tried way – the policy of denying the Armenian Genocide so as to avoid restitution. Volatile trends function: the partial recognition and the denial of the Armenian Genocide.

Keywords: mythmaking, Armenian Genocide denial, falsification of history.

**ԵՐԻՏՅՈՒՐՔԵՐԻ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍԱԿԱՆ ՈՒՂԵՆԻՇՆԵՐԸ:
ԿՐՈՆԸ՝ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԿՐՈՆԻ ՄԵՋ**

Շուշան Խաչատրյան

Իթթիհատական գաղափարախոսությունը կյանքի կոչվեց՝ փրկելու համար «Եվրոպայի հիվանդ մարդուն»¹ Օսմանյան կայսրությունը: Ունենալով զարգացման մի քանի փուլ՝ իթթիհատականությունը դարձավ բաղադրյալ, երբեմն էլ հակոտնյա գաղափարների մի ամբողջություն: Երիտթուրքների գաղափարախոսության մեջ օգտագործվեցին թե՛ որոշ եվրոպական քաղաքական, թե՛ փիլիսոփայական տարբեր դպրոցների և թե՛ թուրքական իսլամին ու ազգայնականությանը բնորոշ ուսմունքներ: Դրանք՝ որպես մշակված առանձին միավորներ (ինչպես, օրինակ, Օգյուստ Կոնտի պոզիտիվիստական մարդաբանությունը), յուրացվեցին երիտթուրքների կողմից՝ ստեղծելու համար իթթիհատականության տեսությունը:

ա. Մատերիալիզմի յուրացման փորձերը

Խնդիրը, որը ծառացել էր Օսմանյան կայսրության մտավորականության առջև, իրենց երկրի՝ թե՛ տնտեսական, թե՛ քաղաքական և թե՛ առհասարակ մշակութային առաջադիմության հասնելու հրամայականն էր: Սկսած XIX դարից՝ առաջադիմելու ձգտումը, հատկապես ժամանակի եվրոպական հասարակության նիստուկացին համապատասխանելու պահանջն էր փորձում լուծվել: Հենց այդ մթնոլորտում էլ XIX դ. վերջերին ստեղծվեց «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն²:

Ամենայն «արևմտյան»-ի հետ օսմանյան ինտելեկտուալները կապում էին գիտելիքի և առաջընթացի մասին իրենց տեսիլները: Արդեն XIX դ. կեսերից սկսեցին ակտիվորեն թարգմանվել և քննարկվել մատերիալիստ փիլիսոփաների գործերը: Մեփական պետության ապագայի ընթացքն արևմտասեր օսմանյան մտավորականները (հիմնականում ազգությամբ թուրք) տեսնում էին Արևմուտքի՝ իրենց

¹ Օսմանյան կայսրությանը վերաբերող այս բնորոշումն առավել հաճախակի շրջանառվել է XIX դ. կեսերից: 1853թ. անգլիացի քաղաքագետ, Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Ջոն Ռասելը Օսմանյան կայսրությունը կոչում է «Հիվանդ մարդ, ծայրահեղ հիվանդ մարդ»: Այս խոսքերի սկզբնաղբյուրն անհայտ է, երբեմն վերագրվում է ռուսաց ցար Նիկոլայ I-ին, սակայն Նիկոլայ ցարին պատկանող խոսքերը փոքր-ինչ այլ ձևակերպմամբ էին՝ «մարդ, որը հասել է զառամյալության», տե՛ս <http://www.nybooks.com/articles/2001/03/08/turkeys-hidden-past/#fnr1>:

² Մասնագիտական գրականության մեջ ընդունված է «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն կոչել նաև կուսակցություն: Մենք նախընտրում ենք այն չկոչել «կուսակցություն», այլ «կոմիտե»՝ հաշվի առնելով և՛ թարգմանական (թուրք. «İttihat ve Terakki Cemiyeti»), և՛ բովանդակային ճշգրտության ասպեկտները:

Ժամանակին բնորոշ գիտական պաշարները յուրացնելու, օսմանյան կրոնապետությամբ թելադրված բացերը լրացնելու մեջ: Օսմանյան կայսրություն այցելած օտարազգի ուսումնասիրողները զարմանքով էին ընդունում Օսմանյան կայսրությունում տիրող այդ «մատերիալիստական պայթյունը»³: Սակայն եվրոպական լուսավորականության հանդեպ այդ սերն առաջին հերթին ոչ թե հանուն գիտության էր, այլ քաղաքական նպատակների, և մատերիալիստ փիլիսոփաների գրվածքներն էլ քննարկվում էին քաղաքական ոճաբանությամբ:

Գովաբանվում էին Բենեդիկտ (Բարուխ) Սպինոզայի նատուրալիզմը, Չարլզ Դարվինի էվոլյուցիայի տեսությունը, քաղաքական դիսկուրսում թեժ քննարկումների էին արժանանում Մոնտեսքիոյի, Ժան-ժակ Ռուսոյի, Վոլտերի գրվածքները: Սպինոզան և Վոլտերը համարվում էին ամենանշանավոր փիլիսոփաները. Սպինոզան՝ իր կրոնական ազատախոհության, իսկ Վոլտերը՝ կրոնի հանդեպ իր բացասական տրամադրվածության համար⁴: Ժ.-ժ. Ռուսոյի հանդեպ վերաբերմունքը մի կողմից դրական էր, քանի որ նա հակաեկեղեցական ճաշակ ուներ, և մյուս կողմից բացասական էր այն պատճառով, որ Ռուսոն գիտության «ամենակարողության» մտքի հետ համաձայն չէր⁵:

Արդիականացման և առաջադիմելու այս ուղու հանգրվաններից էին «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի ստեղծումը և նրա գաղափարախոսության մշակումը: XIX դ. մատերիալիստական այս արթնացումը կայսրության մեջ դժգոհություններ առաջացրեց ավանդական իսլամական օրենքներով առաջնորդվող հասարակության մեջ, և արդյունքում օսմանյան ինտելեկտուալները բաժանվեցին երեք ճամբարի.

1. Առաջին խումբը արդիականացման, արևմտականացման կողմնակիցներն էին և ցանկանում էին ամենայն «արևմտյանը» ներդնել Օսմանյան կայսրության բազմազան բնագավառներ: Սա ամենաբազմաքանակ հետևորդներ ունեցող հոսանքն էր:
2. Երկրորդ խմբի անդամները պահպանողականներն էին, որոնք օսմանյան *ուլեմայի*⁶ դիրքորոշումը համարում էին առաջնային և մոդեռնիստներին մեղադրում էին սեփական մշակույթից, ավանդական արժեքներից, կրոնից օտարվելու և դրա հանդեպ թշնամանալու մեջ: Ավանդականի կողմնակիցների այս ուղ-

³ Հունգարացի գիտնական Արմինիուս Վամբերին այս առնչությամբ գրում է, որ Օսմանյան կայսրության այդ գրագետ զանգվածն ակտիվորեն յուրացնում էր մատերիալիստական առաջխաղացման պտուղները, մեծ ձգտում կար ուսում ստանալու եվրոպական համալսարաններում, նմանվելու եվրոպացիներին (տե՛ս Vambery H., *Der Islam im Neunzehnten Jahrhundert, Eine Culturgeschichtliche Studie*, Leipzig, 1875, S. 101):

⁴ Տե՛ս Hanioglu M. Ֆ., *The Young Turks in Opposition*, Oxford University Press, 1995, pp. 12-13.

⁵ Տե՛ս Hanioglu M. Ֆ., *նշվ. աշխ.*, էջ 13:

⁶ Ուլեմա կամ ուլամա բառն արաբերեն է, նշանակում է ուսյալ՝ իր ամենալայն իմաստով: Այս դասի մեջ ընդգրկվում են իսլամի ուսյալ անձինք՝ աստվածաբանները (մութակալիմուն), կանոնական իրավունքի մասնագետները՝ մուֆթիները, դատավորները՝ կադիները, ուսուցիչները և բարձրաստիճան կրոնական հեղինակություն վայելող անձինք, ինչպես օրինակ՝ շեյխ ուլ-իսլամը (տե՛ս Encyclopædia Britannica, Vol. 22, Chicago-London-Toronto, 1962, էջ 671):

դությունը չնայած գոյատևեց մինչև Օսմանյան կայսրության մայրամուտը, որևէ էական քաղաքական և մտավոր ներդրում չունեցավ կայսրության վերջին շրջանի համար⁷:

3. Երրորդ ուղղությունը հարաբերականորեն միջին դիրք էր զբաղեցնում. օգտագործվում էին իսլամական խորհրդանշաններ, սակայն իրական ուղղվածությունն ավելի շատ դեպի արևմտամետ ուժերի կողմն էր: Միջին գիծը հմտորեն բռնած մտավորականների այս ճյուղը կարողացավ հասնել իր առջև դրված նպատակներին, ընդունվել հասարակության տարբեր շերտերի կողմից: Այս ուղղությունը հետագայում «Նոր օսմանցիների» շարժման⁸ հիմքը դարձավ, որն էլ իր հերթին՝ «Միություն և առաջադիմություն» («Երիտասարդ թուրքերի») կոմիտեի:

Ավելի ուշ, երբ կոմիտեն շրջադարձ կատարեց դեպի պանթուրքիստական-ազգայնական գաղափարախոսություն, հենման կետեր հայտնաբերեց նաև իրրեդենտիզմի մեջ⁹, Ֆրիդրիխ Նիցշեի, Հերբերտ Սպենսերի, Էմիլ Դյուրկհայմի և Անրի Բերգսոնի տրակտատներում. «... իրենց քաղաքական իդեալները վերցրել էին եվրոպական մտքից, այնպիսի մտածողներից, ինչպիսիք են Բերգսոնը, Դյուրկհայմը, Նիցշեն և այլք՝ հաստատելով, որ նրանք պետք է համախմբեն իրենց ժողովրդի տաղանդները, կառուցեն սեփական ինտելեկտուալ կյանքը և ազգային ավանդույթները՝ Եվրոպայից վերցնելով մեթոդն ու տեխնիկան»¹⁰: Միախառնելով լուսավորականների և XIX-XX դարի սկզբի որոշ փիլիսոփաների գաղափարները՝ ստեղծվեց իթթիհատական փիլիսոփայության առանցքը¹¹, որը հետագայում լրացվեց թուրք հեղինակների մեկնաբանություններով:

⁷ Տե՛ս Hanioglu M. Ֆ., *Կշվ. աշխ.*, էջ 13-14:

⁸ Պատմաբան Շուքրու Հանիօղլուն այս խմբի ներկայացուցիչ է համարում նաև հանրահայտ գրող Իբրահիմ Շինասիին և Նամըք Քեմալին (տե՛ս Hanioglu M. Ֆ., *The Young Turks in Opposition* ..., էջ 14):

⁹ Տե՛ս Զարևանդ, *Միացեալ, անկախ Թուրանիա*, Աթէնք, 1988, էջ 60, հմմտ. Manenti L. G., Massoneria italiana, ebraismo e movimento dei Giovani Turchi, in *La Rassegna Mensile di Israel*, vol. LXXVIII, N. 3, Unione delle Comunità Ebraiche Italiane, Settembre-Dicembre 2012, էջ 161-175: Իրրեդենտիզմը միջազգային հարաբերությունների ոլորտում ընդունված է կոչել մի երևույթ, երբ ազգի մի հատվածը՝ նույն լեզվով, մշակույթով ու պատմությամբ, գտնված է մյուսից և հանրային մտայնության մեջ ձգտում կա դրանք միավորելու: Իրրեդենտիզմի դասական օրինակ է նացիստական Գերմանիայի կողմից Ավստրիայի *անշլյուսը*՝ միակցումը 1938 թ.: Եզրույթը ծագել է *Italia irredenta* (իտալ. թարգմ. «չմիավորված Իտալիա») արտահայտությունից և համապատասխան գաղափարախոսությունից՝ կապված Ավստրո-Հունգարական կայսրության կողմից գրավված իտալական հողերը վերադարձնելու հետ (տե՛ս *Dictionary of Genocide*, by Totten S., Bartrop P. R., Greenwood Press, 2008, էջ 227):

¹⁰ Alp T., *The Turkish and Pan-Turkish Ideal*, Liberty Press, London, 1917, p. 13, հմմտ. *Memoirs of Halide Edib*, The Century Co., New York, 1926, p. 319.

¹¹ Տե՛ս Զարևանդ, *Կշվ. աշխ.*, էջ 61:

բ. Թուրքական հիմքից բխող իդեալ-գաղափարները

Երիտթուրքերը հիմնականում ցածր դասի բյուրոկրատներ և ուսանողներ էին, իրենք իրենց ընկալում էին որպես բարենորոգիչ և իրենց բարենորոգումների պատմական գիծը հասցնում էին ընդհուպ Մահմուդ II-ի ռեֆորմներին, հաջորդաբար՝ Թանզիմաթի ռեֆորմին, նոր օսմանցիների և Միդհատ փաշայի գլխավորած բարենորոգական շարժումներին:

Երիտթուրքերն ազդվել էին 1860-ականների սահմանադրական ընդդիմության հոսանքից և հատկապես Նամըք Քեմալի¹² ռեֆորմիստական և հայրենասիրական գաղափարներից: Ուսանողները գաղտնի միմյանց էին փոխանցում կայսրությունում արգելված գործիչների և գաղափարախոսների մտքերը, իսկ 1896-ից հետո՝ նաև երիտթուրքական ամսագրերը, որոնք տպագրվում էին Օսմանյան կայսրությունից դուրս¹³, սակայն օրենքը շրջանցելով՝ տարածվում էին համալսարաններում: Այդ ամսագրերն արգելված էին արևմտամետ գաղափարներ տարածելու, դրանց մեջ առկա սահմանադրականության, ռացիոնալիզմի և գիտության առաջընթացի գաղափարների պատճառով¹⁴:

1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունից շատ չանցած՝ կառավարությունը սկսեց առաջ մղել կայսրության բնակչության միատարրացման գաղափարը՝ թրքացումը¹⁵: Այն ուղղված էր կայսրության քրիստոնյաների դեմ, նրանց դավանած կրոնի, մշակույթի և կենսակերպի դեմ: Թրքացման գաղափարախոսների հակաքրիստոնեական տրամադրություններն էլ առաջին հերթին ուղղվեցին հայերի դեմ՝

¹² Մեհմեդ Նամըք Քեմալ (1840-1888), թուրք արձակագիր, պոետ, թուրք ազգայնական շարժումների ղեկավար, նրա գրվածքները մեծ ազդեցություն են թողել երիտթուրքերի վրա, հրատարակել է *“Hürriyet”* («Ազատություն»), *“İbret”* («Զգուշացում») թերթերը: Իր հերթին գաղափարապես ազդվել է Իբրահիմ Շինասիից՝ *“Tasvir-i Efkâr”* («Գաղափարների նկարագրություն») թերթի խմբագրից: Թուրքական գրականությունն արևմտականացնելու կողմնակիցն է եղել: 1873-1876-ին բանտարկված էր *“Vatan yahut Silistre”* («Հայրենիք կամ Սիլիստրիա») թատերական դրաման գրելու պատճառով: Համոզված էր, որ կրոնը համահունչ կլինի նորացված Թուրքիայի արժեքահամակարգին այն դեպքում, եթե հաստատվեր սահմանադրական կառավարում՝ անգլիական տարբերակով: Դեմ էր օսմանյան բռնապետությանը (տե՛ս *Encyclopædia Britannica*, Vol. 13, Chicago-London-Toronto, 1962, էջ 319, տե՛ս նաև «Բրիտանիկա» հանրագիտարանի թվային տարբերակը՝ <http://www.britannica.com/biography/Namik-Kemal>):

¹³ Խոսքը *“Meşveret”* (Փարիզ), *“Osmanlı”* (Ժնև), *“Muhbir”* (Լոնդոն), *“Tanin”* (Փարիզ) ամսագրերի մասին է:

¹⁴ Տե՛ս Zürcher E. J., *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, London, 2010, էջ 113:

¹⁵ Պանթուրքիզմը ծագեց Ռուսաստանում թյուրքագիների շրջանում, և այնտեղից անցավ Անկարա և Պոլիս: Պանթուրքիզմին ուղղորդող Յուսուֆ Աքչուրան (1876-1935) էր: Արդեն 1889-ին պանթուրքիզմը Հուսեինզադե Ալի Բեյի (1864-1940) միջոցով թափանցում է Թուրքիա, տարածվում է երիտթուրքերի մեջ: Պանթուրքիզմի գաղափարի հանրայնացման պատասխանատուն հաճախ համարվում է հունգարացի, ծագումով հրեա Արմինիուս (Հերման) Վամբերին, որը կապեր ուներ երիտթուրք գործիչների հետ (տե՛ս Landau J. M., *Pan-Turkism. From Irredentism to Cooperation*, Indiana University Press, 1995, էջ 2): Օսմանյան կայսրության տարածքում պանթուրքիզմը քաղաքական ուսմունքի վերածողը համարվում է ծագումով քուրդ երիտթուրք գաղափարախոս Զիյա Գյոքալփին: Հմմտ. *Memoirs of Halidê Edib*, The Century Co., New York, 1926, էջ 314-315, Զարևանդ, *Նշվ. աշխ.*, էջ 62:

մշակելով Հայոց ցեղասպանության ծրագիրը¹⁶: Պատմաբան Արսեն Ավագյանը նշում է, որ երիտթուրքերի ռադիկալ ներկայացուցիչներն էին՝ դոկտոր Նազըմը, դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիրը, Զիյա Գյոքալփը, Էյուբ Սաբրին, Քյուչուկ Թալաթը, Իսմայիլ Ջանիդադը, որոնցից առանձնացնում է հատկապես երկուսին՝ Բեհաեդդին Շաքիրին և Նազըմին (երկուսն էլ մասնագիտությամբ բժիշկ)¹⁷: Պատմաբանը նրանց գատնում է կառավարական եռապետներից, դոկտոր Նազըմին կոչում իթթի-հատականության գաղափարախոս, իսկ Բեհաեդդին Շաքիրին ներկայացնում Նազըմից գաղափարապես ազդված¹⁸:

Երիտթուրքերի գործունեությունն առաջին ուսումնասիրողներից Էռնեստ Ռամզորն առանձնացնում է մեկ այլ գաղափարական դաշտ. նա գրում է, որ միաժամանակ երիտթուրքերի թվում կային *բեքթաշի*¹⁹ սուֆիական միաբանության անդամներ՝ նրանց շարքում նշելով նաև Թալեաթին, Ռիզա Թևֆիկին և *շեյխ ուլ-իսլամ* Մուսա Քյազիմ էֆենդիին²⁰:

Օսմանյան կայսրության մեջ պանթուրքիզմի հիմնադիրը ծագումով քուրդ երիտթուրք գաղափարախոս Զիյա Գյոքալփն է, ով, լինելով «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի գործուն տեսաբան, մասնակցել է Հայոց ցեղասպանության ծրագրի մշակմանը: Նա իր աշխատությունները հանրայնացրել է երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո՝ 1911-1918 թթ. և 1922-1924 թթ.: Գյոքալփը գտնում էր, որ երիտթուրք եռապետները պետք է ընտրություն կատարեն օսմանականության և թրքականության միջև, իսկ իր սեփական նորարար գաղափարներն օսմանիստական չէր կոչում, այլ արևմտյան: Դուրս թողնելով ավելի վաղ, սակայն շատ թույլ զարգացած պանիսլամիզմի գաղափարը՝ նա կենտրոնանում է պանթուրքիզմի վրա, իսկ Օսմանյան կայսրության պետական կրոնը՝ իսլամը, մղվում է հետևաբան²¹: Սակայն Գյոքալփը, գիտակցելով իսլամի արթնությունն օսմանյան իսլամադավան

¹⁶ St' u Avakyan A., *Геноцид армян: механизмы принятия и исполнения решений*, МИГА, Ереван, 2013, էջ 53:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 48-50, 53-56:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 48:

¹⁹ Սուֆիական (թուրք. *Թասավվուֆ*) միաբանությունները (թուրք. *Թարիքաթ*) կարևոր դերակատարություն են ունեցել օսմանյան քաղաքականության մեջ և հասարակական կյանքում: *Բեքթաշի* միաբանությունը (*բեքթաշիյա*)՝ որպես XV դ. Հաջի Բեքթաշի Վալիի կողմից հիմնադրված սուֆիական միստիկ միաբանություն, տարածում է գտնում ողջ Օսմանյան կայսրությունում, հատկապես Բալկաններում: Չնայած սուֆիական ուղղություններից էր՝ սուննի իսլամի հետևորդներից կազմված, ուներ Ալլիի պաշտամունք, ինչպես շիաները: Բեքթաշիները որդեգրել էին որոշ քրիստոնեական տարրեր, օրինակ՝ հաց բեկանելը և մեղքերի ապաշխարության կարգը: Բեքթաշիների և՛ կանայք, և՛ տղամարդիկ նվիրագործման ծեսերի ժամանակ կարող էին մասնակցել գինի խմելու արարողությանը և պարերին: 1826 թ. ենիչերիների բանակի ոչնչացումից հետո փակվեց նաև այլախոհական համարվող բեքթաշիների միաբանությունը, որից շահեցին նաքշ-բանդիները: Թանգիմաթի շրջանում նրանք աստիճանաբար վերադարձան հասարակական ակտիվության (տե՛ս <http://www.britannica.com/topic/Bektashi>, հմմտ. Ռուֆվեն Մ., *Բալամն աշխարհում*, Երևան, 2004, էջ 283):

²⁰ St' u Ramsaur E. E. Jr., *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*. Russell & Russell, 1970, էջ 113:

²¹ St' u Sopp. Ճերեմեան Ե., *Փանթուրանիզմը*, Պեյրուք, 1998, էջ 25:

հասարակության մեջ, գիշումներ և մանյովրներ է կատարում: Միաժամանակ ինչպես բոլոր ազգայնականները, այնպես էլ Գյոքալփը ցեղի «պաշտամունքը» գերադասում է ընդունված կրոնից, հետևաբար զգուշորեն միակցում է երեք իդեալներ՝ իսլամը, թուրքիզմը և մոդեռնիզմը, ստեղծում թուրքական ազգայնական գաղափարախոսությունը²²: Պարզ է, որ քրիստոնյա բնակչությունը թրքացման քաղաքականության մեջ կարող էր երկու դերակատարություն ունենալ. կամ պետք է թրքացվեր, կամ էլ դիմադրելու դեպքում՝ ոչնչացվեր:

Գյոքալփի բացասական նախատրամադրվածությունը քրիստոնեության հանդեպ ակնհայտ է. դա երևում է կայսրության քրիստոնյաների նիստուկացը՝ որպես եվրոպականի չհաջողված կրկնօրինակում, և քրիստոնեությունը՝ որպես հակապետական և գիտության զարգացումը խոչընդոտող կրոն ներկայացնելուց²³: Նշելով, որ օսմանյան ոչ մուսուլման իր հայրենակիցները, քանի որ Եվրոպայի հետ ընդհանուր *ոսմենթ*՝ կրոն ունեին, հեշտությամբ էին յուրացնում ամենայն եվրոպականը, իսկ մուսուլմանները չէին կարողանում, որի պատճառով հետ էին մնում արևմտյան ձեռքբերումներից: Եվ նա առաջարկում է ստեղծել մի նոր կենսակերպ, բայց չկրկնօրինակել եվրոպականը, այնպես, որ նոր արժեքներն էլ լինեն տնտեսական, ընտանեկան, էսթետիկական, փիլիսոփայական, բարոյական, իրավական և քաղաքական բարձր արժեքներ, որոնք կրխեին օսմանցիների սրտից²⁴: Այդ արդիականացումը պետք է իրագործվեր ազգային առանձնահատկությունների հետ հաշվի նստելով, հետևաբար մուսուլմաններին կոչ է անում ստեղծել նոր սինթեզ²⁵: Նա Եվրոպան ոչ առանց դիտավորության չի դիտարկում որպես քրիստոնեական քաղաքակրթության մաս և իր մտքերը շարադրում է այնպես, իբր քրիստոնեությունը խոչընդոտել է գիտության զարգացումը և ժամանակակից պետական համակարգեր ստեղծելը: Դրան հակառակ՝ նա իսլամը դիտարկում է որպես ժամանակակից կրոն և բարենպաստ գործոն՝ նոր պետություն ստեղծելու և Եվրոպայի գիտական պաշարներն ազգայինի հետ սինթեզելու հարցում²⁶: Սակայն նա իր ուստոյախոսական Թուրքիան միաժամանակ տեսնում էր աշխարհիկ պետական համակարգով՝ իր այդ միտքը զգուշորեն քողարկելով իսլամի հանդեպ հոգածությամբ, որպեսզի կրոնը չտուժի պետության միջամտություններից²⁷:

²² St'ü Gökalp Z., *Turkish Nationalism and Western Civilization*. Columbia University Press, 1959, էջ 233, 267:

²³ Նույն տեղում, էջ 222-223: Նշելի է, որ նրա այդ վերաբերմունքն ուղղված էր միայն ավանդական քրիստոնեական՝ կաթոլիկ, ուղղափառ և արևելաուղղափառ եկեղեցիների դեմ, և բողոքականությունը դուրս էր մնում այդ շրջանակից, քանի որ Գյոքալփը, համակրանքով խոսելով բողոքականության մասին, ասում է, որ այն «քրիստոնեության իսլամականացված ձևն է», և, ըստ նրա, հենց բողոքականությունն է գիտություն ստեղծող քրիստոնեության տեսակը Եվրոպայում:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 59:

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 143:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 214-223:

գ. Արևմտյան հիմքից բխող իդեալ-գաղափարներ

1889 թ. Թագավորական բժշկական ակադեմիայում ստեղծված «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի առաջին խմբակցության՝ «Օսմանյան միացյալ» կոմիտեի (թուրք. *“İttihadi Osmani Cemiyeti”*) հիմնադիրը՝ Արդուլլահ Ջևդեթը, արևմտականացման մոլի պաշտպաններից էր։ Նա պնդում էր. «... կա միայն մեկ քաղաքակրթություն՝ եվրոպականը։ Եվ հետևաբար մենք պետք է եվրոպական քաղաքակրթությունից փոխառենք և՛ նրա վարդը, և՛ նրա փուշը»²⁸։ Է. Յ. Ցյուրիխերը նշում է, որ պատահական չէ կոմիտեի հիմնադրման տարեթիվը՝ 1889 թվականը, որը Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության 100-րդ տարելիցին էր²⁹։ Միևնույն թվականին նոր շարժման հայրերից մեկը՝ Ահմեդ Ռիզան³⁰, մեկնում է Փարիզ՝ մասնակցելու Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության 100-ամյակի միջոցառումներին³¹։

²⁸ Hanioglu M. Ş., *նշվ. աշխ.*, էջ 17:

²⁹ Stü Zücher E. J., *նշվ. աշխ.*, էջ 98:

³⁰ Ահմեդ Ռիզա (1859-1930), «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի հիմնադիրներից, եվրոպաֆիլ, կրթական գործիչ, տեսաբան, 1908-1918 թթ. Օսմանյան խորհրդարանի ներկայացուցիչների պալատի նախագահող, սակայն սկսած 1910թ. համարվում է Միություն և առաջադիմություն կոմիտեի հետ չառնչվող գործիչ։ Կենտրոնացած էր Օսմանյան կայսրության ռեֆորմացիայի գաղափարի վրա, լայնորեն օգտվում էր պոզիտիվիստական սոցիալական կառուցվածքի մոդելներից և նպատակահարմար էր գտնում դրանք կիրառել Օսմանյան կայսրության գյուղատնտեսությունն ու արդյունաբերությունը զարգացնելու համար։

³¹ «Օսմանյան միացյալ» կոմիտեի հիմնադրումից հետո ողջ կայսրությունով մեկ և արտասահմանում սկսեցին ձևավորվել մասնաճյուղեր։ Նշված երկու հիմնադիրներին շուտով միացան անձինք Էդիրնեից (Ադրիանապոլիս)՝ Ֆայիկը, Հոքա Իբրահիմը և փոստատան ծառայող Մեհմեդ Թալեթը։ Այդպիսով, կազմվեց կոմիտեի միջուկը։ Նրանց գործունեությունն ընդլայնվում է կայսրությունից դուրս։ Հետագայում խմբերը միավորվեցին՝ ստեղծելով մեկ կոմիտե։ 1895 թ. Ահմեդ Ռիզան համաձայնվում է ղեկավարել կոմիտեն։ 1896 թ. ընդհատակյա շարժումն անվաճափոխության արդյունքում ստանում է «Միության և առաջադիմության օսմանյան» կոմիտե անվանումը, սակայն ներքին պառակտման արդյունքում իր հետապնդած քաղաքական նպատակներին չի հասնում, նրա անդամները ցրվում են, և Օսմանյան կայսրության ներսում շարժումը դադարում է գործել մոտ մեկ տասնամյակ։ Այս ընթացքում, սակայն, փարիզյան ճյուղը Ահմեդ Ռիզայի գլխավորությամբ շարունակում է գործել։ Դրա հետևանքով, ինչպես իրենք իրենց կոչում էին Եվրոպայում տպագրվող իրենց թերթերում, «երիտթուրքերը» անցան Եվրոպա՝ ուսանելու կամ ապաստան գտնելու որպես քաղաքական աքսորյալներ։ 1902 թ. Փարիզում կայացած օսմանյան լիբերալների կոնգրեսի ընթացքում «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն պառակտվեց երկու ճյուղի, մեկի ղեկավարը արքայազն Սաբահեդդինն էր, որը հիմնեց ավելի լիբերալ, ոչ ծայրահեղական ուղղվածությունը, մյուսը՝ Ահմեդ Ռիզան, որը շարունակեց ղեկավարել իր օսմանիստական, սակայն ոչ ռադիկալ իսլամական դիրքորոշումով։ Սակայն 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո կոմիտեն աստիճանաբար դարձավ ծայրահեղ ազգայնական. ազգայնական տրամադրություններն էլ ավելի սրվեցին երիտթուրք եռապետների՝ Թալեթի, Էնվերի և Ջեմալի իշխանության օրոք (հմմտ. Zücher E. J., *նշվ. աշխ.*, էջ 95-99: Պատմաբան Արսեն Ավագյանը մանրամասն անդրադարձել է կոմիտեի հիմնադրմանը, անցած փուլերին. տե՛ս Авакян А., *Геноцид армян: механизмы принятия и исполнения решений*, МИГА, Ереван, 2013):

Եվրոպական հասարակությունն իթթիհատականներին ընկալում էր որպես լիբերալների, որոնք տոգորված էին Օգյուստ Կոնտի³², Արթուր դը Գոբինոյի³³ և Գյուստավ Լը Բոնի³⁴ տեսություններով: Տրապիզոնի կաթոլիկ թեմի առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոս Նազլյանն իր հուշերի մեջ ուղեգծում է երիտթուրքերի աշխարհայացքը պոզիտիվիստական հիմքով՝ որպես Օգյուստ Կոնտի դպրոցի հետևորդներ³⁵: Ֆրանսիացի այս փիլիսոփաների հանդեպ համակրանքն ու նրանց գաղափարներից ազդված լինելը մասնավորապես արտացոլվում են Արդուլահ Ջնդեթի կողմից Գյուստավ Լը Բոնի գաղափարների յուրացման մեջ³⁶: Ամբոխի և ազգերի հոգեբանությանը վերաբերող Լը Բոնի հեղինակած գործերը, ըստ նրա, թույլ կտային փոխել մուսուլմանի հոգեբանությունը, սակայն այս հեղինակների գրվածքները հրամցվում էին իսլամի կողմնակից էլիտային փոքր-ինչ այլ լույսով. նշված մտածողների վերաբերյալ երիտթուրքերը ձևավորում էին այնպիսի կարծիք, որ նրանք երևան ավելի շատ իսլամի ոգուն հարազատ հեղինակներ, քան ուղղակի եվրոպական փիլիսոփաներ: Իսկ Ահմեդ Ռիզան ասում էր, որ քրիստոնեություն քարոզել մուսուլմանների մեջ անհնարին խնդիր է, այն կրոնափոխությունը, որ պիտի կատարվի մուսուլմանների մեջ, պոզիտիվիզմի կրոնափոխությունն է³⁷:

³² Օգյուստ Կոնտ (1798-1857), ֆրանսիացի փիլիսոփա, պոզիտիվիզմի և սոցիոլոգիայի՝ որպես ինքնուրույն գիտության, հիմնադիրն է: Պոզիտիվիստական համակարգն անջատում է գիտությունը մետաֆիզիկայից և աստվածաբանությունից, հասարակությունը խիստ դասակարգված է ներկայացվում, որի գաղափարական հիմքը «պոզիտիվիստական եկեղեցու հոգևոր այրերի» կողմից մշակված պոզիտիվիստական բարոյագիտությունն է: Կոնտն իր փիլիսոփայությունն անկրոն է ստեղծել, բայց այն իր հիմքում նաև քրիստոնեությունը քննադատող ու քրիստոնեությանը հակադրվող փիլիսոփայություն է: Այս մասին են վկայում Օ. Կոնտի և նրա հիմնած դպրոցի աշխատությունները:

³³ Արթուր դը Գոբինո (1816-1882), ֆրանսիացի գրող, տեսաբան, դիվանագետ, որը հայտնի դարձավ իր «Մարդկային ցեղերի անհավասարության մասին» աշխատությամբ: Նա հետազայում համարվեց գիտական ռասիզմի առաջին տեսաբաններից մեկը: Իր այդ կոթողային աշխատության մեջ նա կոչում է մարդկության բիրիական ծագումնաբանությանը՝ Ադամից և Եվայից ծագելու տեսությանը, սակայն սպիտակ ռասան, ըստ նրա, դոմինանտ ռասա է՝ քաղաքակիրթ մշակույթ և կառավարման համակարգ ստեղծելու տեսակետից: Գոբինոն գործածում էր «արիացի» եզրույթը՝ նկատի ունենալով հնդեվրոպական մշակույթը կրող անհատին, սակայն ավելի ուշ նա այն սկսեց օգտագործել գերմանական ցեղի (*la race germanique*) առնչությամբ: Այս տեսաբանի աշխատանքներն օգտագործվել են նաև Ադոլֆ Հիտլերի և նացիստների կողմից՝ ի սպաս դնելով իրենց քաղաքական ուսույթիաներին (տե՛ս օրինակ՝ Fortier P. A., “Gobineau and German Racism,” in *Comparative Literature*, 1967, Vol. 19, No.4, էջ 341-350, McDonough F., *Hitler and the Rise of the Nazi Party*, New York, Routledge, 2012, էջ 56):

³⁴ Գյուստավ Լը Բոն (1841-1931), ֆրանսիացի հոգեբան, սոցիոլոգ, մարդաբան և պատմաբան: Հանրաճանաչություն ձեռք բերեց մարդկային բազմության, ամբոխի հոգեբանության ուսումնասիրություններով: Հիմնական մտքերը վերաբերում են ամբոխի հոգեբանությանը (որպես կարևոր քաղաքական ու սոցիալական միավորի), արական սեռի դոմինանտությանը, ինչպես նաև նկարագրել է ամբոխի վրա ազդելու եղանակները:

³⁵ *Տրապիզոնի թեմին վիճակաւոր Յովհաննէս արք. Նազլեանի յուշերը*, Ա հատոր, Պէյրուք, 1960, էջ 10-11:

³⁶ Տե՛ս Hanioglu M. Տ., *նշվ. աշխ.*, էջ 201:

³⁷ *Նույն տեղում*, էջ 202:

Ի վերջո, երիտթուրքերի հակաքրիստոնեությունն ուներ մի կարևոր հիմնարար պատճառ, քանի որ վերաբերում էր և՛ գաղափարախոսությանը, և՛ քաղաքական հայացքներին, և՛ ընդհանուր կառույցին: Հաճախ գիտական շրջանակներում շրջանցվում է երիտթուրքերի՝ եվրոպական ծագում ունեցող ազատորմնադրության մոդելով գործելու իրողությունը: «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի ազատորմնադրական գիծը սկիզբ էր առնում իտալական կարբոնարիներից³⁸, և հետևաբար այն «... դասական կուսակցություն չէր, այլ գաղտնի կազմակերպություն՝ անօրինական կառույցներով»³⁹:

դ. Իթթիհատականությունը 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո

Թեմայի վերաբերյալ եղած գրականությունը համադրելով՝ կարելի է պնդել, որ երիտթուրքերի գաղափարախոսությունը՝ իթթիհատականությունը, չնայած բաղադրյալ գաղափարախոսություն էր և կազմակերպության գործունեության սկզբում ողողված էր իրարամերժ գաղափարներով, սակայն իր գոյության վերջին փուլում՝ 1908-1918-ին, անհողողող էր քրիստոնյաներին և հատկապես հայերին կոտորելու հարցում: Նրանք սկզբնապես որդեգրած եվրոպական շատ սկզբունքներ հեղափոխությունից հետո արագ մի կողմ դրեցին՝ միաժամանակ պահպանելով պոզիտիվիստական շատ գաղափարներ: «Ազատություն, հավասարություն և արդարություն»⁴⁰ սկզբունքը ձևական դարձավ և մոռացվեց, երբ, սկսած 1908-ից՝ որպես ազգայնականներ որդեգրեցին «Թուրքիան՝ բացառապես թուրքերի համար»⁴¹ բանաձևը:

Իթթիհատականությունն իր պանթուրքականությամբ «սրբազան» էր հռչակված, և երիտթուրքերի մշակած ցեղասպանական ծրագիրն այդ «սրբազան նպատակին» հասնելու կարևոր «ծիսակատարություններից էր»⁴²: Դրա մասին են վկայում մի քանի աղբյուրներից քաղված տեղեկությունները: Մասնավորապես, Արամ Անտոնյանի «Մեծ ոճիրը» գրքում ասվում է. «...մէկը միսէն արիւնսարբու պաշտօնեաներու բազմութիւն մը, ոգուով նուիրուած էին այդ «սուրբ գործ»ին,– ինչպէս կը հռչակուէր պաշտօնական տօքիմաններու մէջ»⁴³: Հատկանշական են հայերի վերջին մնացորդներին կոտորել չցանկացող կայմակամին ուղղված Վանի, Բիթլիսի

³⁸ St' u Ramsaur E. E. Jr., *նշվ. աշխ.*, էջ 103-108, Авакян А., *նշվ. աշխ.*, էջ 10, Sciarrone R., *L'Impero ottomano e la Grande Guerra*. Sapienza Università di Roma, Roma, Edizioni Nuova Cultura, 2015, էջ 94:

³⁹ Авакян А., *նշվ. աշխ.*, էջ 10-11:

⁴⁰ Թուրք. “Hürriyet, Mısavat, Adalet”. սա «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի պաշտոնական կարգախոսն էր:

⁴¹ Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը, ՀՅԹԻ, Երևան, 2012, էջ 44:

⁴² St' u Akçam T., *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Qusetion of Turkish Responsibility*, New York, 2006, էջ 57-58:

⁴³ Անտոնյան Ա., *Մեծ ոճիրը*, Երևան, 1990, էջ 41:

և այլ վայրերի կոտորածները կազմակերպող Զևդեթ բեյի խոսքերը. «–Ուրեմն չե՞ս գիտեր թե ի՞նչ ծրագիր կը հետապնդէ կառավարութիւնը....»⁴⁴:

Արքեպիսկոպոս Հովհաննէս Նազյանը վերաշարադրում է Ռընէ Պինոնի⁴⁵ հայտնի արտահայտությունը («Ոճը՝ գերմանական, գործը՝ թրքական»⁴⁶) և որակավորում է Եղենի իրականացման մեխանիզմը, որպէս՝ «Ոճը ադանդաւորական - գործը երիտասարդ-թրքական»⁴⁷: Համաձայն իրենց օրաթերթերի հրապարակումների՝ նրանք թուրքերին համարում են իշխող ցեղ, իսկ պատերազմը, ըստ նրանց, իշխող ցեղերի ուժի արտահայտություններից է՝ հանդէպ թույլ ցեղերի, ովքեր պետք է կրեն դրա հետևանքները, որքան էլ դրանք ծանր լինեն⁴⁸: Այս ամենը, համաձայն արքեպիսկոպոսի, պոզիտիվիստական գաղափարներով տոգորված լինելու արդյունքն էր: Եվ արդեն 1911 թ. Սալոնիկում կայացած երիտթուրքերի IV ժողովում (սեպտեմբերի 29-ից հոկտեմբերի 9-ը) ընդունվում է բնակչության իսլամացման մասին դրույթը, որը նախատեսում էր ուժացում, իսկ անհաջողության դեպքում՝ ոչնչացում⁴⁹: Այդ որոշումների գործադրումն արտոնվեց ու հանրայնացվեց 1914 թ. նոյեմբերի 14-ին *ջիհադի* հայտարարմամբ:

Ե. Երիտթուրքերի կրոնափիլիսոփայությունը. կրոնը քաղաքականության մեջ

Մեր ժամանակների հայտնի ցեղասպանագետ Բեն Կիերնանն ասում է. «Չնայած բոլոր երեք ռեժիմները (երիտթուրքականը, նացիստականն ու կիմերը –Շ. Խ.) աթեիստական էին, յուրաքանչյուրն էլ հատկապես թիրախավորեցին կրոնական փոքրամասնություններին (քրիստոնյաներին, հրեաներին և մուսուլմաններին)»⁵⁰: Իհարկե, երիտթուրքական գաղափարախոսության՝ կրոնականի հետ առնչվող և միաժամանակ չառնչվող երևույթներն են՝ աթեիզմը և ագնոստիցիզմը, սակայն, ինչպես նշվեց, դրանք միահյուսված էին այլ գաղափարական դաշտերի՝ կենսաբանական մատերիալիզմի, պոզիտիվիզմի, ազատորմնադրության, սոցիալական դարվինիզմի և այլն: Երիտթուրքերից կազմված կառավարությունը պաշտպանում

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 53:

⁴⁵ Ռընէ Պինոն (1870-1958), ֆրանսիացի հրապարակախոս, գրող, Առաջին աշխարհամարտից հետո եղել է “*La Voix de l’Arménie*” ամսագրի խմբագիրը, հեղինակ է Օսմանյան կայսրությանը և Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող մենագրությունների՝ *L’Europe et l’Empire Ottoman. Les aspects actuels de la Question d’Orient*, Paris, 1908, *L’Europe et la Jeune Turquie. Les aspects nouveaux de la Question d’Orient*, Paris, 1911, *La suppression des Arméniens: method allemande, travail turc*. Paris, 1916:

⁴⁶ Ռընէ Պինոնի՝ Եղենին նվիրված գրքի վերնագրի մի մասն է. Pinon R., *La suppression des Arméniens, Méthode allemande, travail turc*. Librairie Académique Perrin, Paris, 1916:

⁴⁷ *Տրապիզոնին թեմին վիճակաւոր Յովհաննէս արք. Նազլեանի յուշերը...*, էջ 8-9:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 10-16:

⁴⁹ Авакян А., *նշվ. աշխ.*, էջ 43-45:

⁵⁰ Ben Kiernan, “*Twentieth-Century Genocides: Underlying Ideological Themes from Armenia to East Timor*”, in *The Specter of Genocide: Mass Murder in Historical Perspective*, ed. by Robert Gellately & Ben Kiernan, Cambridge University Press, 2003, p. 29.

էր մուսուլման ազգաբնակչության շահերը: Երիտթուրքերն աջակցում էին մուսուլմանական բոլոր խմբավորումներին, բացառությամբ նաքշբանդիների⁵¹: Երիտթուրք եռապետների՝ աթեիստ⁵² լինելու մասին է խոսում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուն, ով հաճախ է առնչվել նրանց հետ նաև ոչ պաշտոնական հանդիպումների ընթացքում: Ահա թե ինչ է ասում նա Թալեաթի մասին. «Թալեաթի ծագումն այնքան մշտնապատ էր, որ դրա շուրջ բազում պատմություններ էին պտտվում: Ըստ վարկածներից մեկի՝ նա Բուլղարիայի գնչուներից էր, համաձայն մեկ այլ պատմության՝ պոմակ էր. պոմակ էին կոչում բուլղարական ծագում ունեցող այն անձանց, ում նախնիները դարեր առաջ մահմեդականություն էին ընդունել: Ըստ վերջին վարկածի, որը, ըստ իս, համապատասխանում էր իրականությանը, Օսմանյան կայսրության այս տիրակալը ազգությամբ ամենևին էլ թուրք չէր: Ես անձամբ կարող եմ հավաստել, որ իսլամը նրան բոլորովին չէր հուզում, քանզի իր կուսակցության բազում առաջնորդների նման՝ նա էլ էր արհամարհանք տաժում ցանկացած դավանանքի հանդեպ: Մի անգամ նա ասաց ինձ. «Ատում եմ բոլոր քահանաներին, բարբիներին ու խոջաներին»⁵³: Էնվերի մասին Մորգենթաուն ասում է, որ նա ուներ երկու պատմական կուռքեր՝ Նապոլեոնն ու Ֆրիդրիխ Մեծը, հիացած էր ամենայն գերմանականությամբ և պրուսականությամբ, հավատում էր, որ ինքը «ճակատագրի մարդ է»⁵⁴, ուներ համեստ ծագում, սակայն նրա կինը սուլթանական տոհմից էր⁵⁵: Ջենմալը՝ եռապետության երրորդ անձը, մինչև պատերազմը ֆրանսաֆիլ էր, համաձայն Հենրի Մորգենթաուի⁵⁶:

1908 թ. ընդունված սահմանադրությամբ հայտարարվում էր կայսրության բոլոր հպատակների հավասարությունն օրենքի առջև՝ առանց ազգային պատ-

⁵¹ Տե՛ս Кондакчян Р., *Турция: внутренняя политика и ислам*, Ереван. 1983, с. 34. Նաքշբանդի միաբանություն (նաքշբանդիյա), առաջացել է Աբու Յաքուբ ալ-Համադանիի (մահացել է 1140 թ.) թարիքայից, իսկ հետագայում իր անունը վերցրել է տաջիկ խորհրդապաշտ Բահա ալ-դին ալ-Նաքշբանդիից (մահացել է 1389թ.), ուղղիկալ *սուննի* խումբ, որը հակադրվում էր բեկթաշիների լիբերալ իսլամին:

⁵² Չնայած դրան, երիտթուրքերի հիմնի համաձայն, սուլթանը մեղադրվում էր աթեիստ լինելու մեջ, իսկ սկզբնական շրջանի քարոզչական պամֆլետներում Աբդուլ Համիդ II-ը դատաատանի է ենթարկվում Մուհամեդ մարգարեի, հայտնի խալիֆների, օսմանյան սուլթանների կողմից և մահվան դատավճռի է արժանանում. տե՛ս Hanioglu M. Ş., *նշվ. աշխ.*, էջ 200: Սակայն երիտթուրքերի աթեիստ լինելը չէր նշանակում, որ իրենք չէին կարող կրոնական տարբերության հիման վրա թիրախավորել քրիստոնյաներին: Քրիստոնյաների հանդեպ բացասական վերաբերմունքն ակնառու էր, և դա արտացոլված է ականատեսների, միսիոներների, վերապրողների հուշերում: Մասնավորապես Ավորոա Մարդիգանյանի պատմության մեջ ասվում է. «Թալեաթ բեյն ուղարկեց իր հայտնի պատասխանը, որ հիմա այրում է յուրաքանչյուր հայի սիրտ, որտեղ էլ նա գտնվելիս լինի: Այդ պատասխանը բոլորն են լսել: Ահա Թալեաթ բեյի հեռագիրը. «Ինչ էլ քրիստոնյաների հետ անեք, զվարճալի է...» (Հարվի Լ. Գեյթս, *Հռոտրված Հայաստան*, ՀՅԹԻ, Երևան, 2015, էջ 101):

⁵³ *Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը*, ՀՅԹԻ, Երևան, 2012, էջ 21: Հմմտ. *Memoirs of Halide Edib*, The Century Co., New York, 1926, p. 319.

⁵⁴ *Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը...*, էջ 30:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 36:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 81:

կանելության ու կրոնի տարբերակման⁵⁷: Սակայն սահմանադրության II հոդվածով միաժամանակ իսլամը հայտարարվեց պետական կրոն⁵⁸:

Դեպքերի քննությունը ցույց է տալիս, որ երիտթուրքերը քրիստոնյաների հանդեպ սկզբում առերես որդեգրել էին համագործակցելու քաղաքականությունը, իսկ հետագայում՝ ոչնչացնելու: Երիտթուրքերը միահյուսել էին պանթուրքիզմի ու պանիսլամիզմի գաղափարախոսությունները, սակայն պանիսլամիզմին ապագա դերակատարություն չէին տալիս: Ցեղասպանության համար թիրախ դարձան կայսրության գրեթե բոլոր քրիստոնյաները, առաջին հերթին՝ հայերը (առաքելական, կաթոլիկ և բողոքական)⁵⁹, ապա՝ ուղղափառ պոնտացի հույները, ասորի հակորիկյանները, քաղղեացիները⁶⁰: Եղեռնի իրականացման կրոնական նրբերանգը հատկապես երևում է քրիստոնյաների ստեղծած կրոնամշակութային արժեքները ոչնչացնելու մեջ. ավերվում էին եկեղեցիները, փակվում էին կրթական հաստատությունները, սպանվում էին հոգևորականները, առաջարկվում էր իսլամանալ՝ մահանալու փոխարեն. բռնի իսլամացման էին ենթարկվում հատկապես հայ կանայք ու երեխաները:

գ. Իթթիհատական ջիհադը

Կրոնական տարբերությունը որպես գործիք օգտագործելը երիտթուրքերի ցեղասպանական ծրագրի էական տարրերից էր և այդ իմաստով առաջնահերթ էր իսլամադավան երկու կարևոր շերտերի՝ նախ՝ հոգևոր խավի, ապա՝ կայսրության մուսուլմանների համաձայնությունն ստանալը: Դա, ինչպես պարզվեց, այնքան էլ դժվար չէր: 1914 թ. նոյեմբերի 14-ին Օսմանյան կայսրության հոգևոր առաջնորդը՝ *շեյխու ուլ-իսլամը*՝ Հայրի էֆենդին⁶¹, Կոստանդնուպոլսի Ֆաթիհ մզկիթի դիմաց պետական պաշտոնյաների ներկայությամբ ժողովրդի առջև ընթերցեց իր և մի շարք հայտնի իսլամական աստվածաբանների կազմած 5 *ֆեթվաներ*⁶², որով հաստատում էր

⁵⁷ Кондакчян Р., *նշվ. աշխ.*, էջ 34:

⁵⁸ Նույն տեղում:

⁵⁹ Նշված դավանանքներին պատկանող հայ քրիստոնյաները ենթարկվեցին տեղահանության (տե՛ս *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, compiled and introduced by Ara Sarafian, Vol. I: The Lower Euphrates, Watertown, 1993, էջ 117, 143, տե՛ս նաև *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, compiled and introduced by Ara Sarafian, Vol. II: The Peripheries, Watertown, 1994, էջ 19, 62, 91, տե՛ս նաև *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, compiled and introduced by Ara Sarafian, Vol. III: The Central Lands, Watertown, 1995, էջ 57, 137):

⁶⁰ Հատկապես քրիստոնյաներին սպառնացող վտանգներից են խոսում մի շարք օտարերկրյա դիվանագիտական կորպուսների աշխատողներ (տե՛ս *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, compiled and introduced by Ara Sarafian, Vol. I: The Lower Euphrates, Watertown, 1993, էջ 54, 55, 137, 153, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, compiled and introduced by Ara Sarafian, Vol. II: The Peripheries, Watertown, 1994, էջ 51):

⁶¹ Ուզբուլիյու Մուստաֆա Հայրի էֆենդի (Հայրի բին Աֆսի Էյյուրգաբի, 1867-1921), 1914-1916 թթ. եղել է Օսմանյան կայսրության *շեյխու ուլ-իսլամը*:

⁶² Ֆեթվա (արաբ. թարգմ.՝ «որոշում») – իսլամական կրոնաիրավական որոշում՝ կայացված բարձրագույն հոգևոր հեղինակություն ունեցող անձի (մուֆթիի, դադիի, շեյխու ուլ-իսլամի) կողմից: Յուրաքանչյուր կարևոր պետական կամ հասարակական կյանքին վերաբերող որոշում կա-

Մեհմեդ V-ի սրբազան պատերազմի որոշումը, և կոչ էր արվում աշխարհի բոլոր մուսուլմաններին *ջիհադի* դուրս գալ ընդդեմ Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի⁶³: Ղուրանի մի քանի հատվածներ՝ 9:124, 4:11, 37, 105, ըստ արքեպիսկոպոս Հ. Նազլյանի, կարող էին արդարացնել բոլոր մուսուլմաններին *ջիհադի* հրավիրելու և հրովարտակ թողարկելու համար⁶⁴:

Այս մասին շվեդ միսիոներուհի Ալմա Յուհանսոնը *ջիհադի* կոչի վերաբերյալ գրում է. «... Այնուհետև Սրբազան պատերազմ հայտարարվեց, և մենք բոլորս հասկացանք, որ ժողովրդի ճակատագիրը կանխորոշված է: Բարձրաստիճան անձինք և հոգևորականները գրգռիչ ճառեր էին արտասանում այն մասին, որ բոլոր քրիստոնյաները պետք է կոտորվեն: ... Թուրքերը հաճախ էին ասում, որ մինչև ոռուների ժամանումը նրանք կկոտորեն բոլոր քրիստոնյաներին. հետո ոռուները կարող են գալ»⁶⁵:

Հայտնի է, որ իսլամական ուսմունքի համաձայն՝ *ջիհադը* երկշերտ է՝ ներքին և արտաքին⁶⁶: Արտաքին *ջիհադը* կարող է պսակվել հաջողությամբ, երբ ներքին *ջիհադն* իրականացվել է լավագույնս⁶⁷, այսինքն՝ առաջին հերթին *ջիհադը* պետք է ուղղվի ներքին թշնամիների դեմ: Եվ այդ ներքին թշնամիներն Օսմանյան կայսրության քրիստոնյաներն էին՝ հայերը, հույները, ասորիները: Հետևաբար *ջիհադի* հայտարարությամբ նրանք հեշտացրին շարքային մուսուլմանի մասնակցությունը ցեղասպանական ծրագրի իրագործմանը՝ ապահովելով ծրագրի ամենաազդեցիկ գործոններից մեկի՝ կրոնական գործոնի ներկայությունը և դրա արդարացումը միաժամանակ: Սակայն այդ ներքին *ջիհադը* ևս «կողմնակալ էր», քանի որ ուղղված էր ոչ բոլոր ոչ մուսուլմանների դեմ. օրինակ, հրեաները, ի բարեբախտություն

յացնելուց առաջ ֆեթվա ստանալը միշտ պարտադիր պայման է եղել: 1914 թ. նոյեմբերի 14-ին թողարկված ֆեթվան գրվել էր հակիրճ՝ թվով 5 հարց ու պատասխանի տեսքով, այն *ջիհադի* էր կոչում բոլոր մուսուլմաններին՝ ընդդեմ Անտանտի երկրների ու նրանց համակիրների՝ սեփական հավատը և իսլամական «խալիֆայությունը» պաշտպանելու պատրվակով (ֆեթվայի օսմաներեն տեքստը՝ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 80, տե՛ս նաև *Großer Bilder-Atlas des Weltkrieges*, München, Bruckmann, 1915, էջ 369, որտեղ ֆեթվայի տեքստը գրված է 4 լեզուներով՝ օսմաներեն, արաբերեն, պարսկերեն և գերմաներեն): Բացի *ֆեթվայից* կրոնական պատերազմ հայտարարելու առթիվ հրապարակվեց նաև ավելի մանրամասն մի պաշտոնական բրոշյուր (հայերեն թարգմանությունը՝ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 149), իսկ ոռուսախոս մուսուլմանների համար թողարկվեցին նաև երկլեզու թոուցիկներ՝ ոռուսերեն և օսմաներեն (ՀՅԹԻ-ի գիտական ֆոնդեր, ք. 31, թպ. 14, ֆ.հ. 26):

⁶³ *Ջիհադի ֆեթվան* թողարկող շեյխու ուլ-իսլամը՝ Հայրի էֆենդին, 1915 թ. սեպտեմբերին հրաժարական է ներկայացնում, որը հետագայում մեկնաբանվում է՝ իբր նա դեմ էր օսմանյան քրիստոնյաների կոտորածներին: Սակայն որոշ մասնագետներ գտնում են, որ Հայրի էֆենդին բոլորովին այլ պատճառով հեռացավ, նա ուղղակի դեմ էր ապագայում՝ 1916 թ., սպասվող իրավաբանական ռեֆորմին և հետագայում մնաց երիտթուրքերի բարեկամը (տե՛ս Գյայտա Дж., *Шейх Файез эль-Гусейн о геноциде армян: “Ислам непричастен к их деяниям!”*, ФАМ, Москва, 2007, էջ 53):

⁶⁴ *Տրապիզոնին թեմին վիճակաւոր Յովհաննէս արք.* Նազլեանի յուշերը ..., էջ 13-14:

⁶⁵ Յուհանսոն Ա., *Արսուրյալ ժողովուրդ. մեկ փարի հայոց պայքարներից*, ՀՅԹԻ, Երևան, 2008, էջ 48:

⁶⁶ St'eu Streusand D. E., What Does Jihad Mean?, *Middle East Quarterly*, September 1997, էջ 9-17:

⁶⁷ St'eu նույն տեղում, նաև հմմտ. Burkholder R., "Jihad - 'Holy War', or Internal Spiritual Struggle?" in <http://www.gallup.com/poll/7333/jihad-holy-war-internal-spiritual-struggle.aspx>:

իրենց, չէին ենթարկվում բռնաճնշումների, քանզի պետական հակաքարոզչությունը, *ջիհադը* և բռնաճնշումներն ուղղված էին օսմանյան քրիստոնյաների և հատկապես հայերի դեմ: Այս առիթով Մորգենթաուն գրում է. «Բոլոր քրիստոնյաները պաշտոնապես ենթարկվում էին բոյկոտի և ոչ միայն Փոքր Ասիայում, այլև Կոստանդնուպոլսում: Այս մեթոդը, սակայն, չէր տարածվում հրեաների վրա, ովքեր միշտ շատ ավելի ընդունելի են եղել թուրքերի համար, քան քրիստոնյաները»⁶⁸:

Հայրի էֆենդիին հաջորդած *շեյխ ուլ-իսլամը*⁶⁹ Մուսա Քյազիմը⁶⁹ ևս ծառայում էր իթթիհատական շահերին, և այդ է պատճառը, որ Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարք Զավեն արք. Տեր-Եղիայանը, երբ հայերին օգնելու կոչով փորձ է անում դիմել նրան, մերժում է ստանում: *Շեյխ ուլ-իսլամին* դիմելը պատրիարքը պատճառաբանում է այն եղելությամբ, որ երբ նախորդ սուլթաններից մեկը որոշում է կայսրության քրիստոնյաներին սրի անցկացնել, ժամանակի *շեյխ ուլ-իսլամը* կանխում է կոտորածը՝ ասելով, որ դա իսլամին դեմ է, և այդպիսով որոշումը չի իրագործվում, հետևաբար ինքը՝ որպես հայերի հոգևոր առաջնորդ, որոշում է դիմել *շեյխ ուլ-իսլամին*, որ նա միջամտի. «Մուսա Քեազիմ տարուք մարդ չէր, այլ հազիւ 45-50 տարեկան, թունդ իթթիհատական: Պարզեցի մեր ժողովուրդին ներկայ վիճակը եւ խնդրեցի իր միջամտութիւնը որոնց քով որ յարմար կը դատէր: Շեյխ ուլ-իսլամը այսպիսի միջամտութեան մը համար իր անկարողութիւնը յայտնեց եւ երբ ըսի թէ «անցեալին մէջ ձեր նախորդներէն մէկը սուլթանական բնաջնջման հրաման մը ետ առնել տուած է», քմծիծաղով մը ըսաւ «այն ժամանակները այնպիսի բաներ կ'ըլլային»⁷⁰:

Ըստ Արամ Անտոնյանի՝ *ջիհադի* հայտարարման հրահրողները եղան գերմանացիները. նրանք պետք է գրգռեին արաբներին անգլիացիների դեմ և դրա համար անգամ մշակել էին գաղափարախոսություն, տպել էին արաբերեն գրքույկ՝ նպաստելով արաբների մեջ դրա տարածմանը: Այդ գրքի 10-րդ էջի վերջին պարբերության⁷¹ համաձայն՝ մուսուլմանը կարող է իր կրոնական պարտքը կատարել և հարթել փրկության ճամփան առնվազն չորս քրիստոնյայի սպանելով⁷²:

⁶⁸ *Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պարմությունը ...*, էջ 43-44:

⁶⁹ Մուսա Քյազիմ էֆենդի (1858–1920), երկու անգամ եղել է օսմանյան *շեյխ ուլ-իսլամ*, մինչև Եղեռնը՝ 1910-1911 թթ., և Եղեռնի տարիներին՝ 1916-1918 թթ.: Նրա կրոնական պատկերացումները սուֆիստական էին:

⁷⁰ Զաւէն արքեպիսկոպոս, *Պարտիարքական յուշերս. վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ*, Գահիրէ, 1947, էջ 129: Մուսա Քյազիմ Հայրի էֆենդին մի առիթով հայտարարում է իսլամի և իթթիհատականության համերաշխության մասին և ավելին՝ «կուսակցությունից դուրս գալը նշանակում է իսլամի կրոնից հրաժարվել» (*Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի*, առաջաբ., թարգմ. և ծանոթ. Ա. Հ. Փափազյանի, Ե., 1988, էջ 19, մեջբերումը թարգմանված է հետևյալ թերթի հավելվածում տպագրված դատավարության արձանագրությունից. *Թաքվի-ի վերայի*, 5 հուլիս 1919 թ., հ. 3604, էջ 219):

⁷¹ Անտոնեան Ա., *նշվ. աշխ.*, էջ 76- ում զետեղված է այդ տեքստը արաբերենով, պատկեր թ. 9:

⁷² *Նույն փոքրում*, էջ 75-77: Արամ Անտոնյանը պատմում է, որ, անշուշտ, գերմանական այդ քայլն ուղղված էր հատուկ անգլիացիների դեմ, քանի որ արաբական միջավայրում գտնվող նրանց հակառակորդներն անգլիացիներն էին: Դրանից մեծ աղմուկ է բարձրանում, որի պատճառով թուր-

Սովորաբար պետության հրահանգները՝ հայերի տեղահանությունները, կրոնափոխության ենթարկելը և այլ ցուցումներ, տրվում էին մզկիթներում⁷³: Դեսպան Մորգենթաուն խոսում է մի գաղտնի պարսավագրից, որը հավատացյալներին ավելի հստակ ցուցումներ էր տալիս, սակայն այն մզկիթներում չէր ընթերցվում և գաղտնի տարածվել էր մահմեդական բոլոր երկրներում, մանրակրկիտ ներկայացնում էր բոլոր քրիստոնյաների, բացառությամբ գերմանացիների, ֆիզիկական ոչնչացման ծրագիրը: Մորգենթաուն նաև մեջբերումներ է անում այդ փաստաթղթից⁷⁴:

Իսլամադավանի կրոնական պարտքը նաև այլադավաններին իսլամացնելն է, որը մոլեռանդ թուրքի համար լավագույն հոդն էր ստեղծում՝ քրիստոնյաներին և հատկապես հայերին իսլամացնելու համար: Սակայն երիտթուրքերն օգտագործում էին իսլամի կրոնական առանձնահատկությունները՝ հօգուտ սեփական քաղաքական նպատակների, և, իհարկե, *ջիհադը* պատրվակ էր և զենք երիտթուրքերի ձեռքին, քանի որ Քառյակ միության մյուս երկրները՝ պատերազմում Օսմանյան կայսրության դաշնակիցները, քրիստոնեական երկրներ էին և մոլեռանդ իսլամադավաններին եվրոպական քաղաքակրթության դեմ պայքարի կոչելը, որը ներկայացվում էր իբրև քրիստոնեական քաղաքակրթություն, միայն աչքակապություն էր: Սակայն, այդ *ջիհադը* համախոհներ չգտավ ողջ Օսմանյան կայսրության տարածքում ապրող իսլամադավանների շրջանում և արմատներ գցեց հատկապես թուրքերի մեջ⁷⁵: Այն բնույթով յուրահատուկ թուրքական քաղաքական *ջիհադ* էր: Հրովարտակը միանշանակ չընկալվեց ամբողջ իսլամական աշխարհում, քանի որ շատերն այն ընդունեցին որպես երիտթուրքերի քաղաքական ուտոպիաների արդյունք: *Ջիհադի* այս հայտարարությունն այն խթանն էր, որով երիտթուրքերի հաշվարկով պետք է մոլեզնեին իսլամադավաններն այն կայսրության տարածքում, որտեղ դարերով դժվարին փոխհարաբերություններ էին հաստատվել քրիստոնյա տեղաբնիկ ազգերի և իսլամ ընդունած թուրքական քոչվորների սերունդների միջև: Իսլամադավան որոշ հոգևոր առաջնորդներ իրենց մտահոգությունն էին հայտնում առ այն, որ իթթիհատականներն իսլամը տանում են կործանման՝ զանց առնելով իսլամի հիմնադրույթները պետական կառուցվածքի ու ղեկավարման մեջ⁷⁶:

քական կառավարությունն առգրավում և ոչնչացնում է գրքի բոլոր օրինակները: Գերմանիայի մասնակցության մասին տե՛ս Lüdke T., *Jihad made in Germany*. Münster, 2005 աշխատությունը:

⁷³ Օրինակ. «Այսօր բոլոր մզկիթներէն կը յայտարարուէր թէ բոլոր հայերը պիտի աքսորուէին: Հայերը չորս օր միայն ժամանակ ունէին իրենց ինչքերը ծախելու... » (Ճէյքըպսըն Մ., *Օրագրութիւն 1907-1919 Խարբերդ*, Անթիլիաս, 1979, էջ 107):

⁷⁴ Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը ..., էջ 128:

⁷⁵ Օրինակ՝ արաբական միջավայրում *ջիհադի* հայտարարությունը չընդունվեց. հմմտ. Թէքէեան Ա., *Դրուագներ ապրիլեան Մեծ եղեռնէն*, Պէյրութ, 1956, էջ 18, Մարգարյան Ն., *Հայոց ցեղասպանության հերևանքով Սիրիայում հասարակված հայ տարագիրների կարգավիճակը և հայ-արաբական փոխհարաբերությունները (1915-1924 թթ.)*, Երևան, ՀՅԺԻ, 2013, էջ 46, 49:

⁷⁶ Кондакчян Р., *Նշվ. աշխ.*, էջ 35: «Դեռ 1908 թ. հոկտեմբերին մեծաքանակ սոֆթ խումբը գալիս է սուլթան-խալիֆի մոտ՝ պահանջելով, որ նա հոգա կրոնի պահպանման և մուսուլմանների իրավունքների մասին, որոնք ոտնահարվում են երիտթուրքերի կողմից: 1909թ. մարտի 31-ին երիտ-

Սակայն *ջիհադի* այդքան մեծ անհրաժեշտությունն այն պատճառով էր, որ հենց Օսմանյան կայսրության այն տարածքների վրա ուղղորդվեր, որոնք համարվում էին *ջիհադի* տարածք, տարածք, որը *դար ուլ-հարք* էր՝ «պատերազմի տուն», այն դեպքում, երբ Օսմանյան կայսրությունն ամբողջությամբ համարվում էր *դար ուլ-իսլամ*՝ «իսլամի տուն»։ Ստացվում է անհարիր ու ոչ բնականոն իրավիճակ. *դար ուլ-իսլամի* տարածքի ներսում կան *դար ուլ-հարքեր*։ Եվ երիտթուրքերի շեշտադրումը ոչ այնքան արտաքին թշնամիների դեմ մղվող *ջիհադի* վրա էր, քանի որ այն, ինչպես նշվեց, կողմնակալ *ջիհադ* էր և ուղղված էր ոչ բոլոր այսպես կոչված «անհավատ եվրոպացիների» դեմ, այլ կենտրոնացումը կատարվում էր ներքին թշնամիների դեմ մղվող *ջիհադի* վրա։ Բացի այդ. «Հոգևորականներն իրենց դժգոհությունն էին արտահայտում, որ երիտթուրքերն ընկերական հարաբերություններ էին հաստատել կալգերական Գերմանիայի հետ, այսինքն՝ գյավուրների հետ....»⁷⁷։ Փորձելով կառավարելի դարձնել իսլամական հոգևոր դասին՝ երիտթուրքերը որոշեցին հարցի լուծումն ապահովել ահաբեկմամբ՝ ընդունելով այնպիսի որոշումներ, որոնք կխախտեին իսլամի դիրքը հասարակական և քաղաքական կյանքում, օրինակ՝ անջատելով քաղաքացիական դատարանները շարիաթականներից։ Բայց նրանք փորձում էին զգույշ լինել իսլամ հոգևորականների հետ առճակատման երևույթից, քանի որ վախենում էին մուսուլման խավի հզոր աջակցությունից գրկվելուց՝ իրենց նպատակներն իրականացնելու ճանապարհին⁷⁸։

Երիտթուրքերի ջանքերով ինքնաարդարացման հատվածներ փնտրվեցին և գտնվեցին Ղուրանի մեջ, համաձայն որոնց ոչ իսլամադավանը մարդ չէ⁷⁹, և նրան

թուրքերի քաղաքական հակառակորդները Սուլթան Ահմեդի հրապարակում կազմակերպեցին բուռն բողոքի ելույթ, որն անցավ «Պահանջում ենք Շարիաթ» և «Կորչի՛ սահմանադրությունը» կարգախոսներով։ Մուֆթիներ կային, ովքեր վախենում էին Ալլահի պատժից, որ կարող է ընկնել մուսուլմանների վրա՝ քրիստոնյաներին կոտորելու պատճառով, և հանդիմանում էին քաղաքական իշխանություններին (տե՛ս թ. 186 հոդումը հետևյալ գրքում՝ Гяйта Дж., *նշվ. աշխ.*, էջ 213-214)։

⁷⁷ Кондакчян Р., *նշվ. աշխ.*, էջ 38։

⁷⁸ Նույն տեղում։

⁷⁹ Ապամարդացումը կամ դեհումանիզացումը ցեղասպանությունների ամենարճառ զոհերից մեկն է. դրա հետևանքով թիրախավորված խումբը պետք է կա՛մ հավասարեցվի բացիլի կենդանական մակարդակի, կա՛մ պիտի դեմոնիզացվի, այսինքն՝ նրան վերագրվեն ոչ մարդկային ստորակարգ կամ ծայրահեղ բացասական բարոյական գծեր (հմտ. Piven J. S., “Lord of the Flies as Parable of the Invention of Enemies, Violence and Sacrifice”, in *Jihad and sacred vengeance*, edited by Piven J. S., Boyd Chr., Lawton H. W., Bloomusaleam Press, 2002, էջ 135, Жирар Р., *Насилие и священное*, М., 2000, էջ 8-10)։ Այս իմաստով ընդունված է պիտակավորելը համարել հոգեբանորեն թշնամանքի ստեղծման և ամրապնդման տարրերից մեկը։ Թուրք մուսուլմանները քրիստոնյաներին կոչում էին անհավատ՝ *գյավուր* (թուրք. *Gâvur*, ծագում է արաբերեն *كافر* (*kāfir*) բառից)։ Սա կրոնական գործոնի վճռական դերակատարության մասին վկայող լայն դիսկուրսի թեմա է։ *Գյավուր*-ի ենթատեքստը կրոնականն է, և դրա գործածումն ավելի ընդունված էր, քան քրիստոնյա ազգերի էթնոնիմները՝ *էրմենի*, *յունան*, *ասուր* և այլն։ Պետք է ուշադրություն դարձնել այն փաստին, որ *էրմենի*-ն առանց *գյավուր*-ի չէր ընկալվում թուրքերի կողմից, այսինքն՝ եթե ումն մեկը *էրմենի* էր, նշանակում է՝ *գյավուր* էր, իսկ *գյավուր*-ը, ըստ Ղուրանի, թշնամի է, իսկ *էրմենի*-ն բովանդակային ամրություն չունեի այս իմաստով, քանի որ *էրմենի*-ն կարող էր մուսուլման դառնալ ու դադարել *գյավուր* լինելուց։ Այն դեպքերում, երբ հայերը մահվան սպառնալիքով մուսուլմանություն էին ընդունում, թուրքերի համար դադարում էին *գյավուր* լինելուց, իսկ արդեն

սպանելն էլ հետևաբար վատ արարք չէ⁸⁰, մանավանդ որ համարձակվում է կովել իսլամադավանի դեմ⁸¹: Իսկ քանի որ իսլամը, ի տարբերություն քրիստոնեության, ճակատագրապաշտական հատակ հիմքեր ունի⁸², կարող է մուսուլմանին տալ այն հավաստիացումը, որ Ալլահն է կանգնած եղել յուրաքանչյուր մուսուլմանի արարքի հետևում, կամ էլ՝ հայերի կոտորվելը Ալլահի կամքն է եղել⁸³: Կրոնական տեքստի նպատակային օգտագործումն այդպիսով թեթևացրեց վիճակը, ինչի հետևանքով առավելագույնս հեշտ դարձավ չպատերազմող խաղաղ անգլեն բնակչության հանդեպ կիրառել կրոնական բռնություններ, որոնք մուսուլմանի աչքին բռնություններ չէին, այլ միսիոներություն⁸⁴: Պետությունը նաև կանխեց այն դեպքերը, երբ հնա-

մուսուլմանին սպանելը մեղք է համարվում ըստ Ղուրանի. «...ասկյարներն սպանեցին իմ փոքրիկներին՝ նրանց գլուխներն իրար խփելով: Նրանք բռնաբարեցին Շիրինին, հետո կտրեցին նրա կրծքերը: Նա տանջամահ լինելով հոգին ավանդեց իմ աչքի առջև, իսկ ինձ կենդանի թողեցին՝ ասելով. «Ղու կրոնավորն էս եղել, դու մուսուլման ես» (Գեյթս Հ. Լ., *նշվ. աշխ.*, էջ 69, հմմտ. Гайята Дж., *նշվ. աշխ.*, էջ 213-214): Մինչև եղեռնը հայերին տրվող *Millet-i Sadika* («Հավատարիմ ժողովուրդ» - այս ընդհանուր անվանումը տրվել է Օսմանյան կայսրության ոչ իսլամադավան երեք ազգի՝ հայերին, հրեաներին և հույներին) անվանումը վերացել էր, և թուրքերն սկսել էին հայերին կոչել այլ կերպ, ինչպես ասում է Յակոբ Քյունցլերը. «... շուտով մահմեդականները հայերի մասին խոսելիս նրանց միայն «դավաճան հայ ազգ» էին կոչում (*Melun ermeni Millet*)» (Քյունցլեր Յ., *Արյան և արցունքի երկրում*, Երևան, 2011, էջ 29):

⁸⁰ Ղուրան 2:3,211, 3-7:94, 135, 9:29-41, 47:4. այս և հետագա համարները դուրս են գրվել համաձայն Ղուրանի հետևյալ հայերեն տպագրության՝ *Ղուրան*, թարգմ. արաբ. հայ.՝ Աբր. Ամիրխանյան, Վառնա, 1909:

⁸¹ «Տես այնպիսիների պատիժը, որ Աստուծոյ և նրա մարգարէի դէմ են կոտում և երկրիս վրայ ման գալիս ապականելով, սա է որ սպանեն կամ խաչեն կամ ձեռները և ոտները դէմ առ դէմ կտրեն, կամ երկրիցն աքսորեն: Սա նրանց անպատուութիւնն է այս աշխարհքում և նրանց համար մեծ տանջանք կայ հանդերձեալումը» (5:37):

⁸² *Ալ-Քադաա*-ի կամ *ալ-Քադար*-ի ուսմունքը իսլամում. տե՛ս Ղուրան, 2:255, 9:51, 25: 2, 10.61, 87:1-3 և այլն:

⁸³ «Իսլամական ավանդույթը, ի տարբերություն քրիստոնեականի, չի ճանաչում այլ պատմություն, քան սրբազան պատմությունը. բոլոր իրադարձությունները մարդկության պատմության մեջ, արարչագործության առաջին օրերից սկսած մինչև ահեղ դատաստան, մուսուլմանի համար լի են սակրալ իմաստով: Այդ առումով իսլամն առանձնանում է համաշխարհային այլ կրոններից. և՛ քրիստոնեությունը, և՛ առավել ևս բուդդայականությունն ընդունում են սրբազան և աշխարհիկ պատմությունների զուգահեռ գոյությունը» (*Ислам Классический* (Энциклопедия), сост., общ. ред. и пред. К. Королева. М., СПб., 2005, сс. 77-78): Տե՛ս մուսուլման հոգևորականի խոսքերը, որը հայերի տառապանքները մեկնաբանում է որպես Ալլահի կամքը, որը չի խղճում հայերին (*The Armenian Genocide. Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916*, edited by Wolfgang Gust, Berghahn Books, 2014, p. 47):

⁸⁴ Սրա ապացույցներից է հայերի կոտորածներին ծիսականություն հաղորդելու միտումը մի շարք վկայություններում: Յակոբ Քյունցլերն իր հուշագրության մեջ գրում է. «Կրակոցների արանքում լսում էինք նաև արաբ կանանց բարձրաձայն «Լիլիլիլիլի» կանչերը: Մեզ ծանոթ էին այդ կանչերը, որովհետև դրանք կովող մահմեդականների շրջանում սովորական են: Այսպես են սովորաբար մահմեդական կանայք ոգեշնչում իրենց տղամարդկանց քրիստոնյաների ջարդերի միջոցին» (Քյունցլեր Յ., *նշվ. աշխ.*, էջ 48): Լորդ Քինրոսը հետևյալ վկայությունն ունի. «Երբ երիտասարդ հայերի մի մեծ խումբ բերվեց շեյխի առջև, նա հրամայեց նրանց գցել իրենց մեջքերի վրա և բռնել ձեռքերից և ոտքերից: Ապա ականատեսի բառերով նա սկսեց արտասանել Ղուրանից տողեր և կտրեց նրանց կոկորդները զոհաբերվող խոյի մասին մեքքայական ծեսից հետո»

րավոր կլինե՞ր որևէ կերպ օգնել հայերին՝ պատժի կամ մահվան սպառնալիքով. «Ամանին մունետիկը գիւղի բոլոր փողոցներուն մէջ շրջեցաւ, պոռալով, թէ՛ ռեւէ մէկը որ ռեւէ ձեռով կ'օգնէ հայերուն, անոնց ուտելիք, դրամ կամ ռեւէ բան տալով, ծեծի պիտի ենթարկուի ու բանտ նետուի»⁸⁵:

Եզրափակենք հետևյալ դիտարկումներով. երիտթուրքերը սոսնձեցին երկու գաղափարական սեկտորներ՝ առաջադեմ արևմտյանն ու հետամնաց օսմանականը՝ արևմուտքից փոխառելով առաջադիմելու, գիտելիքի ուժի, աշխարհիկացման իդեալները՝ պարադոքսալ կերպով փորձելով համադրել ազգամոլության, «թշամխներից» ազատվելու և բռնի ուժի դիմելու թուրքական գործելաոճի հետ: Այդ միակցման արդյունքում թշամխ տարրը դիտվեց կայսրության քրիստոնյա բնակչությունը, և իթթիհատականության տված պտուղներն առաջին հերթին ուղղվեցին հայերի դեմ: Հարացուցային իմաստով երիտթուրքական կրոնական քաղաքականությունն ընդդեմ քրիստոնյաների ընթացավ հակաքրիստոնեական (արևմտյան և թուրքական) փիլիսոփայության յուրացման, քրիստոնյաների՝ որպես թշամխների պիտակավորման, հակաքրիստոնեության քարոզչության, *ջիհադի* հայտարարման (որպես զանգվածային մասնակցությունն ապահովող օղակ), տեղահանության և կոտորածների անհրաժեշտության հրամանների առկայության պայմաններում, այլևայլ մոտիվացիոն ազդակների կիրառմամբ, և այս ամենն իրագործվեց իսլամադավան բոլոր խավերի մասնակցությամբ:

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍԱԿԱՆ ՈՒՂԵՆԻՇՆԵՐԸ:

ԿՐՈՆԸ՝ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՐՈՆԻ ՄԵՋ

Շուշան Խաչատրյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում ներկայացվում են երիտթուրքերի կողմից եվրոպական փիլիսոփայության և թուրքական հին ու նոր ուսմունքների յուրացման փորձերը, որի արդյունքում ստեղծվեց սինկրետիկ գաղափարախոսություն՝ պանթուրքիզմ-պոզիտիվիզմ-նոդեռնիզմ միախառնմամբ: Առանձնահատուկ ուշադրության նյութ է երիտթուրքերի կրոնական քաղաքականությունը, որն ուղղվեց Օսմանյան կայսրության քրիստոնյաների, առաջին հերթին՝ հայերի դեմ:

Բանալի բառեր՝ իթթիհատականություն, գաղափարախոսություն, պանթուրքիզմ, կրոն, ջիհադի կոչ:

(Lord Kinross, *The Ottoman Centuries, The Rise and Fall of the Turkish Empire*, New York, Morrow Quill, 1977, p. 560):

⁸⁵ Քասունի Ե., Քննական ակնարկ «Միշընըրի հերըլտ»ի 1915-1918 թթ. հայ ժողովուրդի ցեղասպանությանն եւ վերածնունդի մասին արձանագրած վկայագրություններուն, Պէյրութ, 2012, էջ 67:

THE YOUNG TURKS' IDEOLOGICAL GUIDELINES: RELIGION IN POLITICS AND
POLITICS IN RELIGION*Shushan Khachatryan*

SUMMARY

The article presents the Young Turks' attempts to adopt European philosophy and Turkish old and new doctrines as a result thereof a new syncretic ideology was formed. The latter ideology called ittihadism was a synthesis of Pan-Turkism, positivism and modernism. Special attention is put on the Young Turks' religious policy which was directed against the Christians of the Ottoman Empire, especially - the Armenians.

Keywords: ittihadism, ideology, Pan-Turkism, religion, call for jihad.

ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОРИЕНТИРЫ МЛАДОТУРОК: РЕЛИГИЯ В ПОЛИТИКЕ И
ПОЛИТИКА В РЕЛИГИИ*Шушан Хачатрян*

РЕЗЮМЕ

В статье представлены предпринимаемые младотурками попытки адаптации европейской философии и турецких старых и новых доктрин, в результате которых образовалась новая синкретическая идеология - иттихадизм. Иттихадизм представлял собой смесь пантюркизма, позитивизма и модернизма. Особое внимание уделяется религиозной политике младотурок, которая была направлена против христиан Османской империи, в особенности - против армян.

Ключевые слова: иттихадизм, идеология, пантюркизм, религия, призыв к джихаду.

ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՆ ՄԻԱՏԱՐԻ ԴԱՐՁՆԵԼՈՒ ԳԱՂԱՓԱՐԸ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

Ռեգինա Գալուստյան

XV-XVI դդ. և նույնիսկ դրանից ավելի ուշ թուրքերը չունեին էթնոնիմ, ընդհանուր ազգային ինքնագիտակցություն: Էթնիկական ինքնագիտակցությանը փոխարինում էր կրոնականը: Թուրք ազգին պատկանելու զգացումը զարգացած չէր: Այն փոխարինվում էր օսմանյան պետության և մուսուլմանական համայնքի ղեկավարին՝ սուլթան-խալիֆին հավատարմությամբ¹: Նշենք, որ ընդհուպ մինչև XX դ. սկիզբ, օսմանյան պատմագրությունը գրեթե չէր հետաքրքրվում թուրքերի ծագմամբ: Դրա բովանդակությունը օսմանյան ցեղից օսմանյան տերության ծագման և սուլթանական դինաստիայի հետ կապված իրադարձությունների վերապատման մեջ էր²: Թուրքական ազգի, հայրենիքի, միասնական համայնք կազմելու, դրա համար գոհողությունների գնալու տեսական գաղափարներն առկա էին թուրքական վերնախավի³ շրջանում՝ սկսած 1860-ական թթ., սակայն քարոզվում էին հիմնականում գրականության և մամուլի միջոցով: Բացառություն չէին «Միություն և առաջադիմություն» («İttihat ve terakki», երիտթուրքեր) կուսակցության անդամները, որոնք որոշակի ազդակների ներքո սկսեցին ավելի խորությամբ գիտակցել թուրքական ազգին պատկանելու փաստը և, ի տարբերություն նախկին քաղաքական վերնախավերի, դիմեցին գործնական քայլերի՝ այդ գաղափարները հանրության մեջ տարածելու, և բարենպաստ պայմաններ ստեղծեցին՝ դրանք ընդունելու համար: Նշենք նաև՝ որ այդ ազդակներն ավելի շատ արտաքին ծագման էին, քան թե ներքին:

1908 թ. հուլիսին Մակեդոնիայում տեղակայված թուրքական բանակի ստորաբաժանումներն ապստամբեցին և շարժվեցին Կ. Պոլիս՝ սուլթանից պահանջելով վերականգնել 1876 թ. ընդունված, բայց չգործադրված սահմանադրությունը: Տեղի ունեցավ պետական հեղաշրջում, երկրում հաստատվեց սահմանադրական միապետություն, փաստացի իշխանությունն անցավ «Միություն և առաջադիմություն»

¹ Տե՛ս Еремеев Д. Е., *Этногенез турок*, М., 1971, էջ 159, տե՛ս նաև Ronald Grigor Suny, *Writing Genocide: The fate of the Ottoman Armenians, A Question of Genocide: Armenians and Turks at the end of the Ottoman Empire*, ed. by R. G. Suny, Fatma Muge Gocek, Norman M. Naimark, 2011, էջ 32:

² Նույն տեղում, էջ 20: «Օսմանեան տիրապետութիւնը՝ Օսմանեան բառի յատկորոշումովս իսկ յայտնի է որ իշխող Տան տիրապետութիւնն է, և ո՛չ թէ թուրք ժողովուրդի կամ ազգի՝ որ տիրապետուած երկիրներու հետ ո՛չ մէկ առնչութիւն չէ՝ ունեցեր» («Առաջամարտ», 1912, թիւ 32, էջ 1):

³ «Ազգերը, այսպիսով, սահմանվում են կամքի և մշակույթի առումով, բայց միայն ազգայնականության դարաշրջանում: Ազգայնականությունն է ստեղծում ազգեր, այլ ոչ թե հակառակը: Բայց սա չի նշանակում, որ դա (ազգը) պարզապես *միաձող էլիտաների* կողմից առաջ քաշված կոնստրուկցիա է, այն պատմական երևույթի՝ ինդուստրացման անհրաժեշտություն է: Մտածող էլիտաները պարզապես լցնում են (մարմնավորում են) (խնդիրը) այն դատարկությունը, որը պետք է լցվի, ասելով՝ մենք կարիք ունենք ընդհանուր մշակույթի» (Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, 1983, p. 56):

կուսակցությանը⁴։ Վերջիններս գտնում էին, որ Օսմանյան կայսրության պետական կարգերի փոփոխությունը կարող էր երկրի հանդեպ վստահություն առաջ բերել արևմտամետրոպական պետությունների մոտ։ Սակայն, ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, երկրի արտաքին քաղաքական դրության և «հիվանդ մարդու» կարգավիճակի փոփոխություն տեղի չունեցավ։ Հեղաշրջումից անմիջապես հետո Ավստրո-Հունգարիան պաշտոնապես հայտարարեց Բոսնիա և Հերցեգովինայի բռնակցման մասին, որը նա գրավել էր դեռևս 1876 թ.։ Բուլղարիան հայտարարեց Արևելյան Ռումելիան Բուլղարիայի բուն տարածքին միացնելու և անկախ թագավորություն հռչակելու մասին։ Կրետեն միացվեց Հունաստանին⁵։ 1911 թ. սեպտեմբերի 29-ին Իտալիան պատերազմ հայտարարեց Օսմանյան կայսրությանը⁶։ 1912 թ. իտալացիները ուժեղացրին Դարդանելլը և գրավեցին Դոդեկանեսի կղզիախումբը (Էգեյան ծովում)⁷։ Հոկտեմբերին Լոզանում կնքված հաշտության պայմանագրով Լիբիան անցավ Իտալիային⁸։ Տարածքային այդ կորուստը բուռն արձագանք ստացավ երկրում։ Հալիդե Էդիպն իր հուշերում գրում է, որ աֆրիկյան տարածքների կորստի հետևանքով երկրում բոլորողներին իտալական ապրանքները. «Ես չեմ գնի իտալական ապրանք։ Ես չեմ ուտի մակարոն։ Ես չեմ խոսի իտալերեն»⁹, սակայն այդ կորուստը նաև՝ «ստիպեց փողոցում կանգնած մարդուն գիտակցել, որ բարեփոխումները և արևմտականացված Թուրքիայի իդեալն էին բոլոր խնդիրների պատճառը»¹⁰։ Արտաքին ճնշումներն ու պարտությունը բազմաթիվ թուրքերի շրջանում առաջացրին օսմանիզմի նկատմամբ հիասթափություն և մղեցին թուրքական ազգի ծագման պատմության եռանդուն ուսումնասիրմանը և թուրքերի մշակութային առանձնահատկությունների վերհանմանը,

⁴ St' u Dadrian V. N., *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Berghahn Books, Oxford, 1995, էջ 179:

⁵ Նույն տեղում, էջ 188:

⁶ St' u *История дипломатии: дипломатия в новое время (1872-1919 гг.)*, том II, под ред. В. П. Потемкина, ОГИЗ, Л.-М., 1945, էջ 208: Թուրքիան ռազմատնտեսական տեսանկյունից պատրաստ չէր պատերազմին։ Տրիպոլիի յոթիագարանոց թուրքական կայազորի դեմ նետվեց 56 հազար իտալացի՝ զինված հրետանիով, օդուժով, որն այդ ժամանակ առաջին անգամ օգտագործվեց ռազմական գործողություններում։ Հարկ է նշել նաև այն, որ տեղի արաբ բնակչությունը թշնամաբար էր տրամադրված թուրքերի նկատմամբ և իտալացիներին ընդունում էր որպես ազատարարների։ Պայքարն ընթանում էր Միջերկրական, Էգեյան և Կարմիր ծովերում, որտեղ նույնպես Իտալիան գերիշխող դիրք ուներ (տե՛ս Алиев Г. З., *нշվ. աշխ.*, էջ 211, Zürcher E. J., *Turkey: A Modern History*, I. B. Tauris, 2004, էջ 102):

⁷ St' u Zürcher E. J., *Turkey: A Modern History...*, էջ 106-107, մանրամասն տե՛ս “The Orient”, Constantinople, vol. III, No. 17:

⁸ St' u Hall Richard C., *The Balkan Wars 1912-1913: Prelude to the First World War*, Taylor & Francis, 2002, էջ 20:

⁹ Ավստրո-Հունգարիայի կողմից Բոսնիա և Հերցեգովինայի գրավումից հետո էլ օսմանցիները բոլորող էին ավստրիական ապրանքները։ Նույնը տեղի ունեցավ նաև Տրիպոլիտանական պատերազմից հետո։ Ցյուրիսերը նշում է, որ բոլորողը հետաքրքիր էր նրանով, որ դա քաղաքականության նոր ձևի առաջին օրինակն էր, երբ առաջնորդները փորձեցին համախմբել քաղաքական հասարակությունը (տե՛ս Zürcher E. J., *Turkey: A Modern History...*, էջ 104):

¹⁰ Halide Edib, *Memoirs of Halide Edib*, The Century Co., New York, London, 1926, p. 303.

իսկ այդ առանձնահատկությունների բացակայության պայմաններում՝ դրանց հորինմանը և արհեստական ներարկմանը հանրության մեջ:

Իտալա-թուրքական հաշտության բանակցությունները դեռ չավարտված՝ սկսվեց Բալկանյան առաջին պատերազմը. Բալկանյան դաշինքը¹¹ կազմող երկրները՝ Սերբիան, Բուլղարիան, Հունաստանը, Չեռնոգորիան, 1912 թ. հոկտեմբերին պատերազմ հայտարարեցին Օսմանյան կայսրությանը: Երիտթուրքերը քարոզում էին պատերազմի գաղափարը: Թալեաթը Կոստանդնուպոլսում անցկացվող ցույցերի գլխավոր կազմակերպիչներից էր, որի մասնակիցները պահանջում էին պատերազմ Բալկաններում՝ բացականչելով. «Հարձակվե՛ք Ֆիլիպեի (Ֆիլիպոպոլիս) վրա, հարձակվե՛ք Սոֆիայի վրա»: Ռազմական նախարար Նազըմ փաշան հայտարարում էր. «Պատերազմի հռչակումից հետո մեկ շաբաթ էլ չի անցնի, և օսմանյան դրոշը կծածանվի Ֆիլիպեի և Սոֆիայի վրա»¹²: Պատերազմը, սակայն, այլ ելք է ունենում, և մայիսի 30-ին կնքված խաղաղության պայմանագրով Օսմանյան կայսրության եվրոպական հատվածն անցնում է հաղթողների տնօրինության տակ: Կոստանդնուպոլիսը և նեղուցների ափամերձ շրջանները էնոս – Միդիա սահմանագծով, նախկին Ռոդոսթո – Միդիա սահմանագծի փոխարեն. ահա թե ինչ մնաց Օսմանյան կայսրության եվրոպական հատվածից¹³:

Եվրոպական դիվանագիտության ակտիվ միջամտության արդյունքում բռնկված Բալկանյան երկրորդ պատերազմի (1913-ի հունիսի 29 - օգոստոսի 10) արդյունք հանդիսացող Կոստանդնուպոլսի պայմանագրով Ադրիանապոլիսը¹⁴ և Մալկարան վերադարձվեցին Օսմանյան կայսրությանը¹⁵: Չնայած դրան՝ թուրքերի կրած պարտությունը ծանր էր՝ հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ դա պարտություն էր Բալկանյան քրիստոնյա հպատակ ժողովուրդներից, նախկին

¹¹ Բալկանյան դաշինքի կազմավորման ուղղությամբ տարվող բանակցությունների մասին մանրամասն տե՛ս *История дипломатии*, том II, էջ 222-223, անդամ-երկրների տարածքային պահանջների մասին՝ նույն տեղում, էջ 217-219, ինչպես նաև՝ Hall Richard C., *նշվ. աշխ.*, էջ 11-12:

¹² Akçam Taner, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, Henry Holt and Company, New York, 2006, p. 85, Акчам Танер, *Турецкое национальное “Я” и Армянский вопрос*, М., 1995, с. 60.

¹³ Թուրքիայից անջատվեցին եվրոպական բոլոր վիլայեթները՝ Սալոնիկը, Արևելյան Ռումելիան, Էդիրնեն, Մոնաստիրը, Շքորթան, Յանինան (տե՛ս *История дипломатии*, том II, էջ 229):

¹⁴ Ադրիանապոլիսը Օսմանյան կայսրության նախկին մայրաքաղաքն էր և սիմվոլիկ մեծ նշանակություն ուներ:

¹⁵ Stü Fikret Adanir, *Non-Muslims in the Ottoman Army and the Ottoman Defeat in the Balkan War, A Question of Genocide: Armenians and Turks at the end of the Ottoman Empire*, ed. by R. G. Suny, Fatma Muge Gocek, Norman M. Naimark, Oxford University Press, NY, 2011, էջ 125: Պայմանագրում առկա էր նաև սահմանային բնակչության փոխանակման մասին կետ Օսմանյան կայսրության և Բուլղարիայի միջև, ինչը կառավարության դեպի միատարրություն տանող քայլերից կարելի է համարել:

«ոայայից»¹⁶: Տարածքային կորուստները հսկայական էին¹⁷: Ֆրանսիացի հրապարակախոս Ժակ Կայզերը, անդրադառնալով Տրիպոլիտանական և Բալկանյան պատերազմներին, գրում է. «1911 թ. սեպտեմբերին կար երեք Թուրքիա. Եվրոպական, Ասիական և Աֆրիկյան: 1912 թ. սեպտեմբերին Աֆրիկյան Թուրքիան վերացավ, և մնացին միայն երկուսը: 1913 թ. սեպտեմբերին մնաց միայն մեկը՝ Ասիական Թուրքիան»¹⁸: Թաներ Աքչամը նշում է. «Պատերազմը սկսվեց հոկտեմբերին, և ավերիչ արշավից հետո օսմանցիները կորցրին «հզոր Ռումելիա»-ն՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գրեթե բոլոր առաջնորդների ծննդավայրը»¹⁹: Դա խոր հոգեբանական ազդեցություն ունեցավ հենց կառավարող կուսակցության պարագլուխների և գաղափարախոսների վրա²⁰ և արտահայտվեց իրենց կայացրած որոշումների, արարքների, ինչպես նաև հետագայի արդարացումների և մեկնաբանությունների մեջ:

Նոր՝ ազգայնական քաղաքականություն և «հայրենիքի» որոնում

1913 թ. գարնանից թուրքական ազգայնականությունը դարձավ *պաշտոնական առաջնահերթություն*²¹: Բալկանյան պատերազմները և եվրոպական շրջանների անջատումը խոշոր ազդեցություն ունեցան կայսրության բնակչության էթնիկ

¹⁶ Տե՛ս Սիմոնյան Հր. Ռ., *Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը*, Երևան, 1986, էջ 231:

¹⁷ Կայսրությունը կորցրեց մոտ 60 հազ. քառ. կմ տարածք՝ 4 մլն բնակչությամբ, ինչը տարածքային կորստից բացի նաև հսկայական տնտեսական հարված էր (տե՛ս Zürcher E. J., *Turkey: A Modern History...*, էջ 108): Երկրի ներքաղաքական տեսանկյունից օգտակար էր ունենալ քրիստոնյա հպատակներ՝ զինծառայությունից ազատված և դրա համար «բեղել ասկերիեն» (bedel-i askeri) հարկ վճարող: Այս սկզբունքով էր առաջնորդվում Աբդուլ Համիդը ինչպես հայկական վիլայեթներում, այնպես էլ Բալկաններում սլավոնների նկատմամբ (տե՛ս Киракосян Дж., *Западная Армения в годы Первой Мировой войны*, Ереван, изд-во Ереванского Университета, 1971, էջ 33): ԱՄՆ-ի դեսպան Հ. Մորգենթաուս իր հուշերում նշում է. «Դարեր շարունակ թուրքերը պորտաբույծների նման ապրել են իրենց լծի ծանրության տակ կքած աշխատատեղեր մարդկանց հաշվին: Թուրքերը դաժան հարկեր էին դնում նրանց վրա՝ հասցնելով վերջիններիս ծայրաստիճան չքավորության, տնտեսական կործանման...» (Մորգենթաու Հ., *Դեսպան Մորգենթաուի պարմությունը*, Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2012, էջ 211):

¹⁸ Սիմոնյան Հր. Ռ., *նշվ. աշխ.*, էջ 232: «18-րդ դարի վերջին Օսմանյան կայսրությունը բաղկացած էր Բալկաններից (այսօրվա Սերբիա, Բոսնիա, Կոսովո, Մակեդոնիա, Ալբանիա, Հունաստան, Բուլղարիա և Ռումինիայի մեծ մասը), Անատոլիայից (ներկայիս Թուրքիա) և արաբական աշխարհի մեծ մասից (ներկայիս Սիրիա, Լիբանան, Հորդանան, Իսրայել, Իրաք, Քուվեյթ, Սաուդյան Արաբիայի մի մասը, Եգիպտոս, Լիբիա, Թունիս և Ալժիր): Իր դոմինիոնների մեծ մասում սուլթանի իրական իշխանությունը շատ թույլ էր, որոշ մասերում գործնականում չկար» (Zürcher E. J., *Turkey: A Modern History...*, p. 9):

¹⁹ Akçam Taner, *նշվ. աշխ.*, էջ 85:

²⁰ Հալիդե Էդիբի մեկնաբանությամբ իրավիճակը Կոստանդնուպոլսում աղետալի էր. «Ամեն երեկո, երբ ես հիվանդանոցից դուրս էի գալիս, լսում էի թերթեր տարածող տղաներին իրենց հատուկ թողարկումներն ավետելիս, որոնք միշտ պարունակում էին նոր թուրքական աղետ: Պարտված թուրքական բանակի ամայի երթը թշնամի ազգերի միջով, նրա հալածվելը և սովամահ լինելը, ցրտահարվելը, միայն դրա մի քանի անդամների հասնելը մայրաքաղաք թվում էր անվերջանալի մղձավանջ» (Halide Edib, *նշվ. աշխ.*, էջ 338):

²¹ Տե՛ս Writing Genocide: *The fate of the Ottoman Armenians...*, էջ 33, Akçam Taner, *նշվ. աշխ.*, էջ 84:

կազմի վրա. գերիշխող տարրն այժմ մուսուլմաններն էին: Պատմաբան Թաներ Աքչամը նշում է. «Թուրքերը, որոնք չէին կարող ասել «ես գոյություն ունեմ» Բալկանյան պատերազմներից առաջ, այժմ կարող էին ասել այդ բառերը և նույնիսկ նախագծել ազգայնացման ծրագիր»²²: Բալկանյան պարտության հետ մեկտեղ պարտություն կրեց պաշտոնական օսմանիզմի²³ դոկտրինան և, ընդհակառակը, ուժեղացավ թուրքիզմը: Երիտթուրքերի գաղափարախոսներից Զիյա Գյոքալփը գրում է, որ Բալկանյան պատերազմների ընթացքում բուլղարացիները ոգեշնչվում էին իրենց ավանդույթներով, իսկ իրենք՝ «սառը օրենքներով և կանոններով», արդյունքում՝ պատմությունը հաղթեց աշխարհագրությանը: Դա շտկելու համար նա կոչ էր անում սկսել ճանաչել թուրքերին՝ նրանց ծագումից սկսած²⁴: Ի հավելումն, նա հայտարարում էր, որ օսմանիզմի այն դրույթը, համաձայն որի կայսրության բոլոր ժողովուրդները կազմում էին մեկ ազգ, չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ «այդ մարդկային հավաքականության մեջ առկա էին մշակութային առումով անկախ ազգություններ»²⁵:

Բանաստեղծ Յահյա Քեմալը պատմում է. «Ես Փարիզում ուսանողական միտինգների էի գնում: Բալկանյան պատերազմի նախօրեին մեր ազգային փոքրամասնությունները՝ հույները, բուլղարները... մեծ հանրահավաքներ էին կազմակերպում: Այդ ժամանակ մեր երիտթուրքերն էլ Արդուլ Համիդի տապալումով էին զբաղված: Նրանք թուրք ազգից, բանից տեղյակ չէին: Տեսա, որ հույները, բուլղարները ցանկանում էին տապալել ոչ թե Արդուլ Համիդին, այլ մի ուրիշ բան: Սրանք թուրք ազգին են ուզում տապալել: Ուրեմն թուրք ազգ կոչվող մի բան կա²⁶: Սկսեցի մտածել, թե ինչպիսի ազգ է դա: Ո՞րն է նրա անցյալը: Ես այդ ժամանակ քաղաքական գիտությունների դպրոցում պատմություն էի ուսանում: Թուրք ազգի անցյալն իմանալու համար սկսեցի փորձիլ պատմության գրքերը: Ահա, իմ մեջ այսպես ծնվեցին ազգի զգացումն ու ազգայնականությունը»²⁷: Այն, որ թուրքերը պարտություն կրեցին հինգ հարյուրամյակ իրենց գերիշխանության ներքո գտնվող հպատակներից (որոնց անվանում էին «պարտիզպաններ», «խոզարածներ», «ատելի գյավուրներ»)²⁸, թույլ տվեց կայսրության տարածքում բնակվող ազգությունների

²² Նույն տեղում:

²³ Քաղաքական ուղեգիծ, համաձայն որի՝ Օսմանյան կայսրության բոլոր հպատակները համարվում էին օսմանցի՝ առանց կրոնի և ազգի խտրության: Հետաքրքրական է այն, որ Վանում հրատարակվող «Աշխատանք» թերթը ազգայնական շարժումների ծագումը Օսմանյան կայսրությունում, ներառյալ Բալկանյան պատերազմները, արդյունք էր համարում այն բանի, որ հպատակ ժողովուրդները՝ ««օսմանցի» անորոշ և տարտամ տերմինի շնորհիվ՝ արհամարհած և զրկած գտան իրենց ազգային իրաւունքները: «Օսմանցի» ողորմելի կաղապարը չի կարող ճգնել, ոչնչացնել մանր ազգությունները» («Աշխատանք», 1913 թ., թիվ 29, էջ 2):

²⁴ Ziya Gokalp, *Turkish Nationalism and Western Civilization*, Columbia University Press, New York, 1959, p. 95.

²⁵ Նույն տեղում, էջ 136:

²⁶ Bunlar Türk Milleti'ni yikmak istiyorlar. Demek Türk Milleti diye bir şey var.

²⁷ Şair ve fikir adamı olarak. Yahya Kemal beyatlı, Ankara, 2008, p. 11.

²⁸ Киракосян Дж., *уշվ. աշխ.*, էջ 51:

բացառման և օտարման միջոցով կազմել նոր հանրություն՝ թուրք, ինչի համար անհրաժեշտ էր տարածք, որը պետք է «հայրենիք» հանդիսանար այդ հավաքականության համար²⁹։ Բալկանյան պատերազմներից հետո Փոքր Ասիան՝ «Անատոլիան», և հատկապես «Արևելյան Անատոլիան»՝ Արևմտյան Հայաստանը, նոր նշանակություն ստացան երիտթուրքերի համար։ Զգացումը, որ «Անատոլիան թուրքերի վերջին կանգառն էր», հայրենիք, որը պետք էր պաշտպանել ցանկացած գնով, ընկած էր երիտթուրքերի, այնուհետև քեմալականների Փոքր Ասիան միատարր դարձնելու և այնտեղ միմիայն թուրքերի համար հայրենիք ստեղծելու քաղաքականության հիմքում³⁰։ Բալկանյան պատերազմներից հետո Անատոլիայի թուրք գյուղացին դարձավ ընդօրինակման իդեալ։ Գյոքալփը գրում էր. «Մենք ցանկանում ենք, որ մեր երեխաները նմանվեն Անատոլիայի գյուղացուն»³¹։

Հարկ է փաստել, որ Բալկանյան պատերազմները ոչ միայն Փոքր Ասիան միատարր դարձնելու գաղափարի արմատավորման հիմքը հանդիսացան, այլև որոշակիորեն դյուրին դարձրին դրա քարոզումը և իրականացումը։ Ջարդված թուրքերի զինվորական գումարտակները վերադառնում էին Փոքր Ասիա՝ մուսուլման փախստականների հետ միասին։ Չքավոր դարձած և քաղցած ամբոխն իր դժբախտությունների պատճառ պետք է համարեր ոչ թուրք ժողովուրդներին, «այդպիսին էր պաշտոնական քաղաքականության նպատակը»³²։ Իշխանություններն այդ փախստականներին քրիստոնյաների դեմ լարելուց բացի օգտագործեցին Արևմտյան Հայաստանի էթնիկ քարտեզը փոփոխելու նպատակով։ Այդ քաղաքականությունը խոր արմատներ ուներ Օսմանյան կայսրությունում։ Դեռևս Բեռլինի՝ 1878 թ. պայմանագրից հետո, որն իբր պետք է երաշխավորեր հայերի անվտանգությունը³³, սուլթանական կառավարությունը հայերի թվաքանակը նվազեցված էր ներկայացնում³⁴, Արևմտյան Հայաստանի էթնիկական կազմը փոփոխում էր բռնություններ-

²⁹ St'u Montserrat Guibernau, Anthony D. Smith on nations and national identity: a critical assessment, *Nations and Nationalism* 10 (1/2), 2004, էջ 140:

³⁰ St'u Zürcher E. J., *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, I. B. Tauris, NY, 2010, էջ 120: Ինչպես Սապահ-Գուլյանն է իրավամբ նշում. «Հայաստանը իր աշխարհագրական դիրքով Թուրք պետական, կայսերական, բերդի դռն է կազմում։ Հայաստանը ունենալով՝ Օսմանցին բերդի բանալին իր ձեռքն ունի, իսկ առանց նրան՝ նա ոչ միայն ամրոցի տեղը չէ, այլ այդ ամրոցը գոյություն չի ունենալ չի կարող, ինչքան էլ որ նա փոքր ծալի վերածուկ էր։ — Կ. Պօլսի փականքը Հայկական բարձունքների վրայ պիտի որոնել» (Սապահ-Գիլյան Ս., *Երիտասարդ Թիւրքիա*, Պարիզ, 1908, էջ 50):

³¹ Ziya Gokalp, *նշվ. աշխ.*, էջ 244:

³² Киракосян Дж., *նշվ. աշխ.*, էջ 51: «Հարյուր տարվա ընթացքում սեփական կայսրության արագ փլուզումը, Օսմանյան կայսրությունից դուրս գալուց հետո նոր պետությունների՝ Հունաստանի, Սերբիայի, Բուլղարիայի և Ռումինիայի ստեղծումը, այն ակնառու փոփոխությունները, որոնք որ տեղի ունեցան այդ հետամնաց տարածքներում թուրքական լուծը թոթափելուց հետո, է՛լ ավելի սաստկացրին օսմանցիների ատելությունն «անհավատների» հանդեպ...» (Մորգենթաու Հ., *նշվ. աշխ.*, էջ 212):

³³ Կիրակոսյան Զ. Ս., Սահակյան Ռ. Գ., *Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)*, Եր., 1972, էջ 128:

³⁴ «Հայերը, իբրև հպատակներ, զանազան հարկեր են վճարում... պակասեցնել հայերի թիվը — կընշանակէ նրանցից ստանալիք հարկի քանակն էլ նազեցնել... և ահա նորից օգնութեան է հաս-

րով և ջարդերով³⁵ արտասահմանյան նոր միջամտությունը չեզոքացնելու նպատակով: Նման քաղաքականությունը սովորական էր Օսմանյան կայսրությունում և կատարվում էր քրիստոնեաբնակ բոլոր շրջաններում: Օրինակ, 1911 թ. երիտթուրք պարագլուխներից դոկտոր Նազըմը Իթթիհատի կենտրոնական կոմիտեի հաստատմանը ներկայացրեց Մակեդոնիան աստիճանաբար բռնիացի մուսուլմաններով բնակեցնելու ծրագիր³⁶: Պարտությունը Բալկանյան պատերազմում խանգարեց դրա գործադրմանը: Այնուհետև օրակարգ մտավ Արևմտյան Հայաստանի էթնիկ կազմն արհեստականորեն փոփոխելու ծրագիրը՝ Բալկաններից ներգաղթած մուսուլմաններին՝ մուհաջիրներին այնտեղ տեղաբաշխելով: Վահան Մինախոյանը, հետագայում Հայաստանի Առաջին հանրապետության խորհրդարանի անդամ, փաստում է իշխանությունների կողմից մուհաջիրներին դեպի հայկական վիլայեթներ ուղղորդելը: Նա գրում է. «Թուրքական փախստականները Բալկանյան պատերազմների արդյունքում վերադառնում էին «տուն»՝ արյունաթաթախ, ոտքով, ծանր բեռով և կորացած մեջքով: Վերադառնում էին չարությամբ և վրեժի ծարավով: Ո՞ւմ դեմ: Ամբողջ աշխարհի դեմ, քրիստոնեության դեմ: Եկան Կոստանդնուպոլիս, նրանց վտարեցին, եկան Սմիռնա, վտարեցին, և ահա նրանք Հայաստանում են»³⁷: 1913 թ. ընթացքում Ասիական Թուրքիա էր անցել 250.000 փախստական Բալկաններից, որից 150.000-ը հաստատվել էր Արևմտյան Հայաստանում: Երիտթուրքական կառավարությունը ստիպում էր հայերին իրենց հողերի և ունեցվածքի մի մասը զիջել ներգաղթյալներին³⁸: 1913 թ. հուլիսի 3-ից 24-ը Կոստանդնուպոլիսի դեսպանաժողովում ներկայացված բարենորոգումների ռուսական ծրագրում, որը հենված էր 1895 թ. Մայիսյան բարենորոգումների և Կոստանդնուպոլիսի Հայոց պատրիարքարանի ծրագրերի վրա, հատուկ կետ էր մտցված մուհաջիրներին հայկական նահանգներում բնակեցնելու արգելքի մասին, ինչը խիստ ընդդիմության հանդիպեց հատկապես Գերմանիայի կողմից, որպես մուսուլմանների և հայերի համար Հայաստանում բնակության վայրի ազատ ընտրության

նում թիրքական հնարագիտությունը: Մի ակնթարթում... իրականությունը փոխվում է. հայաբնակ վայրերը լայնանում են, հայ ազգաբնակչությունը աճում-մեծանում, մեռածները կենդանանում, չծնւածները ծնւած համարում: Բայց եթէ այդ նոյն թոպէին դիպլոմատիական մի հարց ծագէ հայերի քանակի մասին, մի որևէ ակնարկ լինի բարենորոգումներ մտցնելու առիթով – Ելդըզը իսկոյն սև քօղի տակ կծածկէ վերոյիշեալ փաստը և նորից հրապարակ կհանէ նախորդ փոքրիկ ու ողորմելի թերը» (Թովչեան Ե., *Երիտասարդ Թուրքիան և հայերը*, մասն առաջին, Թիֆլիս, 1909, էջ 216):

³⁵ Տե՛ս Киракосян Дж., *նշվ. աշխ.*, էջ 37:

³⁶ Տե՛ս Авакян А., *Геноцид армян: механизмы принятия и исполнения решений*, Музей-институт геноцида армян, Ереван, 2013, էջ 49:

³⁷ Алиев Г. З., *նշվ. աշխ.*, էջ 194:

³⁸ Տե՛ս Միմնյան Հր., *1912-1913 թթ. Բալկանյան պատերազմները և հայերը*, Երևան, 2014, էջ 457: Մի ֆրանսիացի դիվանագետի տված հարցազրույցում Ավստրո-Հունգարիայում Օսմանյան կայսրության դեսպան և նախկին մեծ վեզիր Հիլմի փաշան գաղթականների վերաբնակեցման հավանական վայր է առաջարկել «Ադանայի շրջանը, որն այնքան բերրի է, որ նման է մի փոքրիկ Եգիպտոսի» (Kévorkian Raymond, *The Armenian Genocide. A Complete History*, I. B. Tauris, London, New York, 2011, p. 141):

հավասար իրավունքի խախտում³⁹: Պատրիարք Հովհաննես Արշարունին պարբերաբար բողոքներ էր ներկայացնում Բարձր Դռանը՝ հիշեցնելով, որ կան պետական ազատ հողեր, որոնք կարելի էր բաժանել մուսուլման գաղթականներին և նրանց համար պայմաններ ստեղծել⁴⁰, սակայն այդ բողոքները որևէ արդյունք չէին ունենում: Բալկանյան փախստականների վերաբնակեցման ծրագրի նպատակը մուսուլմանական տարրի ուժեղացումն էր կայսրության արևելյան վիլայեթներում՝ «անբարեհույս» հայկական տարրը դուրս մղելու միջոցով⁴¹: Հետագոտողներ Թ. Աքչամը և Է. Ցյուրիսերը փաստում են, որ այս կետը որոշիչ էր, քանի որ այս մուսուլման ներգաղթյալները կստանձնեն անմիջական դեր հետագա Հայոց ցեղասպանության իրագործման մեջ⁴²:

Փոքր Ասիան միատարր դարձնելու գաղափարի ծագումը

Բալկանյան պատերազմից հետո երիտթուրքերի շրջանում տիրապետող էր դառնում այն տեսակետը, որ եթե ժամանակին իրենց նախնիները ձուլած լինեին Բալկանների քրիստոնյա բնակիչներին, ապա այդ տարածքներն այժմ կգտնվեին Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ: Այդ գաղափարի առկայությունն իր հուշերում փաստում է նաև Կոստանդնուպոլսում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուն (1913 - 1916 թթ.)⁴³: Թուրքիզմի հայտնի գաղափարախոսներից Ջելալ Նուրին 1912 թ. հրատարակած «Օսմանյան անկման պատմությունը» գրքում նույնպես նշում է, որ դրա մեջ էր կայսրության փրկությունը, սակայն խոստովանում է, որ ավելի քան կես հազարամյակի ընթացքում թուրքերին չի հաջողվել ձուլման միջոցով կայսրությունը միատարր դարձնել, հետևաբար ձուլումը չի կարող ազգային-էթնիկական միատարրության հասնելու միջոց լինել: Նման միջոց չէին կարող լինել նույնիսկ զանգվածային հաշվեհարդարները, ինչպես օրինակ՝ համիդյան կոտորածը: Հետևաբար կա միայն մի ճանապարհ՝ Փոքր Ասիայում դիմել այլազգիների՝ հույ-

³⁹ Վանգենհայմը Բեթման Հոլվեգին, 14 հուլիսի, 1913 թ., № 21, *Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919). Материалы Политического архива министерства иностранных дел кайзеровской Германии*, отв. ред. Микаелян В. А., Ер., 1995, էջ 95:

⁴⁰ Տե՛ս Սիմոնյան Հր., 1912-1913 թթ. *Բալկանյան պատերազմները և հայերը...*, էջ 458:

⁴¹ Տե՛ս Алиев Г. З., *նշվ. աշխ.*, էջ 194:

⁴² Տե՛ս Akçam Taner, *նշվ. աշխ.*, էջ 87, Zürcher E. J., *Turkey: A Modern History...*, էջ 117: Մոհաջիրների հայկական նահանգներում բնակեցնելու վերաբերյալ տազնապի մասին մանրամասն տե՛ս «Աշխատանք»-ի (1913, թիւ 43) «Տազնապը անցաւ, բայց պատճառները կը մնան», ինչպես նաև «Առաջամարտ»-ի (1912, թիւ 31) «Պատերազմի արդիւնքէն վրդովուած վրէժ կուզեն լուծել հայերէն» հոդվածները:

⁴³ «Երիտթուրքերը գտնում էին, որ երկրի թուրքացումը պահանջում էր բոլոր քրիստոնյաների՝ ասորիների, հույների և, իհարկե, հայերի բնաջնջում: Որքան էլ նրանք հիանալին 15-16-րդ դդ. մահմեդական գավթիչներով, այնուամենայնիվ նրանք ճակատագրական մեկ սխալ էին գործել. նրանք կարող էին ոչնչացնել երկրի ողջ քրիստոնյա բնակչությանը, սակայն չեն արել: ...Եթե այդ ցեղապետերը Բուլղարիան գավթելուց հետո սրի քաշեին բոլոր բուլղարացիներին և Բուլղարիան բնակեցնեին մուսուլման թուրքերով, հիմա բուլղարական խնդիր այլևս չէր լինի...իսկ եթե նրանք ոչնչացնեին նաև ռումինացիներին, սերբերին և հույներին, ապա այն գավառները, որ այժմ բնակեցված էին այդ ազգերով, մինչ օրս էլ կլինեին սուլթանի տիրույթների անբաժան մասը» (Մորգենթաու Հ., *նշվ. աշխ.*, էջ 219):

ների, ասորիների, հայերի արմատական բնաջնջմանը⁴⁴: Աստիճանաբար արմատավորվում էր այն մտայնությունը, որ եթե թուրքերը ցանկանում են փրկվել վերահաս կործանումից և գոյատևել, ապա միայն մի միջոց գոյություն ունի՝ «Արևելյան Անատոլիայի» լիակատար թրքացում՝ բնիկ ժողովուրդներին ոչնչացնելու միջոցով:

Պատմաբաններ Ուդուր Ումիթ Ունգորը և Մեհմեդ Փոլաթելը, ուսումնասիրելով Հայոց ցեղասպանության ընթացքում հայերի ունեցվածքի բռնագրավման հիմնախնդիրը՝ որպես ցեղասպանության իրականացման դրդապատճառ, այնուամենայնիվ, գալիս են այն եզրակացության, որ երիտթուրքերի համար Հայկական հարցն ազգային հարց էր և ոչ թե տնտեսական: Նրանք փաստում են, որ եթե հայերի կապը «Անատոլիային» պայմանավորված էր նրանց սեփականությամբ, ապա այդ կապը կտրելու համար հարկավոր էր յուրացնել նրանց սեփականությունը, այլ կերպ ասած՝ «երիտթուրքերի քաղաքականության օբյեկտը ոչ թե ունեցվածքն էր, այլ ժողովուրդը»⁴⁵, ավելի ստույգ՝ հայ ժողովուրդը, որը սեփականությամբ կապված էր նոր թուրք ազգի ապագա «հայրենիքի»՝ Փոքր Ասիայի հետ:

Նշենք, որ դեռևս 1911 թ. սկսեցին ծաղկում ապրել մի շարք թուրքական և պանթուրքական կազմակերպություններ, որոնք էլ, գործելով ընդհատակյա կամ բացահայտ, կղառնան Հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչներն ու իրականացնողները: Թուրքական ազգայնական գաղափարախոսության ձևավորման մեջ մեծ դերակատարում ունեցավ 1911 թ. լույս տեսնող «Genç Kalem» պարբերականը (Երիտասարդ գրիչներ), որն իր շուրջը համախմբեց թուրք գրողներին: Նույն թվականին Սալոնիկում հիմնվեց «Türk Ocağı» (Թյուրքական օջախներ) կազմակերպությունը⁴⁶: Այն շատ կարճ ժամանակահատվածում ստեղծեց 60 մասնաճյուղեր կայսրության մեջ, ինչպես նաև Կովկասում⁴⁷: Ավելի ուշ՝ 1913-ին, ստեղծված «Türk Gücü»-ն՝ (Թուրքական ուժ) այդ կազմակերպություններից ամենաազդեցիկն էր, որի նպատակն էր «թուրքական ռասան կործանումից փրկելը»⁴⁸: Իթթիհադի կողմից հովանավորվող այս բոլոր կազմակերպությունները կա՛մ ստեղծվեցին, կա՛մ ակտիվացան 1911 թվականից հետո, երբ երիտթուրքերի IV համաժողովի ժամանակ վերջնականապես հաստատվեց կայսրությունը թյուրքացնելու և մուսուլմանացնելու ծրագիրը⁴⁹: Երիտթուրքերի Սալոնիկյան այդ համաժողովի փաստաթղթերում ասվում էր. «Վաղ թե ուշ պետք է իրականացվի ոչ թուրք տարրերի լիակատար թրքացում: Պարզ է, որ դրան հնարավոր չէ հասնել միայն համոզման միջոցով, պետք է օգտագործել նաև բանակի ուժերը»⁵⁰:

⁴⁴ Տե՛ս Սիմոնյան Հր., *Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը...*, էջ 233, 234:

⁴⁵ Ugur Ümit Üngör, Mehmet Polatel, *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property*, London, Continuum, 2011, p. 166.

⁴⁶ Տե՛ս Авакян А., *նշվ. աշխ.*, էջ 29, 30:

⁴⁷ Տե՛ս Halide Edib, *նշվ. աշխ.*, էջ 321, 323:

⁴⁸ Akçam Taner, *նշվ. աշխ.*, էջ 90, տե՛ս նաև Kévorkian R., *նշվ. աշխ.*, էջ 142:

⁴⁹ Տե՛ս Авакян А., *նշվ. աշխ.*, էջ 30:

⁵⁰ Киракосян Дж., *նշվ. աշխ.*, էջ 82, Авакян А., *նշվ. աշխ.*, էջ 43:

Այսպիսով, պարտությունը Տրիպոլիտանական և Բալկանյան պատերազմներում և կրած տարածքային կորուստները թույլ տվեցին երիտթուրք պարագլուխներին Օսմանյան կայսրությունում բնակվող մյուս ազգությունների բացառման և օտարման միջոցով վեր հանել ու պետական քաղաքականություն դարձնել թուրքիզմը, նոր՝ զուտ թուրքական հանրույթ ձևավորելու նպատակով: Դրա իրականացման համար գաղափարախոսներին անհրաժեշտ էր տարածք, որը պետք է «հայրենիք» հանդիսանար այդ նոր ձևավորվող հավաքականության ինքնության կերտման ծրագրում: Նման տարածք ընտրվեց Փոքր Ասիան, մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանը: Պարտությունը երիտթուրք գաղափարախոսներին ցույց տվեց նաև, որ դարեր շարունակ վարած ձուլման քաղաքականությունն անարդյունավետ էր Բալկաններում, հետևաբար նաև այդպիսին կլիներ կայսրության մյուս շրջաններում: Այս պարագայում որպես խնդրի (բարենորոգումների միջոցով հայկական վիլայեթների հնարավոր ինքնավարությունը) լուծում էր առաջ քաշվում հայ տարրի ոչնչացումը և մուսուլման ներգաղթյալների միջոցով Արևմտյան Հայաստանի էթնիկ կազմը վերաձևելով այն թուրքական դարձնելը: Բռնկված Առաջին համաշխարհային պատերազմն այդ ծրագիրն իրագործելու համար ստեղծեց միջավայր, իսկ հայերի կողմից բարենորոգումների հարցի բարձրացումը՝ Հայոց ցեղասպանությունը հետագայում արդարացնելու պատրվակ:

ՓՈԹՐ ԱՍԻԱՆ ՄԻԱՏԱՐԻ ԴԱՐՁՆԵԼՈՒ ԳԱՂԱՓԱՐԸ ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Ռեգինա Գալուսյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

XV-XVI դդ. և նույնիսկ դրանից ավելի ուշ թուրքերը չունեին էթնոսին, ընդհանուր ազգային ինքնագիտակցություն: Թուրքական ազգի, միասնական համայնք կազմելու, հայրենիքի, դրա համար զոհողությունների գնալու տեսական գաղափարներն առկա էին միայն թուրքական վերնախավի շրջանում: Տրիպոլիտանական (1911-1912 թթ.) և Բալկանյան պատերազմներում (1912-1913 թթ.) կրած պարտությունից հետո պաշտոնական օսմանիզմի քաղաքականությունը ձախողվեց, և թուրքական ազգայնականությունը դարձավ *պաշտոնական առաջնահերթություն*: Ուսումնասիրություններ տարվեցին թուրք ազգի ծագման պատմությունը, մշակութային առանձնահատկությունները, հայրենիքը և հայրենասիրության գաղափարները վեր հանելու, իսկ դրանց չլինելու դեպքում՝ հորինելու և հանրությանը քարոզելու ուղղությամբ: Նաև գործնական քայլեր արվեցին՝ այդ «հայրենիքը» հիմնելու համար:

Բանալի բառեր՝ իտալա-թուրքական պատերազմ, Բալկանյան պատերազմներ, թուրք ազգ, «հայրենիք», մուհաջիրներ:

IDEA OF HOMOGENIZATION OF ASIA MINOR IN THE CONTEXT OF TURKISH IDENTITY CONSTRUCTION

Regina Galustyan

SUMMARY

During XV-XVI centuries and even later the Turks didn't yet form an ethnonym, national self-consciousness. Theoretical ideas of the Turkish nation - united community, homeland, and making sacrifices for the sake of the homeland - existed only among the Turkish elite. After the defeats in the Tripolitanian (1911-1912) and Balkan wars (1912-1913) official policy of Ottomanism failed and Turkish nationalism came on the political agenda. Intellectual circles started research to reveal history of the origins of the Turkish nation, its unique cultural features, ideas of fatherland and patriotism. Not finding such notions, they started to work towards the creation and later propagation of such ideas among the society, which was resulted also in practical steps to establish a "homeland" for the Turkish nation.

The aim of this article is to present the abovementioned developments in the Empire.

Keywords: Italo-Turkish war, Balkan wars, Turkish nation, "fatherland", muhajirs.

ИДЕЯ ГОМОГЕНИЗАЦИИ МАЛОЙ АЗИИ В КОНТЕКСТЕ КОНСТРУИРОВАНИЯ ТУРЕЦКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Регина Галустян

РЕЗЮМЕ

В XV-XVI веках и даже позднее турки не имели собственного этнонима, национального самосознания. Теоретические идеи турецкой нации, объединенной общности, родины и самопожертвования во имя нее, существовали только среди турецкой элиты. После поражения в Триполитанской (1911-1912) и Балканских войнах (1912-1913), официальная политика османизма провалилась и турецкий национализм стал идеологическим приоритетом. Исследования были проведены, чтобы выявить историю возникновения турецкой нации, ее уникальные культурные особенности, идеи отечества и патриотизма, а в случае отсутствия такового, к созданию, впоследствии пропаганде среди общества.

Практические шаги были предприняты на пути к созданию для турецкого народа «родины».

Ключевые слова: Итало-турецкая война, Балканские войны, турецкая нация, "отечество", мухаджире.

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ «ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ» ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ

Սուրեն Մանուկյան

Հայոց ցեղասպանության պատմությունը հսկայական մարդկային զանգվածներին ոճրագործության մոդոլ գործընթաց ներգրավելու պատմություն է: Միլիոնավոր մարդիկ այս կամ այն կերպ մասնակցեցին հայերի ոչնչացման գործընթացին. կազմակերպեցին, աջակցեցին կամ իրականացրին հայերի բնաջնջման նախագիծը¹: Սպանության գործընթաց հասարակ քաղաքացիներին ներգրավելու համար Օսմանյան կայսրության իշխանությունները տարբեր հնարքներ օգտագործեցին՝ համոզելու համար մահմեդականներին՝ թուրքերին, քրդերին, կովկասցիներին, որ հայերի ոչնչացումը պետության և ազգի փրկության կարևորագույն նախապայմանն է՝ մեղադրելով հայերին բազմաթիվ մեղքերում, այդ թվում նաև՝ իսլամի դեմ իբր գործած և գործելիք մեղքերի մեջ, պատերազմում հակառակորդին օգնելու մեջ, ապամարդկայնացնելով կայսրության հայկական բնակչությանը, ինչպես նաև խրախուսելով զանգվածային մասնակցությունը ոչնչացվող հայերի ունեցվածքի հաշվին հարստանալու հեռանկարով:

Թուրքական հասարակության մեջ ցեղասպանություն իրականացնելու, սպանության գործընթաց ներգրավվելու ցանկությունը մեկ օրում ու հանկարծակի չառաջացավ, այն հիմնված էր դարերով եկած, ամուր արմատացած որոշակի սոցիալական կարծրատիպերի և ընկալման կաղապարների վրա: Բնակչությանը սպանության գործընթաց ներգրավելու բոլոր ջանքերն անարդյունավետ են, եթե դրա համար համապատասխան հող չկա, եթե չկան գաղափարական նախադրյալներ: Գրեթե բոլոր ցեղասպանությունների պարագայում ոճրագործ հասարակություններում պարզ նշմարելի են այն գաղափարները, կարծրատիպերը, որոնք հնարավոր են դարձնում հասարակ մարդկանց հավաքագրումը ցեղասպանական գործողությունների մեջ: Այս նախապաշարմունքները, հասարակության մեջ գոյություն ունեցող ելակետային դրույթները, որոնք կարելի է անվանել նաև «մշակութային արմատներ», շատ կարևոր են, քանի որ տալիս են այն հիմքը, որի վրա հետագայում հնարավոր է լինում կառուցել «ատելության տաճարը», լայնամասշտաբ ու նպատակաուղղված ատելության քարոզչություն իրականացնել: Օրինակ՝ Հոլոքոստի պարագայում նման հիմք հանդիսացավ հակասեմականությունը²:

¹ Սպանության հիերարխիայի մասին մանրամասն տես օրինակ՝ Ս.Մանուկյան, Հայոց ցեղասպանության ոճրագործների հիերարխիայի հարցի շուրջ, *Ցեղասպանագիտական հանդես*, № 2(2), 2014:

² Հակասեմականության մասին մանրամասն տե՛ս օրինակ՝ Flannery, Edward H. *The Anguish of the Jews: Twenty-Three Centuries of Antisemitism*, New York, Paulist Press, 1965., Langmuir, Gavin I. *History, Religion, and Antisemitism*, Berkeley, University of California Press., 1990, Perry, Marvin, and Frederick M. Schweitzer, *Antisemitism: Myth and Hate from Antiquity to the Present*, New York, Palgrave Macmillan, 2002, Poliakov, Léon, *The History of Anti-Semitism*, 4 volumes. New York, Vanguard Press, 1974–1985:

Իլլինոյսի համալսարանի պրոֆեսոր Հարի Թրիանդիսը սահմանում է, որ մարդու մտածողությունը և զգացմունքներն այն մշակույթի արգասիքն են, որում նա ապրում է: Նա նաև հավելում է, որ անհատապաշտ մշակույթներին պատկանող մարդիկ ավելի անկախ են մշակութային նորմերի ազդեցությունից, և ընդհակառակը, կոլեկտիվիզմի վրա հիմնված հասարակություններում, կամ ինչպես նա է անվանում, «ընտանեկան նորմերի գերակայությամբ գյուղատնտեսական ազդերը», հակված են խմբային մտածողության³: Օսմանյան հասարակությունը, ինչպես և մահմեդական ցանկացած հասարակություն, հիմնականում հենց համայնքային մտածողությամբ հանրություն է, և հետևաբար հանրային մշակութային նորմերի մեծ ազդեցությունն անհատի մտածողության վրա բացահայտ է:

Յոհան Գոլդհագենն իր վիճահարույց «Հիտլերի պատրաստական դահիճները» գրքում պնդում է, որ նացիստական ռեժիմը նախագծեց Հոլոքոստը՝ չգործադրելով մեծ ջանքեր, քանի որ գերմանացիները պատրաստ էին և շատ դեպքերում հոժարական վերաբերմունք ունեին հրեաների նկատմամբ հաշվեհարդար տեսելու գործին: Ըստ Գոլդհագենի՝ Հոլոքոստի ժամանակ սպանությունների դրդելու ընթացքում վարչակարգը ստիպված չէր հաղթահարել բնակչության մոտ առկա բարոյական տատանումները կամ դժկամությունը, քանի որ միջին գերմանացին ներծծված էր ծայրահեղ հակասեմականությամբ: Այս զգացումները թույլ կտային նրան անհրաժեշտության դեպքում հեշտությամբ ներգրավվել հրեաների սպանությունների մեջ: Հիտլերի կողմից հռչակված «հրեաներին բնաջնջելու ազգային նախագիծը» ուղղակի մարդկանց հնարավորություն տվեց անելու այն, ինչ նրանք վաղուց ցանկանում էին անել⁴, ավելին, նման գործողություններն ընկալվում էին իբրև դրական արարք: Սա «մշակութային» նախատրամադրվածության հետևանք էր:

Նմանատիպ երևույթ կարելի է նկատել նաև Հայոց ցեղասպանության պարագայում: Օսմանյան կայսրությունում հնարավորության դեպքում թուրք և քուրդ բնակչության մի զգալի հատված միշտ պատրաստ էր ներգրավվելու սպանությունների մեջ և կատարելու այն, ինչ նրանք միշտ էլ ցանկացել են անել: Նրանք հակված էին սպանելու և բռնություն կիրառելու, քանի որ հավատացած էին, որ հայերի բնաջնջումը ճիշտ և «նորմալության» իրենց ընկալման մեջ տեղավորվող երևույթ էր: Սա ոչ թե ատելություն էր հայերի հանդեպ, քանզի ատելությունը հանրային քարոզչության և ռացիոնալացման հետևանք էր, այլ ավելի շուտ հայերի նկատմամբ արհամարհանքի և անարգանքի հետևանք, երբ հայերին ընկալում էին իբրև երկրորդ կարգի, ավելի ցածր կարգավիճակ ունեցող էակներ: Այս արհամարհանքը դարձավ մահացու վտանգավոր, երբ 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո քրիստոնյաները՝ «երեկվա ստրուկները», փորձեցին հավասարություն

³ Steven Baum S, *The Psychology of Genocide: Perpetrators, Bystanders, and Rescuers*, Cambridge University Press, 2008, p. 47.

⁴ Daniel Jonah Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*, Knopf Doubleday Publishing Group, 2007, pp. 7-9.

պահանջել և նույնիսկ երբեմն մրցել իրենց նախկին «տերերի» հետ՝ օգտագործելով Սահմանադրությունը և նրա բերած նոր հնարավորությունները:

Դրան էր գումարվում թուրքերի երկարամյա անհանդուրժողականությունը «այլի» նկատմամբ: Հայերի և քրիստոնյաների ընկալումներն իբրև շարունակական չարիք ընկած էին շատ թուրքերի մտածողության մեջ: Պանիսլամիզմը, պան-թուրքիզմը և թուրքիզմը դարձան ընդամենը միջոցներ, որոնց օգնությամբ գործի դրվեցին արդեն իսկ մարդկանց գիտակցության մեջ արմատացած նախապաշարմունքները: Նույն երևույթն ենք նկատում նաև այլ ցեղասպանությունների, մասնավորապես Հոլոքոստի, Ռուանդայի ցեղասպանության պարագայում⁵:

Այսպիսով, Հայոց ցեղասպանության դեպքում խոսքը հայերի նկատմամբ երկար ժամանակ գոյություն ունեցող փաստացի ռասիստական ատելության և խնդիրները հայերի կոտորածների միջոցով լուծելու պետական ավանդույթի մասին է:

Իսկ այդ ավանդույթը մահմեդականների մտածողության մեջ երկար ժամանակահատվածի ընթացքում ձևավորել էր հայերի երեք «պատմական» ընկալումներ՝ հայերը որպես «անհավատներ», որպես «ստորադասներ» և հայերն իբրև «հնարավոր գոհ»: Այս երեք ընկալումները երբեմն հանդես էին գալիս իբրև առանձին երևույթներ, իսկ հաճախ նաև միահյուսվում և միաձուլվում էին մեկ զգացման մեջ:

ա. Հայերը որպես «անհավատներ»

Նախապաշարումների մի զգալի մասը կապված է կրոնական գաղափարների և զգացումների հետ: Գրեթե բոլոր մեծ կրոններում կա հստակ բաժանում «մենք և նրանք» երկվության մեջ: «Մենք»-ը նույն կրոնը դավանող անհատներն են, իսկ «նրանք»-ը՝ այլադավանները: Քրիստոնեության վրա հիմնված մշակույթներում հաճախ որպես «այլքը», «օտարները» ընկալվում են հրեաները, իսկ մուսուլմանական հասարակությունում՝ քրիստոնյաները, հրեաները և այլ ոչ մուսուլմաններ:

Իսլամը բավականին շատ հնարավորություններ է պարունակում այլադավաններին, այդ թվում նաև՝ քրիստոնյաներին վերաբերվելու որպես ուրացած, մոլորյալ տարրեր, որոնց ճշմարիտ ուղու վրա վերադարձնելը իսլամի պարտականություններից մեկն է: Ընդ որում, այդ ճանապարհին հնարավոր է տարրեր միջոցների կիրառումը:

Մյուս միաստվածային կրոնների նման Իսլամն ունի թիրախ խմբին նաև որպես արմատապես չար, Աստծո հանդեպ անուղղելի թշնամական վերաբերմունք ունեցող բնորոշելու կարողություն և հետևաբար ունի ցեղասպանության համար մի առանձին հզոր և արդյունավետ լեգիտիմացում հաղորդելու ներուժ: Զանգվածային սպանությունն այս դեպքում հայտարարվում է պատկերացրած «ճշմարիտ եղբայրության և երջանկության իդեալական աշխարհը» իրականություն դարձնելու համար նպաստող գործոն: Զանգվածային սպանությունը դադարում է լինել

⁵ Մանրամասն տե՛ս Peter Uvin, *Tragedy in Rwanda*, Environment, 1996, René Lemarchand, *Disconnecting the threads: Rwanda and the Holocaust reconsidered*, *Journal of Genocide Research*, 2002, Vol.4, Issue 4

հանցագործություն և դրա փոխարեն դառնում սրբազան ճշմարտության, բարության և քաղաքակրթության պաշտպանություն⁶:

Ինչպես նշում է ցեղասպանագետ Վահագն Դադրյանը, Դուրանում առկա «Չկա պարտադրանք հավատքում» արտահայտությունը չեղյալ է հայտարարվել (մենսուհ) Մուհամեդ մարգարեի հետևյալ հրամանով՝ «պատերազմել անհավատների դեմ և դաժան լինել նրանց հանդեպ»⁷: Այն քառյակը, որը նկարագրում է այն ոչ մուսուլմանների իրավական և քաղաքական կարգավիճակը, որոնց հողերը նվաճվել են իսլամական մարտիկների կողմից, ասում է՝ «Մարտնչել նրանց դեմ, ովքեր չեն հետևում ճշմարիտ կրոնին, մինչև որ նրանք կվճարեն ջիզյե, ենթակայի իրավունքով և նվաստացված»⁸: Սա հիմնարար նախապայման է՝ պատերազմն ավարտելու և գթասրտություն ցուցաբերելու համար:

Այս պայմաններում իսլամը դառնում էր գորել միջոց, որը կարող էր օգտագործվել հայերի նկատմամբ գոյություն ունեցող բացասական վերաբերմունքը՝ զանգվածային ոչնչացման վերածելու համար:

Հակաքրիստոնեական տրամադրությունները շատ ուժեղ էին օսմանյան հասարակության մեջ: Նրանք հաճախ օգտագործվում էին՝ անկարգություններ ու կոտորածներ կազմակերպելու համար: Օրինակ, 1909 թ. Ադանայի ջարդերի ընթացքում մահմեդական հոգևորականները հանդես եկան հատուկ ֆեթվայով, որը հաստատում էր, որ իսլամում ընդունելի է քրիստոնյաների սպանությունը, և կոչ արեցին հավաքված բազմությանը մասնակցել հայերի կոտորածին: Հետագայում թշնամանքը կայսրության քրիստոնյա բնակչության հանդեպ ավելի աճեց: Ընդ որում քրիստոնյաներն ընկալվում էին իբրև մեկ միասնական հանրության մաս անկախ ազգային կամ նույնիսկ պետական պատկանելությունից: Այսպես, հայ պատգամավոր Վահան Փափազյանը նկարագրում էր մի իրավիճակ, երբ Իտալիայի և Թուրքիայի միջև 1911-1912 թթ. ընթացող Տրիպոլիտանական պատերազմի⁹ ժամանակ հանրության մեջ գերիշխող տրամադրություններն իրենց արտացոլումը գտան նաև Օսմանյան խորհրդարանում: Թուրքերի վերաբերմունքը քրիստոնյաների նկատմամբ վերածվել էր մաքուր ատելության, կարծես դա հայերը լինեին, որ

⁶ Richard L. Rubenstein, *Jihad and Genocide: The Case of the Armenians*, in *Confronting Genocide: Judaism, Christianity, Islam*, edited by Steven Leonard Jacobs, Lanham, MD: Lexington Books, 2009, p. 119.

⁷ Koran, Ch. 9, verse 73 in Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Berghahn Books, 2003, p. 4.

⁸ Koran, Ch. 9, verse 29. See also C.E. Bosworth, "The concept of Dhimma in early Islam." in *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, edited by B. Braude and B. Lewis, vol. 1, New York, 1982, p. 41 in Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide...*, p. 4.

⁹ Իտալա-թուրքական պատերազմ, Տրիպոլիտանական կամ Լիբիական պատերազմն ընթացավ 1911-1912 թթ. Օսմանյան կայսրության հյուսիսաֆրիկյան Տրիպոլիտանիա և Կիրենաիկա նահանգներում: Պատերազմի արդյունքում Թուրքիան պարտավորվեց ինքնավարություն շնորհել Տրիպոլիտանիային ու Կիրենաիկային և գործերը դուրս բերել այդ մարզերից: Թեև հաշտության պայմանագիրը չէր ճանաչում իտալական անեքսիան, Տրիպոլիտանիան և Կիրենաիկան փաստորեն վերածվեցին իտալական գաղութի, որն ստացավ Լիբիա անունը:

կոչվում էին թուրքերի դեմ Տրիպոլիտանիայում¹⁰։ Նույն զգացումներն ավելի ընդգծված արտահայտվեցին Բալկանյան պատերազմների (1912-1913 թթ.) և դրանցում կրած պարտությունների արդյունքում։ Ընդ որում պարտություններ այն բալկանյան ժողովուրդների կողմից, որոնք չորս-հինգ դար գտնվում էին թուրքերի իշխանության տակ, և որոնց թուրքերն անվանում էին ոչ այլ ինչ, քան «այգեպաններ», «խոզարածներ» և «ողորմելի անհավատներ»։ Թուրք զինվորը վերադառնում էր ճակատամարտից, որտեղ «խաչը» տապալել էր «կիսալուսնին», երեկվա ռայան հաղթանակ էր տարել։ Թուրքական քարոզչությունը շահարկում էր մուսուլմանների մոլեռանդությունը՝ նրան ավելի ծայրահեղական բնույթ հաղորդելով¹¹։

Արտաքին թշնամին, որը քրիստոնեական տերություն էր, ուղղակիորեն նույնացվում էր սեփական պետությունում ապրող քրիստոնյաների հետ։ Եվ օսմանյան իշխանությունները ջանք չխնայեցին փորձելու համար օգտագործել պատերազմի ժամանակ մահմեդականների ընդհանուր հակակրանքը նաև սեփական քրիստոնյա հպատակների նկատմամբ։

Թեև ընդունված է համարել, որ Հայոց ցեղասպանության ճարտարապետները ներշնչված չէին իսլամով, իսկ նրանց գործողությունները պատճառաբանված չէին կրոնական անհանդուրժողականությամբ, սակայն ինչպես իրավացիորեն նշում է սոցիոլոգ, ցեղասպանագիտության հիմնադիրներից Լեո Քուպերը, երիտթուրքական առաջնորդների մղումները պարփակված չէին միայն քաղաքական փիլիսոփայության, այլ նաև խոր և անգիտակից մակարդակում այն անտեսանելի ազդեցությամբ, որ ուներ մշակութային միջավայրը, որն էլ իր հերթին իսլամական էր¹²։

Բացի այդ, իսլամի չափազանց մեծ համախմբող ներուժը չէր կարող չօգտագործվել Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, ինչպես նաև ցեղասպանության իրականացման ընթացքում։

Պատերազմի սկզբում՝ 1914 թ. նոյեմբերի 16-ին, ջիհադ հայտարարվեց, ինչը մեծապես նպաստեց կայսրության բնակչության մոլեռանդության ուժգնացմանը¹³։ Զիհադի հայտարարումն առանձնապես մեծ դերակատարում չունեցավ պատերազմի ծավալման տրամաբանության մեջ, քանի որ նրա հիմնական նպատակներից մեկը՝ հանել բրիտանական և ֆրանսիական գաղութներում և Ռուսական կայսրությունում ապրող մուսուլմաններին իրենց մետրոպոլիաների դեմ, չիրականացավ։ Սակայն ցեղասպանության իրականացման պարազայում այն բավականին արդյունավետ գործիք հանդիսացավ։ Այն լեգիտիմացրեց հասարակ, շարքային մուսուլմանի ձգտումը՝ մասնակցելու զանգվածային սպանություններին, դարձնե-

¹⁰ Փափազյան Վ., *Իմ հուշերը*, II, Բեյրութ, Համազգային, 1952, էջ. 155։

¹¹ *Западная Армения в годы Первой Мировой войны*, Дж. Киракосян, Изд. Ереванского Университета, Ереван 1971, с. 51։

¹² Leo Kuper, “Theological Warrants for Genocide: Judaism, Islam, and Christianity” in *Confronting Genocide: Judaism, Christianity, Islam*, ed by Steven Leonard Jacobs, Lexington Books, 2009, p.25.

¹³ Զիհադի հռչակման մանրամասների համար տե՛ս օրինակ՝ Ն. Մարգարյան, Հայոց ցեղասպանության իրականացման գործընթացում իսլամի գործոնի հարցի շուրջ, «Ցեղասպանագիտական հանդես», № 2(2), 2014, էջ 55-67։

յով այն նաև կրոնական պարտականություն: Հայոց ցեղասպանության ընթացքում բազմաթիվ օրինակների կարելի է հանդիպել, երբ բնակչությունն ուղղորդվում է դեպի սպանության գործընթաց հենց իսլամական կոչերով և հորդորներով:

Օրինակ, 1915 թ. ապրիլի 29-ից մայիսի 12-ը օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր Փիրինչիզադե Ֆեյզին այցելեց Ջեզիրեի գյուղերը՝ հորդորելով քրդական ցեղերին կատարել իրենց «կրոնական պարտականությունը»: «Ֆեյզին հոջաների աջակցությամբ հրահրում էր բնակչությանը՝ օգտագործելով ավելի շատ կրոնական կոչեր ընդդեմ «անհավատների», քան թյուրքական ազգայնական գաղափարները: Մեկ կարգախոս կրկնվում էր ամենուր. «Աստված, նրանց երեխաներին որբեր դարձրու, իրենց կանանց՝ այրիներ... և տուր նրանց ունեցվածքը մահմեդականներին»: Թալանը, սպանությունները և առևանգումը լեզիտիմացվում էին, հայտարարվում էր, որ օրինական է, երբ մուսուլմանները վերցնում են անհավատների գույքը, կյանքը և կանանց»¹⁴:

Պատահական չէ, որ հայ բնակչության ոչնչացման քաղաքականության կրոնական լեզիտիմացումը շատ դեպքերում իրականացվում էր անմիջապես կրոնական առաջնորդների կողմից, հենց իսլամ հոգևորականներն էին առաջնորդում մուսուլմանների շարասյուները և կոչ անում նրանց պատժել անհավատներին: Հոգևորականները ջարդերից առաջ մզկիթներում մահմեդական ազգաբնակչությանը հորդորել են բազմապատկել ոճիրների, կոդուպուտների ու ավերածությունների թիվը՝ ըստ այդմ արժանանալով Մուհամեդի գոհունակությանը¹⁵: Այդ հորդորները մեծապես նպաստում էին զանգվածների մոլեռանդության աճին, խթանում ջարդարարների գործողությունների ազատությունը՝ պատճառ դառնալով նոր, ավելի մեծ չափերի հասնող ավերածությունների: Մահմեդական հոգևորականների մասնակցությունը կոտորածների իրականացմանը ավելացնում էր բնակչության խանդավառությունը: Կարելի է խոսել նույնիսկ նրանց դերակատարության ավանդույթի մասին, քանի որ նույնանման դրսևորումներ արձանագրվել են նաև համիդյան կոտորածների շրջանում և Ադանայի ջարդերի ժամանակ:

Այսպես, Սամսունի ռուսական փոխհյուպատոսը Կ.Պոլսում դեսպան Նելիդովին 1897 թ. մարտի 27-ին գեկուցում է Թոքաթում տեղի ունեցած խժոժությունների մասին ու նշում, որ «Այս ցավալի իրադարձությունը ամենուրեք մուսուլմանների միջավայրում ուժգին խմորում է առաջացրել, որոնք իրենց միջի առավել ունևորների և մահմեդական հոգևորականության կողմից հրահրվել են կոտորելու հայերին... Ամասիայում... տեղական սոֆթաները և մոլլաները եկել են շուկա և սրել տվել դանակները, խանչալները և այլն, բացելիքաց հայտարարելով, թե դա արվում է քրիստոնյաներին կոտորելու համար...»¹⁶:

¹⁴ Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide*, I.B.Tauris, 2011, p. 360.

¹⁵ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում. փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբագրությամբ Մ. Գ. Ներսիսյանի, կազմողներ՝ Մ. Գ. Ներսիսյան, Ռ. Գ. Սահակյան, Երևան, «Հայաստան», 1991, էջ 138:

¹⁶ Սամսունում Ռուսաստանի փոխհյուպատոսի գեկույցը Կ.Պոլսում դեսպան Նելիդովին, 1897 թ. մարտի 27, АВРР, Посольство в Константинополе, д. 31Б5, л. 4-6, ըստ Հայերի ցեղասպանություն

Կրոնական մոլեռանդության մասին բազմաթիվ հիշատակումներ կան նաև բրիտանական փաստաթղթերում: Այսպես, Մերսինում բրիտանական փոխհյուպատոս Լիլիարդոպուլոն հաղորդում է հյուպատոսի պաշտոնակատար Քեթոնին այն մասին, որ «...վալի Խոջա Իզեթ բեյի ժամանելուց ի վեր մոլեռանդությունը հասել է իր գագաթնակետին: Քրիստոնյաներն ընդհանրապես և հայերը մասնավորապես տառապում են դրանից. օր չկա, որ ինչ-որ մի նոր բան չծագի:... Նա փակեց ալկոհոլի մանր առևտրականների համարյա բոլոր խանութները՝ պատրվակ բռնելով, թե դրանք գտնվում են մեչիդի կամ գերեզմանոցի մոտերքում և այլն: Եթե մահմեդականն ուզում է քրիստոնյայից վրեժ լուծել, դրա համար բավական է, որ ներկայացնի երկու վկա, որոնք հաստատեն, թե նա անարգել է մահմեդական կրոնը. սրա համար կամ թե այդ մարդու պատիվը վիրավորելու համար տեղնուտեղը բանտ են նետում»¹⁷:

Հաճախ կրոնական պատճառաբանությամբ սպանություններին տրվում էր ծեսի բնույթ: Նման հիշատակում կա ռուսական դեսպանության՝ 1895 թ. դեկտեմբերի 14-ին գրված մի գեկուցագրի մեջ. «... Չիչմեում խնայվել էր քառասուն անվանի հայերի կյանքը, որոնց թույլ էին տվել ապաստանելու եկեղեցում: Սակայն մի շաբաթ անց շեյխերից մեկը, դատապարտելով այդ քառասուն հայերի հանդեպ դրսևորած չափավորությունը, նրանց առաջարկեց մահմեդականություն ընդունել: Հայերը հրաժարվեցին: Շեյխը հրամայեց, որ նրանց մեկը մյուսի հետևից սպանեն եկեղեցու շենին: Նա եկեղեցու մոտին և մի ուրիշ հայի ստիպեց ներկա լինել այդ սպանությանը, իսկ ապա կարգադրեց, որ նրանց դիակները ոտներին թռկ գցած քարշ տան տանեն դեպի գետը: Շեյխն այդ բանը բացատրել էր, թե՝ «շուն գյավուրներին ձեռք տալ չեն ուզում, որ չպղծվեն»¹⁸:

Կրոնական նշանակալի գործոնի առկայության մասին վկայում են նաև քրիստոնեական հաստատությունների դեմ կատարված ոտնձգությունները: Այսպես, 1895 թ. հոկտեմբերի 20-ին Դիարբեքիրում Ֆաթիհ փաշայի մզկիթից դուրս գալով՝ ելուզակներն ավերել են Ս. Սարգիս եկեղեցին՝ դաժանությամբ կոտորելով հոգևորականներին¹⁹: Ըստ ականատեսի վկայության՝ նրանք քանդեցին տաճարներն (խորանները) ու գարշելի պղծություն գործածեցին անդ. պատառեցին, գնտակահարեցին սրբոց պատկերները, ս. գրյանց մատենադարանի և դպրոցի գրյանքը պատառելով՝ կոյուղիներն ու ջրհորները լեցուցին, վերջապես բնաջինջ ըրին թանկարժեք հնությունքը²⁰:

Այն, թե ինչ նշանակություն ունեն կրոնական գործոնը մուսուլմանական զանգվածների համար Հայոց ցեղասպանության ընթացքում, ցույց է տալիս մի հետաքրքիր դրվագ, որ պատմվում է ռուսական «День» թերթում: Թղթակիցը, մեջբերելով

նր... էջ 192:

¹⁷ Correspondence relating to the Asiatic provinces of Turkey: 1892-1893. Turkey, No. 3, (1896), London, 1896, p.32, ըստ Ներսիսյան Մ., Հայերի ցեղասպանությունը..., էջ 25:

¹⁸ АВПР, Посольство в Константинополе, д. 3184, ըստ Հայերի ցեղասպանությունը, էջ 117:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 140:

²⁰ Նույն տեղում:

Խլաթում հանձնված թուրքական բանակի մի լևանտացի քրիստոնյա բժշկի օրագիրը, նկարագրելով սարսափելի պայմանները, որում գտնվում են և ստիպված են կռվել օսմանյան բանակի զինվորները, նշում է, որ «...այդ սովահար, ուժասպառ մարդիկ միավորվել էին սոսկ «գազավաթի»՝ քրիստոնյաների դեմ սրբազան պատերազմի ընդհանուր գաղափարով, որն այստեղ՝ փոքրասիական այս խուլ վայրերում, դեռ ընդունակ է կրոնականորեն տրամադրված մահմեդականների գլուխները մշուշել և սրտերը բոցավառել: Այստեղից էլ անօգնական հայերի հանդեպ գազանությունների ու բռնությունների այն աներևակայելի պատկերները, որոնց հանդիպել էր օրագրի հեղինակը իր ճանապարհի առաջին օրվանից մինչև վերջինը»²¹:

բ. Հայերը որպես ստորադասներ

Օսմանյան կայսրությունը կրոնապետություն էր, և պետության ղեկավարը՝ սուլթանը, միաժամանակ նաև խալիֆա էր՝ աշխարհի բոլոր մուսուլմանների հոգևոր առաջնորդը: Երկրի օրենսդրությունը հիմնվում էր շարիաթի վրա, և կրոնական խմբերին տրվող իրավունքները և կարգավիճակը հստակ սահմանվում էին հենց իսլամական օրենքներով:

Իսլամի բաժանելու, սեփական բացառիկությունը և գերազանցությունն ընդգծելու հակվածությունը գերազանցում էր այլ կրոնների հանդեպ իր անվանական հանդուրժողականությունը: Այս հանգամանքը կենսական դեր ունի՝ հասկանալու համար մահմեդական, բայց միաժամանակ նաև բազմազգ համակարգը, ինչպիսին էր Օսմանյան Թուրքիան²²:

Օսմանյան համակարգը հպատակներին ստրկացնելու հակված քաղաքական մի միավոր էր, որ խարսխվում էր ի սկզբանե ամրակայված գերակայության և ենթակայության դերաբաշխման վրա: Օսմանյան հասարակության համար հիմնաբար իրողություն էր մեկ խմբի՝ թուրքերի գերիշխանությունը և մյուսի՝ հայերի (նաև ասորիների, հույների և այլ ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների) ենթակա կարգավիճակը: Օսմանյան պետությունում, բազմաթիվ այլ կայսրությունների նման, մասնավորապես իսլամական կայսրությունների, այս անհավասարության համակարգն ամրագրված էր իրավաբանորեն և ոչ մահմեդական հպատակները ստորադասված էին մինչև երկրորդ կարգի քաղաքացիների կարգավիճակի²³:

Օսմանյան կայսրությունը կրոնական փոքրամասնությունների հետ հարաբերությունները կարգավորում էր *միլլեթների* համակարգի միջոցով: Յուրաքանչյուր կրոնական միավոր առանձին իրավական կարգավիճակ էր ստանում: Միլլեթի անդամները զրկվում էին քաղաքական ու քաղաքացիական իրավունքներից,

²¹ «День», 1915, 6 сентября, ըստ *Հայերի ցեղասպանությունը...*, էջ 430:

²² Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide ...*, p. 3.

²³ Rouben Paul Adalian, “The Armenian Genocide”, in *Centuries of Genocide: Essays and Eyewitness Accounts*, edited by Samuel Totten and William S. Parsons, London and New York, Routledge, 2004, pp.60-62, Bat Ye’or. *The Dhimmi: Jews and Christians under Islam*, pp. 48,49, 62, 67, 70, 76, 84, 89, 108, 140-41, 143, 154-56 in Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide*, p. 4.

սակայն որոշակի կրոնական, մշակութային ինքնավարություն էին ստանում: Միլլեթի գլուխ կանգնած էր հոգևոր առաջնորդը: Հայկական միլլեթը ստեղծվեց 1461 թ.²⁴, իսկ 1830 թ. ստեղծվեցին հայ կաթոլիկների և 1850 թ. հայ ավետարանչականների միլլեթները²⁵:

Միլլեթների բաժանումը որոշ չափով նաև համապատասխանում է ցեղասպանագետ Գ.Սթենթոնի կողմից առաջարկված Ցեղասպանությունների իրականացման ութ, հետագայում նաև 10 փուլերից մեկի՝ classification²⁶ փուլին, քանի որ իրավաբանորեն հաստատում է հասարակության մեջ տարբեր աստիճանի և կարգավիճակի խմբերի գոյությունը: Այլադավաններին զրկելով քաղաքական և քաղաքացիական իրավունքներից և փոխադրելով դեպի ստորադաս քաղաքացիների՝ «հանդուրժելի անհավատների» կարգավիճակ՝ Օսմանյան կայսրությունն ի սկզբանե կանխորոշում էր նրանց նկատմամբ համապատասխան վերաբերմունքը:

Թեև միլլեթների համակարգը ճանաչում էր ոչ մուսուլմանների սեփական կրոնը դավանելու իրավունքները, սակայն վերաբերմունքը քրիստոնյաների նկատմամբ ընդգծված բռնի էր: Նրանց անվանում էին «զիմմիներ»²⁷ կամ «ռայաներ»²⁸ և զրկում էական իրավունքներից, ինչպես նաև տարբեր ձևերով հարստահարում: Օրինակ, տարբեր ժամանակաշրջաններում քրիստոնյաներին չէր թույլատրվում

²⁴ Wilhelm Baum, *The Christian Minorities in Turkey*, Kitab-Verlag Klagenfurt-Wien, 2006.

²⁵ Davit Gaunt, *Massacres, Resistance, Protectors*, Piscataway, NJ, 2006, pp. 12-13.

²⁶ «1. Դասակարգում: Բոլոր մշակույթներում առկա է մարդկանց բաժանումը «մենք և նրանք» խմբերի՝ ըստ էթնիկ պատկանելության, ռասայի, կրոնի և ազգության՝ գերմանացի և հրեա, հույո և թուրքի: Ցեղասպանությունն առավել հավանական է այն երկրներում, որոնք չունեն միախառնված խմբեր. դրանցից են, օրինակ, Ռուսանդան և Բուրունդին: Հիմնական կանխարգելիչ միջոցառումը այս վաղ փուլում համընդհանուր հաստատությունների ստեղծումն է, որոնք կոչված են վերափոխելու էթնիկ կամ ռասայական բաժանումները, ակտիվորեն նպաստելու հանդուրժողականության ու փոխըմբռնման մթնոլորտի ձևավորմանը և քարոզելու դասակարգումներ, որոնք վեր են բաժանումներից...» <http://www.genocidewatch.org/genocide/tenstagesofgenocide.html>

²⁷ Զիմմի (արաբ.՝ պայմանագրի մարդիկ), մուսուլմանական պետություններում այլակրոն (հատկապես քրիստոնյա և մովսիսական) համայնքներին պատկանող հպատակներ: Անվանումն առաջացել է արաբական արշավանքների ընթացքում (VII դարում), երբ նվաճողները որոշ ժողովուրդների թույլատրեցին դավանել իրենց կրոնը: Արաբները պաշտպանում էին այդ ժողովուրդների կրոնական համայնքները՝ պայմանով, որ նրանք հպատակվեն իրենց, օգնեն «անհավատների» դեմ մղվող «սրբազան» պատերազմում և գլխահարկ վճարեն:

²⁸ Ռայա (արաբ.՝ հպատակներ, հոտ), սկզբնական շրջանում այսպես էին անվանում պետության բոլոր հպատակներին, հետագայում այս անվանումը ստացավ վիրավորական բնորոշում և օգտագործվում էր միայն քրիստոնյաների վերաբերյալ:

բարձր եկեղեցիներ կառուցել²⁹, թանկարժեք և վառ գույների զգեստներ հագնել³⁰, զենք կրել կամ ձի նստել, նրանց խոսքը չունենալ և այլն արժեքը դատարանում, ինչ մուսուլմանի վկայությունը³¹: Հայերի տները մշտապես ավելի շատ էին հարկվում, քան մուսուլմանների տները: Հայկական հողերն անպատիժ բռնագավթվում էին:

Թուրք գիտնական Բերկեշը նշում է, որ այս կարգավիճակի բարդությունը պայմանավորված էր շարիաթով, որը չի կարող ընդունել [ոչ մահմեդական] հպատակների հավասարությունն օրենքով կարգավորվող հարցերում: Ավելին, նույնիսկ հետագայում ընդունված աշխարհիկ օրենքները չեն ենթադրում իրավական հավասարություն մահմեդականների և ոչ մահմեդականների միջև³²:

XIX դ. կեսերին Օսմանյան կայսրությունում հայտարարվեցին բարենորոգումների՝ թանգիմաթի մի քանի ծրագրեր: Պետք է հիշել, թե ինչ վերաբերմունք կար Օսմանյան կայսրությունում ցանկացած բարեփոխման նկատմամբ: Ըստ արևելագետ Վ. Բարտոլդի. «...պետական ու հասարակական կյանքի ամեն մի նորամուծություն համարվում է հանցագործություն կրոնի նկատմամբ»³³: Սա հաստատում է նաև թուրք պատմաբան Թ. Թունայան՝ նշելով, որ նման այլ ցանկացած մահմեդական պետության, Օսմանյան կայսրության մեջ տեսականորեն որևէ բարեփոխում

²⁹ «Հիշյալ եկեղեցու առաջին հարկը նախապես տուն է եղել, և հետագայում անհավատները դրա վրա եկեղեցի են կառուցել: Երբ տեղեկացվեց, որ այս [նոր կառույցը] իր բարձրությամբ գերազանցել է այնտեղ գտնվող տներին, հրամայել էի քանդել և հավասարեցնել մյուս տների հետ» («Պալաթի դարպասից դուրս անօրինական կառուցված եկեղեցին քանդելու մասին» (հրամանագիրը տրված է սուլթան Սուլեյման I-ի կողմից, 3 հոկտեմբերի, 1565 թ.) Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդներին վերաբերող թուրքական մի շարք վավերագրեր, *Պալմաթանասիրական հանդես*, 1983, № 4, էջ 202)

³⁰ «Սրանից առաջ իմ կայսերական հրամանը եղավ, որ հրեաները, քրիստոնյաները և այլ անհավատներ բարձր տեսակի պատրաստի հագուստներ չհագնեն... Այսուհետև հրեաների և այլ անհավատների ֆերաջները (լայն թևերով, ծածկոցանման շոր, որի մեջ փաթաթվում են մահմեդական կանայք) լինելու են սև չուխաներից, թեմկաները (հագուստի մի տեսակ) ոչ թե կերպասից, այլ աստառացու կտորից, գլխի փաթեղները կես վարդագույն և կես կարմիր թող լինեն և արժեքն էլ 30-40 [դուրուշից / ոչ ավելի: Մաշիկները պետք է լինեն սև գույնի, հասարակ և առանց աստաթի: Թող այլ գույնի չլինի...» («Ոչ մահմեդականների տարազի տեսակների մասին» (հրամանագիրը տրված է սուլթան Սելիմ II-ի կողմից 1 օգոստոսի, 1568թ., Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդներին վերաբերող թուրքական մի շարք վավերագրեր, *Պալմաթանասիրական հանդես*, 1983, № 4, էջ 202):

³¹ Տե՛ս օրինակ, Shahkeh Yaylaian Setian, *Humanity In the Midst of Inhumanity*, Xlibris, 2011, p.91, Robert Melson, *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, University of Chicago Press, 1996, p. 249, Peter Balakian, *The Burning Tigris*, HarperCollins, 2004, pp. 40-43, Bat Ye'or, *Islam and Dhimmitude: Where Civilizations Collide*, Fairleigh Dickinson Univ Pr, 2001, p. 372.

³² N. Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal, 1964), 94, in Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide...*, p. 4.

³³ В. В. Бартольд, Турция, ислам и христианство. Соч., т. VI, М., 1966, с. 413, ըստ Օսմանյան ֆեդերալիզմի մի քանի բնորոշ կողմերի մասին, Հ. Իսմիկեան, *Պալմաթանասիրական հանդես*, 1982, № 2, էջ 40:

անհրաժեշտ չէր համարվում, քանի որ նրա կառուցվածքը և մարդկային փոխհարաբերությունները մշտապես ու անխախտ տրված են Ղուրանում ու շարիաթում³⁴:

Գյուլիսանեի հայթը շերիֆի (Գյուլիսանեի հրովարտակ) 1839 թ. հրապարակմամբ առաջին անգամ ճանաչում էր ոչ մուսուլմանների հավասարության սկզբունքը, իսկ 1856 թ. ավելի ծավալուն բարեփոխումների ակտը՝ *հայթը հյունայունը* նույնիսկ հատուկ արգելում էր նրանց նկատմամբ խտրականությունը: Բացի այդ թույլատրվում էր ոչ մահմեդականների զինապարտությունը, հոչակվում էին հոգևոր տուրքերի և պարհակների վերացման, հպատակների քաղաքացիական իրավունքների ընդլայնման, քրեական օրենսդրության բարեփոխման մասին դրույթները: Իսկ ամենակարևոր ձեռքբերումը թերևս համայնքների վարչական վերաձևման և ապակենտրոնացման համար ստեղծված հնարավորությունն էր: Ընդ որում դա արվելու էր աշխարհիկ սկզբունքների հիման վրա, ինչն էլ հիմք հանդիսացավ փոքրամասնությունների ազգային կանոնադրություններ ստեղծելու համար³⁵:

Մրանք հեղափոխական նորամուծություններ էին, սակայն այդպես էլ իրականում կյանքի չկոչվեցին, քանի որ ոչ միայն հակասության մեջ էին մտնում իսլամական օրենքի՝ շարիաթի, այլ նաև ժողովրդական սովորության՝ աղաթի հետ:

Այս կապակցությամբ թուրք պատմաբաններից մեկը գրում է, որ ժողովուրդը հառաչում էր. «Այսօր մենք կորցրինք մեր սրբազան ազգային իրավունքը, որը նվաճել էին մեր նախնիներն իրենց արյունով: Իսլամի ժողովուրդը, որ իշխող ժողովուրդն էր՝ *milleti hakime*, գրկվեց այդ իրավունքից»: Սա իսլամական ժողովրդի համար լավու ու սգալու օր է»³⁶: Հետագայում կանխելու համար եվրոպական միջամտությունը ընդունվեց նաև «Միդհատյան» սահմանադրությունը, որը հոչակեց Օսմանյան կայսրության բոլոր հպատակների հավասարությունը, հայտարարեց նրանց հավասարությունն օրենքի առաջ անկախ կրոնական պատկանելությունից (հոդված 8) և նրանց իրավունքներն ու պարտականություններն առանց «կրոնական նախապաշարմունքների» (հոդված 17): Սակայն նույնիսկ այս սահմանադրությունն ընդգծում էր իսլամի առաջնությունը և փաստացի բոլոր զիջումներն անիմաստ դարձնում: Եվ հայերի ցանկացած քայլ, որն ուղղված էր օրենքներով կամ սահմանադրությամբ իրենց վերապահված իրավունքը գործադրելու մասին ձայն բարձրացնելուն, դաժանորեն ճնշվում էր: Այսպես, ամենահայտնի փորձն արվեց 1895 թ. սեպտեմբերի 18-ին/հոկտեմբերի 1-ին, երբ հնչակյանները ցույց կազմակերպեցին Կ. Պոլսում: Շուրջ 4 հազար ցուցարարներ շարվեցին դեպի թուրքական կառավարության նստավայր Բաբ Ալին՝ սուլթանին և եվրոպական տերություններին ուղղված պահանջագիր հանձնելու մտադրությամբ: Պահանջագրում նկարագրվում էին Սասունում թուրքական բանակի կողմից կատարված վայրագությունները, հայ

³⁴ T. Z. Tunaya, *Turkiyenin siyasi hayatında, harekati*, 1960, s. 18, ըստ Օսմանյան ֆեռդալիզմի մի քանի բնորոշ կողմերի մասին, Հ. Ինճիկեան, *Պարմաբանասիրական հանդես*, 1982, № 2, էջ 40:

³⁵ Գևորգ Չատինյան, Օսմանյան Թուրքիայի համայնքների կանոնադրությունների շուրջ. *Պարմաբանասիրական հանդես*, № 2, 2011, էջ 133,

³⁶ A. Cevdet Paja, *Tezdkir* (Memoirs), vol. I. C. Baysun. ed (Ankara. 1953), 68 in Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide...*, p. 19, 20.

ժողովրդի ծանր կացությունը և իշխանությունների անգործությունը: Առաջարկվում էր վերջ տալ անօրինություններին և ապահովել հայ ժողովրդի քաղաքացիական իրավունքները, հավասար հարկումը, կյանքի, ունեցվածքի և պատվի երաշխիքները, ինչպես նաև անվտանգությունը քրդերի շարունակվող հարձակումներից: Ոստիկանությունը թույլ չտվեց հանձնել խնդրագիրը: Ցույցն ավարտվեց քաղաքում հայերի ընդհանուր ջարդով:

Բացի իրավական առումով ստորադաս լինելուց, հայկական բնակչությունը նաև մշտապես հարստահարվում և նվաստացվում էր: Նրա համար ստեղծվել էր բռնությունների ու մշտական ճնշման մի միջավայր:

Այս պարագայում Հայոց Ազգային խորհուրդը Կ.Պոլսում 1870 թ. նոյեմբերի 27-ին նույնիսկ ստեղծել էր հատուկ հանձնաժողով, որը պետք է արձանագրեր և ստուգեր գավառից եկած բազմաթիվ «բռնության գործողությունների» մասին տեղեկությունները: Նրա կողմից կազմված «Գավառային բռնությունների» առաջին զեկույցն ուղարկվեց Բ. Դոնանը 1872 թ. ապրիլի 11-ին, հաջորդն ուղարկվեց 1876 թ. սեպտեմբերի 17-ին: Զեկույցներում նկարագրված են հիմնականում չերքեզ ներգաղթյալների և տեղական քուրդ ու թուրք իշխանիկների անօրինականությունները՝ կապված հարկահավաքության, կանանց նկատմամբ ոտնձգությունների, անպատիժ կոդապուտի և սպանությունների, ինչպես նաև դատարաններում քրիստոնյաների վկայությունների թերաբժնորման հետ³⁷:

Հայերի այս ենթակա կարգավիճակը ոչ միայն ուղղակի թուրքական կառավարության հանդեպ էր, այլ նաև ցանկացած մուսուլմանական տեղական առաջնորդի կամ պաշտոնյայի: Վերջիններս այս իրողությունն օգտագործում էին՝ հայերին հարստահարելու համար: Այսպես, կայսրության արդարադատության ու պաշտամունքների նախարար Ռ-գա փաշային ուղղված հերթական նամակում Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքը նկարագրում է հետևյալ իրավիճակը. «Հայերի գլխավոր զբաղմունքը երկրագործությունն է: Մինչդեռ հողերը, որ նրանք զբաղեցնում են անհիշելի ժամանակներից, որպես երկրի բնիկներ, հողերը, որոնք պարարտացված են նրանց քրտինքով, հողերը, որոնց բերքերով է համալրվում պետական գանձարանը, խլված են նրանցից այս կամ այն ճանապարհով: Մի դեպքում ազդեցիկ անձինք՝ թուրքերը և քրդերը, ավելորդ ներողամտության շնորհիվ, ով նրանց օժտում են պաշտոնական շրջանները, գաղտնի իրենց վրա են գրել տալիս իրենց չպատկանող հողերը և դուրս մղում իսկական հողատերերին: Այլ դեպքում գյուղացիները, որպեսզի իրենց համար կանխավ ապահովեն որևէ ցեղապետի պաշտպանությունը և զերծ մնան վայրագություններից ու կոդապուտներից, ստիպված են իրենց հողերից լավագույնները զիջել նրանց: Պատահում է և այնպես, որ մշտա-

³⁷ Fatma Muge Gocek, Reading Genocide: Turkish Historiography on 1915, *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, edited by Ronald Grigor Suny, Fatma Muge Gocek, Norman M. Naimark, Oxford University Press, USA, 2011, p. 58-60

կան թշնամանքով ու անօրենությամբ ապրող ցեղերի պարագլուխների ողորմա-
ծությանը հանձնված հայերը ստիպված են լինում ամբողջ գյուղեր զիջել»³⁸:

Հետաքրքիր վկայություններ են պարունակում նաև լրագրող Էմիլ Դիլլոնի հոդ-
վածները: Իովանդացին 1895 թ. եղել էր Արևմտյան Հայաստանում լուսաբանելու
տեղի ունեցող իրադարձությունները «Դեյլի Թեյեգրաֆ» թերթի համար: «Տալու
համար ճշգրիտ պատկեր քաղաքներում քրիստոնյաների և մուսուլմանների հարկ-
ման դրույքաչափերի տարբերության մասին բավական է նշել, որ Էրզրումում,
որտեղ կան 8000 մահմեդական տներ, մահմեդականները վճարում են 395,000
պիաստր, իսկ քրիստոնյաները, որոնց տների թիվը 2000 է, վճարում են 430,000
պիաստր»³⁹: Դիլլոնը նաև գրում է շորթման դեպքերի մասին, որոնք կիրառվում են
զափոխիչների՝ կառավարության գործակալների կողմից: Երբեմն նրանք պահան-
ջում էին հարկից 3 կամ 4 պիաստր ավել իրենց համար, և սակարկելուց հետո համա-
ձայնվում էին: Հետո մեկ շաբաթից նրանք վերադառնում էին և կրկին պահանջում
նույն հարկերը, ժպտալով ասում, որ այն ստացականները, որոնք գյուղացիները
ցույց էին տալիս, ընդամենը թուրքերեն լեզվով ինչ-որ մի գրքից մի քանի էջեր են:
«Այնուհետև նրանք պահանջում էին ընտանիքի երիտասարդ կանանց և աղջիկնե-
րին՝ իրենց դաժան ախորժակը բավարարելու համար, և մերժումը պատժվում էր
բազմաթիվ խոշտանգումներով, որոնք պարկեշտ մարդկությունը լուրջան վարա-
գույրով է պատում...»⁴⁰:

Այս անհավասարության և իրավունքների բացակայության համակարգը
քննարկման չէր ենթարկվում: Հոգեբանական տեսանկյունից առավել վտանգա-
վորն այն էր, որ այլ էթնիկ փոքրամասնություն կազմող խմբերի իրավունքների
բացակայությունն ընկալվում էր որպես բնականոն իրավիճակ, շատ բնական
երևույթ, այնպես, ինչպես որ այն պետք է լիներ: Եվ երբ ինչ-որ մեկը մարտահրա-
վել էր նետում համակարգին, դա դառնում էր զարմանքի և զայրույթի աղբյուր,
ինչին սովորաբար հաջորդվում էր ագրեսիան ճնշվածների նկատմամբ⁴¹:

Այս պայմաններում երկու կրոնական համայնքների բաժանված համակարգը
փաստացի ստեղծում էր հասարակության ներսում գոյություն ունեցող հավերժ ու
անլուծելի հակամարտություն:

1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո վերագործարկվեց օսմանյան
սահմանադրությունը: Թվում էր, թե դա կարող է փոխել իրերի դրությունը⁴²:

³⁸ Վանում Ռուսաստանի փոխիյուպատոսի պաշտոնակատարը՝ Կ.Պոլսում Ռուսաստանի դես-
պան Նովիկովին, 1882 թ. մարտի 14-ի №12 զեկույցից, АВІР, Главный архив, д.119, л.48-49, ըստ
Հայերի ցեղասպանությունը..., էջ 72, 73:

³⁹ E.J. Dillon, "The Condition of Armenia," *The Contemporary Review* 68 (August 1895), reprinted in
The Armenian Massacres 1894-1896, edited by Arman J. Kirakossian (Detroit: Wayne State University
Press, 2004), p. 241.

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 242:

⁴¹ R. Adalian, *Remembering and Understanding the Armenian Genocide* (Yerevan: Armenian Genocide
Museum-Institute, 2008), p. 10.

⁴² Հասարակությանը համակած խանդավառության մասին տե՛ս Der Matossian B., *Shattering
dreams of revolution*, Stanford, 2014:

Վ. Փափազյանը ներկայացնում է՝ ինչ խանդավառություն էր տիրում ամենուր: «Վան քաղաքը հայ և թյուրք – ոտքի վրա է: Զինվորական և քաղաքացիական իշխանությունը բերդին ետև, Ավանց նավահանգիստի ճամբուն վրա, հրաժեշտի հանդես էր կազմակերպած: Զինվորական նվազախումբ, հայերեն-թյուրքերեն ճառեր, օդին մեջ նետված հրահանգներ, բարեմադրություններ և, մանավանդ, երդումներ, թե ամբողջ ժողովուրդը պատրաստ է «մինչև իր արյան վերջին կաթիլը զոհելու սահմանադրության պաշտպանության համար»...սնամեջ ու հազար անգամ կրկնված անկատար խոստումներ»⁴³: Վասպուրականի հայությունը ցնծում էր օսմանյան սահմանադրության հռչակման առիթով և նույնիսկ համոզված էր, որ այլևս «...թուրք անպատասխանատու բաշիբոզուկի, թալանչի քուրտի և պաշտոնական օրգանների ու պետական հիմնարկների կողմից որևէ շնական արարք-թալան, բռնագրավում, բռնի առևանգում և սպանության դեպք չպիտի՝ լիներ»⁴⁴:

Սակայն նույնիսկ հակասությանական լոզունգներով իշխանության եկած իթթի-հատականները վերահաստատեցին իշխող ազգի (milleti hakime) սկզբունքը: Բոլոր օսմանյան հպատակներին խոստանալով ազատություն, արդարություն և հավասարություն՝ նրանք միաժամանակ երդվեցին պահպանել կայսրության դարերով գոյություն ունեցող համակարգը՝ գերիշխող-ենթակա երկվությունը: Այն հրապարակայնորեն հռչակվեց «Թանինի»՝ Իթթիհադ կուսակցության կիսապաշտոնական օրգանի մեջ: Գլխավոր խմբագիր Հուսեյն Ջահիդը (Յալչին) իր խմբագրականում հայտարարեց, որ ոչ մուսուլմաններին տրվելու են նույն իրավունքները, ինչ մուսուլմաններին, սակայն դա չի նշանակելու, որ երկիրը դառնալու է հունական, հայկական կամ բուլղարական: Ըստ նրա՝ երբեք չի ձեռնարկվի ոչ մի միջոց, որը վտանգի տակ կդնի մահմեդականների կենսական շահերը: Անկախ ամեն ինչից, թուրք ժողովուրդը իշխող ազգն է երկրի և մնալու է այդպիսին⁴⁵: Պաշտոնապես փոխված հայերի և թուրքերի կարգավիճակները, սակայն, առօրյա կյանքում միայն ավելացրին լարվածությունն առանց այդ էլ բարդ փոխհարաբերություններում:

Միաժամանակ, եթե նույնիսկ իշխանությունները ցանկանային լիովին իրականացնել այն բոլոր պայմանները, որոնք հռչակվում էին սահմանադրությամբ, արևելյան նահանգներում գոյություն ունեցող իրավիճակն անհնար էր դարձնում դա: Այստեղ լիակատար իշխանություն ունեցող թուրք պաշտոնյաները /հիմնականում քաղաքներում/ և բուրդ ցեղապետները /հիմնականում գյուղական շրջաններում/ ընկալում էին փոփոխությունները ոչ միայն իբրև իրենց շահերին ու հետաքրքրություններին հարվածող, այլ նաև հայերի օգտին ծառայող երևույթ: Հենց այդ պատճառով էլ նրանք շարունակեցին նույն վերաբերմունքն ու քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ՝ ավելի սաստկացնելով բռնություններն ու ճնշումը՝ միաժամանակ ցուցադրելով կառավարությանը, որ անհնար է քաղաքականություն իրականացնել:

⁴³ Վ. Փափազյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 42-43:

⁴⁴ Ս. Սարիաղյան, Կյանքիս Հուշերից, Երևան, 2007, էջ 32 ըստ Ա. Հարությունյան, Երիտթուրքական հեղաշրջման արձագանքները Վանի նահանգում (1908 թ. հուլիս-օգոստոս), *Պարսկաստանահայրական հանդես*, 2010, № 3, էջ 48:

⁴⁵ Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide...*, pp. 168-9, Kevorkian..., 192-193.

նացնել արևելյան շրջաններում առանց տեղական վերնախավի հետ համաձայնության և համագործակցության⁴⁶:

Սակայն երիտթուրքական վերնախավը նույնպես մտադրություն չունեի փոխելու հաստատված իրերի դասավորվածությունը: Դրա վկայություններից մեկը սալոնիկյան գաղտնի խորհրդակցության ժամանակ Թալեաթ փաշայի դիրքորոշումն էր, որ նա հնչեցրեց «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության տեղական կոմիտեի անդամների առաջ. «Դուք գիտեք, որ Սահմանադրության համաձայն, հաստատված է մուսուլմանների ու գյավուրների հավասարություն, բայց դուք բոլորդ միասին և յուրաքանչյուրդ առանձին գիտեք ու զգում եք, որ սա անիրագործելի իդեալ է: Շարիաթը, մեր ողջ անցյալ պատմությունը, հարյուր հազարավոր մուսուլմանների զգացմունքները, և նույնիսկ հենց իրենց՝ գյավուրների զգացմունքները, որոնք համառորեն դիմադրում են իրենց օսմանացմանը, անհաղթահարելի խոչընդոտ են ներկայացնում իրական հավասարություն հաստատելու համար:... Ուստի և չի կարող հավասարության մասին նույնիսկ խոսք լինել, մինչև որ հաջողության չհասնենք կայսրության օսմանացման մեր խնդրում...»⁴⁷: Այս մտայնությունն ամենուր էր: Էրզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոս Ադամովը հետաքրքիր դրվագ է ներկայացնում Կ.Պոլսում դեսպան Գիրսին, որը տեղի է ունեցել 1913 թ. մարտին Բասենում: Հետևակային կապիտան Հասան աղան բացեփրաց քարոզել է հայերին շուտափույթ կոտորելու անհրաժեշտությունը: «Մեր այժմյան բոլոր դժվարությունները մեր նախկին քրիստոնեա ուղայից են գալիս, որի հանդեպ մենք չափից շատ փափկանկատ եղանք, քանի դեռ նա մեր իշխանության տակ էր: Հիմա չպետք է կրկնել նույն այդ սխալը, քանի դեռ ուշ չէ, մանավանդ որ սահմանադրությունն արդեն հավասարեցրել է հայերին ու մուսուլմաններին: Ես իմ կողմից ձեռք եմ առել անհրաժեշտ միջոցներ և Բասենի կազայի քրդական բոլոր գյուղերի քրդերին հորդորել եմ այլևս չհապաղել կոտորելու հայերին և նրանց ունեցվածքը թալանելու...»: Ադամովը վերջում եզրակացնում է, որ հայերին կոտորելու այդ անթաքույց քարոզը չի կարող իր պտուղները չտալ⁴⁸:

Հայկական վերնախավը բավականին լավ գիտակցում էր իրավիճակի լրջությունը: Երբ 1911 թ. օսմանյան խորհրդարանում Գրիգոր Զոհրապը երկուժամանոց ճառ է արտասանում թուրք-հայկական հարաբերությունների մասին, նա սահմանադրական վարչակարգի երեք տարիների վերաբերյալ բավականին հոռետեսական, բայց պրագմատիկ գնահատականի է հանգում: «Փոքր-ինչ միամիտ կլինեք, - ասել է նա, - հավատալ, որ այս երկրում, պարզապես սահմանադրությունը հոչա-

⁴⁶ Fatma Muge Gocek, Reading Genocide: Turkish Historiography on 1915, *A Question of Genocide*: p.62-63.

⁴⁷ British Documents on the origins of the war. 1898-1914. Edited by G. P. Gooch and Harold Temperley. Vol. IX. The Balkan wars. Part I. The Prelude; The Tripoli war. London, 1933, p. 208-209 ըստ *Հայերի ցեղասպանությունը...*, էջ 266-267:

⁴⁸ Էրզրումում Ռուսաստանի գլխավոր հյուպատոս Ադամովի զեկույցից Կ.Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Գիրսին, և ապրիլի, 1913թ., АВІР, Посольство в Константинополе, д. 2684, л. 36-37, ըստ *Հայերի ցեղասպանությունը...*, էջ 311:

կելով կարելի է փոխել Օսմանյան բնակչության ընդհանուր վերաբերմունքը [ում աչքերում], քրիստոնյաները երբեք չեն կարող լինել հավասար մահմեդականներին, նրանց, ովքեր միակն են, որ ունեն իրավունքներ»⁴⁹:

գ. Հայերը՝ որպես հավանական զոհ (անպատժելիությունը և կոտորածների ավանդույթը)

Հայերի առանձնացումը /հայերը՝ որպես անհավատներ/ և ստորադասումը /հայերը՝ որպես երկրորդ կարգի քաղաքացիներ/ թեև ծանր պայմանների մեջ էին դնում վերջիններին, սակայն նրանց նկատմամբ բռնի միջոցների կիրառման թույլատրելիությունը և անպատժելիությունն էին իրավիճակը մահացու վտանգավոր դարձնում: Դա մեծապես ավելացնում էր թիրախավորվելու հնարավորությունները և հայերին տալիս էր հավելյալ՝ հավանական զոհի կարգավիճակ:

Օսմանյան կայսրությունն ուներ քաղաքական և սոցիալական խնդիրները բռնի մեթոդներով, նույնիսկ կոտորածներով լուծելու մեծ փորձ: Գոյության ողջ ընթացքում Օսմանյան կայսրությունն իր քրիստոնյա հպատակների (հույների, սերբերի, բուլղարացիների, ասորիների, ինչպես նաև կայսրության այլ փոքրամասնությունների նկատմամբ), այդ թվում՝ հայերի⁵⁰, հետ հարաբերություններում լայնորեն կիրառում էր բռնությունը՝ սպանություններ, բռնի մահմեդականացում, մանկահավաք⁵¹, առևանգումներ, պատվազրկում և թալան: Կազմակերպված կամ տարերային բռնությունները կայսրության միասնությունը պահելու և այլ ներքին խնդիրների լուծման կարևորագույն միջոցներ էին համարվում:

Օսմանցի թուրքերը, իրենց համարելով անհավատների դեմ պայքարի առաջամարտիկ, առանձնակի դաժանություն էին ցուցաբերում քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ: Դիմադրություն ցույց տվող անհավատը կամ գյավուրը ենթակա էր ոչնչացման: Շատ հաճախ պատժիչ գործողությունները ստանում էին համակարգված ու մշակված ոչնչացման կամ ահաբեկման ծրագրի տեսք, որի զոհն էին

⁴⁹ Adenakrutian, op. cit., records of the 25 November 1911 Session, pp. 430–44 in Kevorkian, p. 115.

⁵⁰ Կարելի է հիշատակել 1641 թ. մեծ վեզիր Կարա Մուսթաֆայի կողմից հրահանգված Բրուսայի հայերի նկատմամբ զանգվածային բռնությունները, 1662 թ.՝ Ահմեդ փաշայի կողմից կազմակերպված, 1662 թ. ճնշումները Կ.Պոլսի հայության դեմ (Дж. Киракосян, *Западная Армения в годы Первой Мировой войны*, изд. Ереванского Университета, Ереван 1971, стр. 42): Հատկանշական է նաև հայերի դեպքում զանգվածային բնաջնջման առաջին փորձը, որն արձանագրվեց 1725 թ., երբ թուրքական սուլթան Ահմեդ III-ը (1703-1730), Սյունիքի և Արցախի հայության դիմադրությանը հանդիպելով, վերջիններիս բնաջնջելու հատուկ ֆեթվա (հրաման) արձակեց՝ դեպի Կասպից ծով արշավող օսմանցիների ճանապարհին արգելափակելու համար (Демоян Г., *Турция и Карабахский конфликт*, Ер., Авторское издание, 2006):

⁵¹ Օսմանյան Թուրքիայի կանոնավոր՝ «ենիյերի» գործակալների շարքերը համալրվելու նպատակով թուրքերը կիրառում էին մանկահավաք կամ դեշիրմեն (արյան հարկ)՝ հպատակ քրիստոնյա երեխաների բռնի հավաքագրումը և իսլամացումը: Այս դաժան գործողությունը սկիզբ առավ Մուրադ I սուլթանի (1359-1390 թթ.) օրոք և շարունակվեց մինչև XIX դարի սկիզբը: Այն նախապես կատարվում էր 3 կամ 5 տարին մեկ անգամ, իսկ XVI դարից՝ յուրաքանչյուր տարի: Մանկահավաքներ էին կատարվում Օսմանյան կայսրության բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդներից՝ հույներից, բուլղարներից, սերբերից, բալկանյան այլ ժողովուրդներից, ինչպես նաև հայերից:

դառնում բնակչության ոչ միայն անհնազանդ հատվածը, այլև ամբողջ ժողովուրդը: Կոտորածները, պատժիչ արշավանքները, որոնց ընթացքում թիրախ համայնքի նկատմամբ ամենադաժան հաշվեհարդար էր իրականացվում, բազմաթիվ են օսմանյան պետության պատմության ընթացքում⁵²:

Ենթակա փոքրամասնություններին մշտապես բռնության սպառնալիքի տակ պահող նման մշակույթներն Ի. Չարսին իրավամբ անվանում է «Ֆաշիստական մշակույթներ»՝ նշելով, որ նրանք պատժում են չենթարկվելու դեպքում, ներշնչում գերազանցության զգացում բոլոր նրանց հանդեպ, ում համարում են ցածր: Ցեղասպանագետ Ջեյմս Ուոլլերն անվանում է նման հասարակությունները «դաժանության մշակույթներ»⁵³ և նաև պարզապես «ատելության մշակույթներ»:

Լինդա Վոլֆը և Մայքլ Հալսիզերն իրենց հերթին առանձնացնում են երեք հիմնական հատկանիշներ այն հասարակության համար, որը կարելի է կոչել «բռնության մշակույթի» հասարակություն⁵⁴: Դրանք են ագրեսիայի օգտագործումը որպես խնդրի լուծման նորմատիվ հմտություն, հակում դեպի կոնֆլիկտը, որը հիմնված է ենթադրական սպառնալիքի վրա, և գերակայության գաղափարախոսություն, որը հիմնված է հակահումանիստական պատմության վրա, այդ թվում՝ խտրականության և մշակութային բազմազանության մերժման երկարաժամկետ ինստիտուցիոնալացման վրա: Շատ հասարակություններում ագրեսիան, բռնությունն այնքան շատ են առօրյա կյանքում, որ նրանք հաճախ ընկալվում են իբրև բնական վիճակ: Քսաներորդ դարի բոլոր մեծ ցեղասպանություններն իրականացվել են այն երկրներում կամ այն պետությունների կողմից, որոնք ունեն ագրեսիվ հակամարտությունների և պատերազմների երկար պատմություն: Ագրեսիայի պատմությամբ մշակույթները և մասնավորապես նրանք, որոնք փառաբանում են բռնության մշակույթը (օրինակ՝ զինվորական շքերթներով, հերոսական բռնությունը քարոզող լրատվամիջոցներով) բռնության տարբեր ձևերի իրականացման ռիսկի գոտում են⁵⁵:

Օսմանյան կայսրությունն այս առումով դասական «բռնության մշակույթ» ունեցող պետություն էր: Այս ավանդույթն ուժեղանում էր նաև շնորհիվ այն դերի, որ ունեւր զինվորականությունն օսմանյան պետության ստեղծման ամենաառաջին օրվանից և կայսրության զարգացման ամբողջ ընթացքում: Բրիտանացի օսմանագետ Փոլ Վիթեքը նշում է, որ օսմանյան պետությունն իր ստեղծման փուլից հանդես է եկել որպես դաժնների պետություն, որի հիմնական առաքելությունն էր

⁵² *The Massacres of Chios Described in Contemporary Diplomatic Reports*, ed. by Argenti, Philip P., London, John Lane the Bodley Head Ltd, 1932, Morison, W. A. *The Revolt of the Serbs against the Turks: (1804-1813)*, Cambridge University Press, 2012, James J. Reid, Batak 1876: A massacre and its significance, *Journal of Genocide Research*, vol. 2, no. 3 (2000), Anahit Khosroeva, Assyrian Genocide in the Ottoman Empire and Adjacent Territories, *The Armenian Genocide: Cultural and Ethical Legacies*, edited by Richard Hovannisian, New Brunswick, New Jersey, Transaction Publishers, 2007.

⁵³ J. Waller, *Becoming evil*, New York: Oxford University Press, 2002

⁵⁴ Linda M. Woolf & Michael R. Hulsizer, Psychosocial roots of genocide: risk, prevention, and intervention, *Journal of Genocide Research*, vol.7, no.1, 2005, p. 102

⁵⁵ Նույն տեղում:

պետականության ստեղծումը իսլամի կրոնի ռազմատենչ մեկնաբանության վրա⁵⁶: Հետագայում էլ բարձրաստիճան գինվորականները, յենիչերիների ընտիր ջոկատները մեծ ազդեցություն ունեին Օսմանյան կայսրության զարգացման և իշխանության ձևավորման վրա: Երիտթուրքերը շարունակեցին այդ ավանդույթը: Նրանց հայացքներն ամբողջովին ներծծված էին ռազմատենչ գաղափարախոսությամբ, որը նաև գրավիչ էր գինվորականության համար:

Ըստ Շուքրյու Հանիօղլուի՝ Ստամբուլի ռազմական ակադեմիան ավարտած երիտասարդ սպաների շրջանում մեծ հեղինակություն էր վայելում գերմանացի գեներալ Կոլմար վոն դեր Գոլցի տեսությունը, որը հասարակության մեջ գինվորականությանը հատուկ դեր էր հատկացնում: Եվ պատահական չէ, որ այդ սպաներից շատերը հայտնվեցին Միություն և առաջադիմություն կոմիտեում, որը նույնպես իրեն ընկալում էր իբրև օրենքից վեր գտնվող կիսառազմական կառույց⁵⁷: Ըստ Հանիօղլուի «Օսմանյան կայսրությունում, որտեղ գինվորականությունն ավանդաբար խաղացել է ավելի նշանակալի դեր քաղաքականության ձևավորման մեջ, քան շատ եվրոպական պետություններում, գինվորականության վերածնունդն իբրև գերիշխող ուժ, համեմատաբար հեշտ ստացվեց»: Նույնիսկ երիտթուրքական կուսակցության կենտկոմի քաղաքացիական անդամներն ունեին սերտ կապեր գինվորական ավանդույթների հետ: Այսպես, դոկտորներ Բեհաեդդին Շաքիրը և Նազըմը երկուսն էլ ուսանել էին ռազմաբժշկական դպրոցում⁵⁸:

Այս պայմաններում ամենօրյա անպատիժ բռնությունն Օսմանյան կայսրությունում չափազանց տարածված երևույթ էր: Այն հյուծում էր հայկական համայնքը, որը, գտնվելով մշտական սպառնալիքի տակ, ավելի ու ավելի մեծ չափերով էր զգում սեփական խոցելիություն աստիճանը:

Ազգաբնակչությունը բազմաթիվ նամակներ, խնդրանքներ ու աղերսներ է ուղարկում պատրիարքին ու կաթողիկոսին՝ նկարագրելով այն բոլոր անօրինականություններն ու բռնությունները, որին ենթարկվում է հայ ժողովուրդը: Այսպես, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ IV-ին 1876 թ. ուղղված դիմումում ասվում է: «Զօր ու զիշեր, միշտ և հանապազ տագնապի մեջ, դաժանորեն տառապում ենք գավառական պաշտոնյաների, հարկահանների, կառավարիչների և այլ բռնավորների ձեռքին, ընդհուպ մինչև այն, որ նրանք անպատվում են մեր եկեղեցական հովվին, մեր կանանց համեստությունը, մեր աղջիկների պատիվը, հեղում են մեր երիտասարդների և ծերերի արյունը, անարգում մեր տաճարի ու ծեսերի սրբու-

⁵⁶ St' u P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, London: the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland], 1938, «Ղազինների պետության տեսության» մասին տե՛ս նաև Ռ. Սաֆրաստյան, *Օսմանյան կայսրության ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920)*, Երևան: Լուսակն, 2009, էջ 103-113.

⁵⁷ Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, Oxford University Press, 2001, p. 294.

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 295:

թյունը»⁵⁹: Բազմաթիվ նման հիշատակումներ կան նաև օտարերկրյա դիվանագետների զեկուցագրերում⁶⁰:

Էրզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոս Մաքսիմովը 1895 թ. մարտին զեկուցագիր է գրում Կ.Պոլսում դեսպան Նելիդովին՝ ներկայացնելով հետևակային չառու Մուստաֆա Սուլեյման օղլու պատմածը Սասունի դեպքերի մասին, որում երևում է ցանկացած կարգազանցության համար դաժան պատժի ենթարկելու սովորությունը: «Գնդապետ Իսմայիլ բեյը եկել է զորքերի հրամանատարությունը ստանձնելու համար... [նրա ուղեկցությամբ զորահանդեսին ներկայացած մեկը՝ մուշիլի վեքիլը (ներկայացուցիչը)] մոտեցել է՝ ձեռքին մի թուղթ, որը կարդացել է քարտուղարը: Դա սուլթանի ֆիրման է եղել, որում ասվել է, թե հայերը խռովություն են բարձրացրել ընդդեմ նորին մեծության և թե հայերին պետք է պատժել՝ նրանց արյունը թափելով, որպեսզի ուրիշներին խրատ լինի: Դրանից հետո Իսմայիլ բեյն արտասանել է մի ճառ, որով զինվորներին գրգռել է, որ գյուղերը կրակի ճարակ դարձնեն և խռովարարներին կոտորեն՝ ավելացնելով, թե նրանք կարող են անել՝ ինչ որ կամենան, այն պայմանով, որ ոչնչացնեն ամեն կենդանի շուն, թե այսպիսին է սուլթանի հրամանը»⁶¹:

Նույնիսկ այն դեպքում, եթե թուրքական իշխանությունները ձևացնում էին, թե պատրաստվում են արդարադատություն իրականացնել, դա կրում էր ձևական բնույթ: Սովորաբար ստեղծվում էին հանձնաժողովներ, սակայն տուժած հայ բնակիչներին կամ չէին թույլատրում մասնակցել քննությանը, կամ վախեցնելով ստիպում էին հրաժարվել բողոքներից: Օրինակ, Սասունի իրադարձությունների շուրջ ստեղծված հանձնաժողովի աշխատանքի ժամանակ գրանցվել է նման դեպք, երբ վկաները «մեծ մասամբ չեն պատասխանում տրված հարցերին՝ պատրվակ բռնելով, թե բոլորովին անտեղյակ են այն ամենից, ինչ տեղի է ունեցել գյուղերում իրենց փախչելուց հետո: ... մարտի 4/16 նիստում սեմալցի ոմն Շահբազ, որի ամուսինը, իր ասելով, սպանվել է Գելիեզուզանում, տալիս է լիովին որոշակի և հանգամանալից պատասխաններ: Իսկ հաջորդ օրը՝ Մուշում մի գիշեր անցկացնելուց հետո, նա հրաժարվեց որևէ բան ավելացնել իր նախկին ցուցմունքներին: Վերադառնալով գյուղ՝ նա իր որդուն ասել է. «Ճշմարտությունը ասելուց մեզ ի՞նչ օգուտ: Հենց դրա համար էլ մեզ կարող են սպանել, ինչպես հորդ սպանեցին»: Տավրիկցի Գևոր (փետրվարի 28-ի նիստ), որը մեկ գիշեր թողնվել էր ոստիկանական կոմիսարի հսկողության տակ, մյուս օրը հրաժարվեց իր մտադրությունից ցուցմունք տալ 1894 թվին Տավրիկում տեղի ունեցած դեպքերի վերաբերյալ»: Երկու վկաները՝ տալ-

⁵⁹ Մ.Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ.228, փաստաթուղթ 2 ըստ Հայերի ցեղասպանությունը..., էջ IV:

⁶⁰ Տե՛ս օրինակ, *Correspondence relating to the Asiatic Provinces of Turkey, 1892-93*. Turkey, No. 3 (1896), London, 1896.

⁶¹ Էրզրումում Ռուսաստանի գլխավոր հյուպատոսը Կ.Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Նելիդովին, 1895 թ. մարտի 18-ի №123 զեկույցից, АВПР, Посольство в Константинополе, д. 3176, п. 97-98, ըստ Հայերի ցեղասպանությունը..., էջ 61, 62:

վորիկցի Մգրոն (փետրվարի 28-ի նիստ) և սեմալցի Եդոն (փետրվարի 17-ի նիստ), հանձնաժողովին իրենց տված ցուցմունքներից հետո ձեռքակալվել են Մուշում»⁶²:

Ամենօրյա բռնությունը մշտապես առկա էր հայկական նահանգներում: Օրինակ՝ Կ.Պոլսում ռուսական դեսպան Ջինովկը ճեպագիր է ուղարկում Արտաքին գործերի նախարարություն նկարագրելով Մուշի ավերված ու հրկիզված Մոկունք գյուղի դեպքը: Այդ նույն զեկուցագրում նա նշում է, որ «...ընթացիկ տարվա հունվարից Մուշի և Մասունի գյուղերում սպանվել է 64 հայ, վիրավորվել է 18...»⁶³: Այդ իրավիճակի մասին տեղեկություն հայտնած Վանի փոխհյուպատոսը նշում է, որ «...հայ բնակչությունը երկրամասում միանգամայն իրավագուրկ վիճակում է: Թուրքական իշխանությունները ոչ միայն ոչինչ չեն անում, որպեսզի ապահովեն նրանց անձնական ու գույքային անձեռնմխելիությունը, այլև բացահայտորեն խրախուսում են նման խախտումները...»⁶⁴:

Այս անպատժելիության երևույթը բացահայտ էր և սովորական: Մեկ այլ դեպք նկարագրում է Էրզրումի ռուսական գլխավոր հյուպատոսն իր զեկույցում Կ.Պոլսում դեսպան Ջինովկին, երբ թուրքական սահմանային կայազորը կանխել է 11 ընտանիքների՝ Ռուսաստան անցնելու փորձը և զազանաբար մորթել է բոլոր տղամարդկանց, թվով 16 հոգի: Հյուպատոս Սկրյաբինը նշում է. «...կասկած չկա, որ Էրզրումի վալին չի ձեռնարկի ոչ սպանության հետաքննություն, ոչ էլ միջոցներ է ձեռք առնելու ռճրագործություն կատարած սահմանապահ զինվորներին տույժի ենթարկելու համար»⁶⁵:

Հայկական կոտորածների ավանդույթն ավելի դաժան էր դառնում և ինտենսիվություն ստանում անպատժելիության մթնոլորտում: Դրա օրինակները հազարավոր են: Օրինակ, Վանից «Մշակ» թերթին 1876 թ. դեկտեմբերի 19 (31)-ին ուղարկված մի նամակում, նկարագրելով դեկտեմբերի 1 (13)-ին հայկական խանութների և գործասենյակների կողոպուտն ու ավերումը, նշվում է, որ «Կառավարության պաշտոնյաներն ալ թեն ոմանք ներկա, բայց իբր անկարող զսպել թուրքաց կատաղությունը, լոկ հանդիսատես կլինեն և ոմանք ալ կքաջալերեն իսկ: ... Հայերը թեն անգեն, անպատրաստ և շվարած մնացած, բայց մահը աչք առած կուզեն յուրյանց խանութները և վաճառքները ազատել: Զորքերը սվիններով և հրացանի բռններով

⁶² Էրզրումում Ռուսաստանի գլխավոր հյուպատոսության կրտսեր քարտուղարը՝ գլխավոր հյուպատոս Մաքսիմովին, 1895 թ. մարտի 20-ի №4 զեկույցից, АВІР, Посольство в Константинополе, д.3176, л. 103, ըստ *Հայերի ցեղասպանությունը...*, էջ 65:

⁶³ Կ.Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Ջինովկի ճեպագրից ուղղված Ռուսաստանի Արտաքին գործերի նախարարությանը, 1901 թ. սեպտեմբերի 20-ին (հոկտ. 3), АВІР, Политархив, д.3454, л. 36, ըստ Ներսիսյան Մ., *Հայերի ցեղասպանությունը...*, էջ 204:

⁶⁴ Վանում Ռուսաստանի փոխհյուպատոսության զեկույցից՝ ուղղված Կ.Պոլսում Ռուսաստանի դեսպանությանը, 1901 թ. նոյեմբերի 27, АВІР, Политархив, д. 3454, л. 58, ըստ *Հայերի ցեղասպանությունը...*, էջ 205:

⁶⁵ Էրզրումում Ռուսաստանի գլխավոր հյուպատոսի №315 զեկույցից Կ.Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Ջինովկին 1906 թ. հուլիսի 21, АВІР, Политархив, д.3456, л. 22, ըստ *Հայերի ցեղասպանությունը...*, էջ 215, 216:

կհարվածեն զնոսա, որով ծանրապես հիվանդացողներ, հիմարացողներ և մեռնողներ ալ եղան»⁶⁶:

Երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո նոր կարգերի հաստատումը գրեթե չփոխեց իրավիճակը:

Հետաքրքիր է, որ երբ 1909 թ. Ադանայի կոտորածների մասնակիցներից 42 թուրք մահապատժի դատապարտվեցին, թուրքական հասարակական կարծիքը բացահայտ ու սուր թշնամանքով ընդունեց այս աննախադեպ դատավճիռը, նույնիսկ այն պարագայում, որ «մահապատժի ենթարկված մուսուլմանները հասարակ ժողովրդից են, և մեծամեծներից՝ խառնակչությունների իսկական մեղավորներից ոչ մեկը պատասխանատվության չի ենթարկվել»⁶⁷, և, բացի այդ, նրանց մասնակցությունը հայերի կոտորածներին կասկած չէր հարուցում:

Ինչպես հաղորդում էր ռուս ականատես Շելկովնիկովը, «...իսկական մեղավորներն ու մարդասպանները՝ իշխանություններն ու մակեդոնական [երիտթուրքական] զորքերը չեն էլ մտածում թաքնվել, նրանք դրա կարիքը չունեն, քանի որ նրանք իրենք ռազմական դատարանների և հետաքննական հանձնաժողովի անդամներ են, և նրանք իրենք են այժմ կարգ պահպանում այն երկրում, որտեղ իրենց իսկ ձեռքով կոտորվել են 25-30 հազար քրիստոնյաներ»⁶⁸:

Հիմնական կազմակերպիչների պատիժների թվարկումը միայն բավարար է՝ ներկայացնելու համար, թե ինչ աստիճանի էր հասնում անպատժելիությունը հայերի նկատմամբ ամենադաժան ոճրագործություններ կատարելու համար: Ջնադին արգելվեց վեց տարվա ընթացքում զբաղեցնել պետական պաշտոն, բայց նա շարունակում էր ստանալ աշխատավարձ, Մուսթաֆա Ռեմզին դատապարտվեց երեք ամիս բանտարկության, որը, սակայն, չիրականացվեց, Ասաֆ Բեյին չէր թույլատրվում զբաղեցնել պաշտոններ չորս տարվա ընթացքում, Իհսան Ֆիքրին վտարվեց Ադանայից, Իթիդալից նրա գործընկեր Իսմայիլ Սաֆան մեկ ամիս անցկացրեց բանտում, Օսման Բեյը՝ Ադանայի կայազորի հրամանատարը, բանտարկվեց երեք ամսով: Աբդուլ կադիր Բադդադգադեն արտաքսվեց Հիջազ երկու տարով, սակայն հետո համաներման ենթարկվեց սահմանադրության վերագործարկման մեկ տարվա կապակցությամբ⁶⁹: Իթթիհատական կառավարության ցինիզմը բնորոշելու համար որպես հավելում կարելի է նաև հիշատակել այն փաստը, որ վեր-

⁶⁶ «Մշակ», 24 փետրվարի 1877 թ., № 13, ըստ *Հայերի ցեղասպանությունը...*, էջ 3:

⁶⁷ Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Զինովկը Ռուսաստանի Արտաքին գործերի նախարար Իգնովսկուն, 116 ճեպագրից, Պերա, 30 մայիսի (12 հունիսի) 1909 թ. АВРР, Канцелярия МИД, д. 35, л. 255-257, ըստ *Հայերի ցեղասպանությունը...*, էջ. 234:

⁶⁸ Կովկասի ռազմական օկրուգի շտաբի պետի պաշտոնակատարը 1909 թ. հուլիսի 15-ի զեկույցից Գլխավոր շտաբի գեներալ-կվարտիրմեստերին, ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, д. 1004, л. 223-225, ըստ *Հայերի ցեղասպանությունը...*, էջ 237:

⁶⁹ AMAE, Correspondance politique, Turquie, n. s., vol. 283, f° 16421, 24, 33, Mersine, 11 and 21 September 1909, , Kévorkian Raymond, *The Armenian Genocide...*, p. 106.

ջինս՝ Աղանայի կոտորածի գլխավոր մեղավորներից մեկը, հետագայում աղետյալներին օգնող թուրքական կոմիտեի նախագահ նշանակվեց⁷⁰:

1911 թ. փետրվարի 14-ին Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքը հերթական թաքրիրն է ուղարկում Թուրքիայի արդարադատության նախարարին, որում նշում է. «Հայ ժողովուրդը ջանաց մոռնալ այս ահավոր անցյալի ամբողջ արհավիրքը, զայն զոհաբերելու համար օսմանյան մանուկ սահմանադրության, այն հույսով, որ նոր կարգերը արմատապես վերջ պիտի տային կյանքի, պատիվի, ահապահովության և քաղաքական բացառիկ վիճակներուն, և պիտի թույլատրեին անձնատուր ըլլալու խաղաղ քաղաքակրթական առաջադիմությանը... Դժբախտաբար, ոչ միայն այդ սկսված բարենորոգչական նախաձեռնարկը հանկարծ ընդմիջվեցավ, այլ դեռ հայերուն վիճակվեց կրել այնպիսի եղեռական, սոսկալի արհավիրք մը, որ համիտյան շրջանի պատմական արյունահեղությունները ու տառապանքները գերազանցեց»: Սրանից հետո պատրիարքը թվարկում է այն բոլոր անարդարությունները, կամայականությունները ու բռնությունները, որոնց ենթարկվում է հայ ժողովուրդը, ինչպես նաև արձանագրվում են կոնկրետ դեպքեր: Օրինակ. «3. Երկար ատենն ի վեր ձերբակալված շատ մը հոչակավոր ոճրագործներու դատերը ցարդ ձգձգելով՝ անոնցմե և ոչ մեկը իր ոճիրին համապատասխան պատիժ լրեց (Պիթլիս՝ Թեմբանի, Խուրի, Ալմավազի սպանությանց հեղինակները), Վան՝ Կրավլը, Շաքիր, Ճաֆատ, Գատիր, Բեշիտ և այլն ոճրագործներու շատերն ալ անպարտ արձակվեցան (Պիթլիս՝ Սասնլը, Փափուրե, Կինճո, Մուշ՝ հաջի Ֆերո, և այլն, Խաչզան՝ Պշարե Ճեմիլ):

Լրջորեն ու ուժգնորեն չհետապնդվեցին այն ավագանները ու մարդասպանները, որոնք քամի մը տասնյակ զինված ծառաներով բազմաթիվ ոճիրներ գործեցին և կգործեն (Վան՝ Սայիտ, Սըրմեո, Միր Մհե, մամե և այլն, Պիթլիս՝ Պշարե Չաթո, Խուրի ոճրագործներ, Գասըմ պեյի ծառա Խալիլ և այլն): Չհետապնդվեցան նույնիսկ սահմանադրական ներման արժանացած և կրկին ոճիրներու դերակատար հանդիսացողները (Սեյիտ Ալի, Հուսեյն փաշա, Պերվարը Թահար աղա, Կեցանի Մուսա պեյ և այլն), և ոմանք ալ չպատժվելե գատ՝ պետական պաշտոններով վարձատրվեցան (Պիթլիս՝ Խիյանի մյուտիր Քյոր Ալո, Փեչարի մյուտիր Ալի պեյ, Կինճի իտարե Աղասի, Տերելի Մահմետ պեյ: Վան՝ Կեցանի Մուսա պեյ՝ Օրման մյուտիրի և այլն)»⁷¹:

Պետք է նկատել, որ անպատժելիության պատճառներից էր նաև տեղերում շատ առաջնորդների՝ փաշաների և բեյերի ուժեղ դիրքը: Այսպես օրինակ, երբ ամերիկյան համալսարաններից մեկի դասախոսը սպառնաց տեղական փաշային, որ բողոքելու է իրեն հասցված վիրավորանքի համար, վերջինս հայտարարեց, որ տվյալ շրջանի լիիրավ տերն է ու իրավասու է անել այն ամենը, ինչը որ ցանկա-

⁷⁰ «Հառաջ», 7. III. 1919 ըստ Տաճիկ կառավարությունը եվ իթթիհատը մարդկության դատարանի առաջ, Տիգրան Հովհաննիսյան, *Պարմա-բանասիրական հանդես*, 2006, № 3, էջ 275:

⁷¹ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ.57, ց.5, գ.15, թ.3-8, ըստ *Հայերի ցեղասպանությունը...*, էջ 270-273:

նա⁷²: Սակայն միաժամանակ հակահայկական գործողությունները կարող էին նաև ուղղակիորեն խրախուսվել: Այսպես կատարված վայրագությունների համար սուլթանը շքանշանով է պատվել ջարդարարների գնդի հրամանատար Ջեքի փաշային և մետաքսյա դրոշներ ուղարկել չորս կիսառազմականացված ջոկատների առաջնորդներին⁷³:

Անպատժելիությունն այն աստիճան էր հասնում, որ սպանությունների գործընթաց ներգրավվելը դառնում էր նույնիսկ պարծենալու առարկա: Այսպես, օրինակ, 1915-ի օգոստոսի 3-ին Կ.Պոլսում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուն գրում է օրագրում, որ Թալեաթը հպարտությամբ ասում էր ընկերներին. «Երեք ամսում ես արել եմ ավելի շատ բան հայկական խնդրի լուծման համար, քան Աբդուլ Համիդը երեսուն տարվա մեջ»⁷⁴:

Ինչպես նշում է Դադրյանը, անպատժելիությունը ստեղծում էր բոլոր պայմանները վտանգավոր խոցելիության առաջացման համար, որն էլ իր հերթին քաջալերում էր պոտենցիալ հանցագործներին⁷⁵: Պարբերաբար կրկնվող բռնությունները ստեղծում էին մի անպատժելիության մթնոլորտ, որում հայերը ողջ սրությամբ զգում էին իրենց անպաշտպանությունը և ամեն պահի զոհ դառնալու հավանականությունը:

* * *

Այսպիսով, կարելի է վստահաբար խոսել մինչև Հայոց ցեղասպանության իրականացման տարիներն Օսմանյան կայսրությունում որոշակի մթնոլորտի առկայության մասին, որը կարող էր վերաճել և վերաճեց հայ բնակչության համար մահացու վտանգի: Հայերի թիրախավորումը որպես անհավատների՝ գյավուրների, արդեն իսկ նրանց կրոնական տեսակետից դարձնում էր հակակրանքի առարկա: Դրան գումարվում էր նաև այն արհամարհական վերաբերմունքը, որ կար կայսրության քրիստոնեական համայնքների ներկայացուցիչների հանդեպ, որպես երկրորդ կարգի քաղաքացիների: Եվ քանի որ հայերը զրկված էին զենք կրելու կամ ինքնապաշտպանվելու իրավունքից, դրանով նրանք դրվել էին մշտապես խոցելի վիճակի մեջ: Նրանց հանդեպ լեզվատիմացված անպատժելի բռնությունը դարձել էր գործիք, որն օգտագործում էր օսմանյան պետությունը՝ սեփական բազմաթիվ խնդիրները լուծելու համար:

⁷² Robert Stein, Armenia Must Have a European Governor. – “The Arena”. Boston, vol. 12, 1895, c. 368
ըստ *Младотурки перед судом истории*. Ереван, изд. Айастан, 1986 г., с. 22:

⁷³ *Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г.* Предисловие проф. Л. А. Камаровского. М., 1896, с. 225-230.

⁷⁴ Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, Publisher Garden City, N.Y., 1918, p. 342.

⁷⁵ Vahakn N. Dadrian, “The Agency of “Triggering Mechanisms” as a Factor in the Organization of the Genocide against the Armenians of Kayseri District, *Genocide Studies and Prevention*: Vol. 1, Iss. 2, p. 115.

ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ
ՄԱՍՆԱԿՅՈՒԹՅԱՆ «ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ» ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ

Սուրեն Մանուկյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայոց ցեղասպանության ընթացքում միլիոնավոր մարդիկ այս կամ այն կերպ մասնակցեցին հայերի ոչնչացման գործընթացին. կազմակերպեցին, աջակցեցին կամ իրականացրին հայերի բնաջնջման «նախագիծը»: Թուրքական հասարակության մեջ ցեղասպանություն իրականացնելու, սպանության գործընթաց ներգրավվելու ցանկությունը մեկ օրում ու հանկարծակի չառաջացավ, այն հիմնված էր դարերով եկած, ամուր արմատացած որոշակի սոցիալական կարծրատիպերի և ընկալման կադապարների վրա: Այս նախապաշարմունքները, հասարակության մեջ գոյություն ունեցող ելակետային դրույթները, որոնք կարելի է անվանել նաև «մշակութային արմատներ», շատ կարևոր են, քանի որ տալիս են այն հիմքը, որի վրա հետագայում հնարավոր է լինում կառուցել «ատելության տաճարը», լայնամասշտաբ ու նպատակաուղղված ատելության քարոզչություն իրականացնել:

Օսմանյան կայսրության մահմեդական բնակչության մտածողության մեջ ձևավորել էին հայերի երեք «պատմական» ընկալումներ՝ հայերը որպես «անհավատներ», որպես «ստորադասներ» և հայերն իբրև «հնարավոր զոհ»: Այս երեք ընկալումները երբեմն հանդես էին գալիս իբրև առանձին երևույթներ, իսկ հաճախ նաև միահյուսվում և միաձուլվում էին մեկ զգացման մեջ:

Բանալի բառեր՝ զանգվածային մասնակցություն, ցեղասպանության գաղափարախոսություն, ատելության քարոզ, հայերի թիրախավորում:

“CULTURAL” ROOTS OF MASS PARTICIPATION DURING THE ARMENIAN
GENOCIDE

Suren Manukyan

SUMMARY

Millions of people were in different ways involved in the process of extermination of Armenians by organizing, supporting and carrying out a “project” of annihilation during the Armenian genocide. The readiness of Turkish population to participate in the implementation of genocide and their involvement in the killing process didn’t crop up suddenly. It was based on an age-long history of negative and even rancorous predisposition and ingrained stereotypes of the certain social perception. These prejudices existing in the society, which can also be called “cultural roots”, were crucial as they became the basis to create “the temple of hatred” for a large-scale anti-Armenian propaganda campaign.

Three “historical” perceptions of Armenians as outsiders dominated in the Muslims’ mindset for a long time -Armenians as infidels, as subordinates, and potential victims.

These three views sometimes acted as separate phenomena, but often were intertwined in the form of a complex attitude towards the Armenian population of the empire.

Keywords: mass participation, ideology of Genocide, hate speech, indoctrination, Armenians as potential victims

“КУЛЬТУРНЫЕ» ПРЕДПОСЫЛКИ МАССОВОГО УЧАСТИЯ В ГЕНОЦИДЕ АРМЯН

Сурен Манукян

РЕЗЮМЕ

Во время геноцида миллионы людей были тем или иным образом вовлечены в процесс истребления армян – организовали, способствовали или осуществляли «проект» уничтожения. В турецком обществе желание участвовать в осуществлении геноцида, вовлечения в процесс убийства возникло на вдруг и не сразу. Оно было основано на сформировавшихся веками предрассудках и прочно укоренившихся определенных социальных стереотипах восприятия. Эти предрассудки, существующие в обществе представления, которые также можно назвать «культурными корнями» очень важны, потому что они являются основой, на которой можно воздвигнуть «храм ненависти» для проведения кампании широкомасштабной антиармянской пропаганды.

В сознании мусульманского населения Османской империи армяне «исторически» воспринимались как «неверные», армяне как «подчиненные» и армяне как «потенциальные жертвы». Эти три представления иногда появлялись как отдельные явления, но часто переплетались и выступали в форме комплексного отношения к армянскому населению империи.

Ключевые слова: массовое участие, идеология Геноцида, пропаганда ненависти.

ԱՆՏԻՊ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՀԱԼԷՊԻ ՀԱՅ ԱՔՍՈՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ (1915 Թ.)

Միհրան Մինասեան

Հետագայ էջերով հրատարակութեան կու տանք Հայոց ցեղասպանութեան սկզբնական օրերուն Հալէպէն Գահիրէ յղուած գաղտնի տեղեկագիր մը, որ հետաքրքրական է մէկէ աւելի պատճառներով եւ լոյս կը սփռէ կարգ մը անծանօթ փաստերու վրայ:

Տեղեկագրին կարեւոր բացայայտումներէն մէկը այն տեղեկութիւնն է, որ ճակատագրական այդ օրերուն, երբ հայութեան խլեակները հազարներով կը մահանային անօթութենէն, եւ ամենուրեք խիստ կարիք կար նիւթական օժանդակութեան, հալէպահայեր «պետական արգելք»-ով զրկուած էին իրենց ազգային եւ անհատական ստացուածքները վաճառելու իրաւունքէն: Այդ վաճառքն ու անկէ գոյացած նիւթական եկամուտը կրնար մեծապէս նպաստել աքսորականներու կեանքի փրկութեան: Օսմանեան իշխանութիւններու որդեգրած այդ արգելքը, որքան որ ծանօթ է մեզի, բացի այս փաստաթուղթէն՝ այլ տեղ չէ արձանագրուած:

Նորութիւն են նաեւ երկրէն ելլելով՝ Հալէպ հասնող աքսորական հայերու թուային համեմատութեան մասին տրուած տուեալները: Կան նաեւ հետաքրքրական այլ բացայայտումներ:

Տեղեկագրին մէջ յիշուած որոշ մանրամասնութիւններ կրկնուած են Գերմանիոյ Հալէպի հիւպատոսին կողմէ յղուած պաշտօնական տեղեկագրի մը կցուած 23 Օգոստոս 1915 թուակիր տեղեկագրի մը մէջ, որ հիւպատոսին յանձնուած է անանուն հայու մը կողմէ: Մենք տեղին, ծանօթագրութեամբ մատնանշած ենք այդ նմանութիւնները:

Ջոյգ տեղեկագրերն ալ բացայայտօրէն պատրաստուած են նոյն անձնաւորութեան կողմէ, որ հաւանաբար Հալէպի Ազգային Առաջնորդարանի պատասխանատուներէն կամ քահանայ հայրերէն մէկն է, թերեւս առաջնորդական փոխանորդ Յարութիւն Քինյ. Եսայեանը կամ ուրիշ մը, եւ ապահովական նկատառումներով երկուքին պարագային ալ անոր անունը պահուած է գաղտնի: Հրատարակուող տեղեկագրին հեղինակը խնդրած է, որ ան «ամենայն զգուշութեամբ գաղտնի պահուի», որպէսզի հեռու մնան անոր «սոսկալի» հետեւանքէն:

Տեղեկագիրը Գահիրէ դրկուած է ռուսահպատակ հայ գաղթականի մը միջոցով, ինչպէս որ նշուած է անոր առաջին էջին վերեւ գտնուած մակագրութեան մէջ՝ «Պատճէն՝ ռուսահպատակ հայ գաղթականներու միջոցաւ Հալէպէն ստացուած պաշտօնական նամակին»:

Հրատարակուող տոյն տեղեկագրի ձեռագիր բնագիրը կը պահուի Հ. Բ. Ը. Միութեան Գահիրէի արխիւներուն մէջ: Հաւանաբար, Գահիրէի Ազգային Առաջնորդարանը, իրեն յղուած այս տեղեկագիրը ընթերցանելով դրկած է գայն Բարեգործականի կեդրոնին, որպէսզի անոնք եւս իրազեկ ըլլան կացութեան եւ ըստ այնմ օգնութեան փութան աղէտեալներուն:

Տեղեկագիրը հրատարակութեան տուած ենք նոյնութեամբ, առանց ոեւէ միջամտութեան: Պահած ենք նոյնիսկ անոր լեզուական անհարթութիւնները, որոնք անկասկած արդիւնք են փութկոտութեան:

Մեր կողմէ անոր կցած ենք միայն անհրաժեշտ ծանօթագրութիւններ:

* * *

Հալէպ, 1915 Օգոստոս 3/16

Գերապատիւ Առաջն. փոխանորդ հայր հայոց Եգիպտոսի եւ մեծ. տեսարք անդամք Քաղաքական Ժողովոյ Աղեքսանդրիոյ եւ Գահիրէի

Գողունի կերպով եւ ամենամեծ աճապարանօք առիթէ մ'օգտուելով է որ այս ճգնաժամային վայրկեանին մեր հոգեվարքի ձայնը Ձեզի հասցունելու պատեհութիւնը կ'ունենանք, վայրկեան մ'որ հայերուս կեանքը կը հնձէ, կ'ոչնչանանք, թերեւս հայուն վերջին ձայնն է որ պիտի լսէք, մենք այլեւս չենք սոսկար, մահը շատ մօտէն կը տեսնենք, մահը ոչ թէ անհատին այլ ազգին՝ որոս հատակոտոր բեկորներն են որ կեանք կ'աղաղակեն իրենց եղբայրակիցներուն ու մարդկութեան: Յետագայ տողերը մեր ցաւերն ամբողջովին չեն կրնար ներկայացնել, ստուգութեան երկար քննութեան կը կարօտի.

1.- Այժմ Հալէպի մէջ հայկական 6 նահանգներէն եկող 6000 այրի կիներ ու տղաք կան, ասոնց մէջ 11 տարեկանէն վեր մանչ տղայ չըկան, նոյնպէս Համայի¹

¹ Պատմական նշանաւոր քաղաք՝ օսմանեան Սուրիա նահանգի Համա գաւառի կեդրոնը: Այժմ՝ Սուրիական Արաբական Հանրապետութեան համանուն նահանգի կեդրոնը: Կառուցուած է Որոնդէ գետի երկու ափերուն վրայ: Քաղաքը յայտնի է իր եզակի հսկայ ջրանիւներով, որոնցմէ հնագոյնը կը պատկանի 14-րդ դարուն: Հարուստ է պատմական յիշատակարաններով՝ մզկիթներով, եկեղեցիներով, պալատներով, բաղնիքներով, իջեւանատուներով եւ այլն:

Առաջին Աշխարհամարտի նախօրեակին Համան ունեցած է 60-70 հազար բնակիչ: Հայոց ցեղասպանութեան տարիներուն դարձած է հայ քաղաքականներու համախմբման կարևոր կեդրոն, ուր Յուլիս 1915-էն սկսեալ ապաստանած են բազմահազար հայեր, առաւելաբար՝ Քեսապի եւ Անտիոքի կողմերէն եւ մանաւանդ՝ Այնթապէն: Անոնց թիւը շրջան մը հասած է մինչև 20 հազարի, որոնց աւելի քան եօթը հազարը մահացած է այնտեղ, հակառակ անոր որ Համա քաղաքուած հայերը այլ վայրերու հետ համեմատած՝ գտնուած են աւելի տանելի պայմաններու մէջ եւ ուղղակիօրէն չեն ենթարկուած կոտորածներու: Անոնց մահուան գլխաւոր պատճառները եղած են սովն ու համաճարակը: Ըստ Թալէաթ Փաշայի 17 Հոկտեմբեր 1915 թուակիր ծածկագիր հեռագրին՝ Համայի մէջ կային մօտաւորապէս 20 հազար [հայ] քաղաքականներ, որոնցմէ զանազան հիւանդութիւններու հետևանքով օրական կը մահանար 70-80 հոգի (*Osmanli belgelerinde ermenilerin sevk ve iskani (1878-1920)*, Անգարա, 2007, էջ 288):

1918-1919 թուականներուն հոն գործած է 165 որբեր պատսպարող հայկական որբանոց մը եւ 59 ապաստանեալներով կիներու ապաստանարան մը: 1923-ին Համայի հայոց թիւը հասած է 400-ի:

շրջականները 3000 եւ Բէսէլայն² 1000 եւ Տէր Զօն³ 3000, որով ընդամենը 13000 այրի

² Գիւղ՝ օսմանեան Տէր Զօր անկախ գաւառի Ռաս Իւլ Այն գաւառակի կեդրոնը, Հասիճէ քաղաքէն՝ հիւսիս-արևմուտք, 84 քմ. հեռավորութեան վրայ: Կ'ենթադրուի որ կառուցուած է միտանիներու մայրաքաղաք Վաշուկկանի աներակներուն վրայ: Այժմ կը գտնուի Սուրիական Արաբական Հանրապետութեան մէջ: 1877-ին Ռաս Իւլ Այնի եւ Հասիճէի միջև ինկած տարածութեան վրայ բնակեցուած են մօտ 5 հազար չէչէն ընտանիքներ, որոնց մեծ մասը Առաջին Աշխարհամարտի ավարտին զոհ գացած է համաճարակի: Անոնցմէ ողջ մնացած է ընդամենը 300 ընտանիք: 20-րդ դարասկզբին եղած է հազիւ 50 տնտուր փոքրիկ գիւղ մը, սակայն անելի ետք, անոր մօտէն անցնող Կ. Պոլիս-Պաղտատ շոգեկառքի երկաթուղագիծին պատճառով, ասանք ստացած է յատուկ նշանակութիւն եւ դարձած գաւառակի կեդրոն:

1914-ին Ռաս Իւլ Այնը ունեցած է 2.667 չէչէններէ եւ թուրքերէ բաղկացած բնակիչներ (Թաներ Աբչամ, *Երիտթուրքերի Գործած Ոճիրը Մարդկության Դեմ. Հայոց Տեղասպանությունը Եւ Էթնիկ Զտնադրությունը Օսմանեան Կայսրությունում*, թարգմանեց՝ Յասմիկ Յարութիւնեան, Երեւան, 2015, էջ 333), ունեցած է նաեւ 10 տունի չափ հայ արհեստավորներ, որոնք կոտորուած են տարագրութեան հրամանին արձակուած առաջին օրն իսկ (*Արիամարտ*, Կ. Պոլիս, Նոր Շրջան, թիւ 13 (1828), 7 Դեկտեմբեր 1918, էջ 1): Տեղասպանութեան տարիներուն գիւղը եղած է աքսորական հայերու համակեդրոնացման գլխաւոր կայքերէն մէկը, ուր հաւաքուած էին կայսրութեան հայաբնակ շրջաններէն աքսորուած բազմահազար հայեր, որոնց վրանները տեղակայուած էին գիւղէն քիչ մը անդին՝ բլուրի մը վրայ: Հալէպէն սուրիական անապատ աքսորուած հայերուն մօտ մէկ երրորդը դրկուած է Ռաս Իւլ Այն:

Ռաս Իւլ Այնի առաջին մեծ ջարդը կազմակերպած է Վանի նախկին կուսակալ Ճեւտէդ պէյը, որ Փետրուար 1916-ին Ատանայէն Ռաս Իւլ Այն հասնելով հրահանգած է կոտորել տեղւոյն 50 հազար հայերը: Կոտորածը սկսած է 17 Մարտ 1916-ին (Հայկական Հանրագիտարանի գլխաւոր խմբագրութիւն, *Հայկական Հայրց հանրագիտարան*, Երեւան, 1996, էջ 384):

Ըստ Ներքին Գործոց Նախարարութեան Աշիրէթներու եւ գաղթականներու տեղադրման եւ վերաբնակեցման տնօրէնութեան Հալէպի ընդհանուր տեսուչի փոխանորդ Ապտիւլ Ահատ Նուրիի 7 Մարտ 1916 թուակիր հեռագրին՝ մինչև այդ թուականը Ռաս Իւլ Այնի մէջ «այլևայլ պատճառներէ» մահացած են 35 հազար աքսորական հայեր, իսկ ըստ Արամ Անտոնեանի՝ հոն տեղի ունեցած կոտորածներուն զոհուած են մօտաւորապէս 70 հազար հայեր (Անտոնեան Արամ, *Մեծ Ոճիրը. Հայկական Վերջին Կոտորածները Եւ Թալէադ Փաշա*, Պոսթըն, 1921, էջ 18, 169), մինչ ցուրտի, անօթութեան ու համաճարակներու հետևանքով օրական հոն մահացած է 5-600 հայ, իսկ 4 ամսուայ ընթացքին՝ 13-14 հազար հայ:

Տեղասպանութենէն ետք Ռաս Իւլ Այն հաստատուած է փոքրաթիւ հայութիւն մը: Ի յիշատակ նահատակաց, 1980-ին եւ 2008-ին այնտեղ կառուցուած է յուշակոթող մը եւ կանգնեցուած՝ խաչքար մը:

³ Քաղաք՝ Եփրատի հովիտին մէջ, գետափին, օսմանեան համանուն անկախ գաւառի կեդրոնը, իսկ այժմ՝ Սուրիական Արաբական Հանրապետութեան համանուն նահանգի կեդրոնը: Առաջին Աշխարհամարտի նախօրեակին քաղաքի բնակչութեան թիւը, ըստ այլևայլ աղբիւրներու, տարւոքերած է 9-15 հազարի միջև, մեծ մասամբ՝ արաբներ: 20-րդ դարասկզբին գաւառը ունեցած է 450 հայ բնակիչներ, որոնք մեծ մասամբ հաստատուած էին համանուն քաղաքին մէջ: Տեղւոյն հայ կաթոլիկ համայնքը 1885-ին ունեցած է իր եկեղեցին: 1903-ին հոն գտնուած են անելի քան 50-60 առաքելական հայեր:

Տեղասպանութեան տարիներուն Տէր Զօրն ու անոր մօտակայ անապատը դարձած են Արևմտեան Հայաստանէն, Կիլիկիայէն եւ կայսրութեան հայաբնակ այլ շրջաններէն աքսորուած բազմահազար հայերու համակեդրոնացման գլխաւոր կայքերը: Անելի ետք աքսորեալները 21 Օգոստոս 1916-ին դրկուած են մօտակայ Սուվարի ու Շէտտատէի շրջանները, ուր եւ կոտորուած են Օգոստոսի 25-ին, գաւառի կառավարիչ՝ Սալէի Զէքիի անմիջական մասնակցութեամբ: Ըստ Արամ Անտոնեանի՝ Տէր Զօրի ջարդերուն զոհուած են մօտաւորապէս 200 հազար հայեր (Անտոնեան, *նշ. աշխ.*, էջ 18), իսկ ըստ վերապրող Յովհաննէս Մերճանեանի՝ Սալէի Զէքի Տէր Զօրի եւ շրջակայ աւաններուն մէջ սպաննած է 120-150 հազար հայ: Անոնք «Տէր Զօրի մէջ հայ աղջիկներ ու մանուկներ մերկացուցած եւ հրացանաձգութեան փորձեր կատարած են անոնց վրայ՝ իբրև թիրախ գործածելով զանոնք, ընդհանրապէս կրակով այրած են, ողջ ողջ թաղած են, անօթի ու ծարաւ ձգելով

ու տղաք կան: Ասոնք 3-5 ամիսէ իվեր ճամբայ ելած են իրենց հայրենիքներէն, ճանապարհին մի քանի անգամներ կողոպտուելով անօթի, մերկ, ծարաւ ու բռնակ ճամբորդած են, միայն մէկ անգամ ոմանց ալ երկու անգամ մէկ մէկ կտոր հաց տրուած է կառավարութեան կողմանէ: Այնպէս կը հաւաստուի որ այս 6 վիլայէթներէն⁴ գալիք այրիներու թիւը 60000ի պիտի հասնի, այնչափ տկարացած ու հիւանդ են որ ոտքի վրայ կայնելու կարողութիւն չունին: Մեծաւ մասամբ ոտքերնին վիրաւորուած է բռնակ քայլելէն⁵:

Հալէպի մէջ գտնուած այրիներուն քննութենէն հասկըցուած է որ մօտաւորապէս իրենց հայրենիքէն մեկնողներու 1000էն հազիւ 400ը Հալէպ հասած է. մնացեալ 600էն 380 անձ, 11 տարեկանէն վեր այր եւ 85 կին իրենց ընկերացող ժանտարմաներու եւ ջորեպաններու ձեռքով գիղերէն ու քաղաքներէն հեռու դաշտերու մէջ սպաննուած են եւ մեծ մասամբ ջուրը նետուած են: 120 երիտասարդ հարս ու աղջիկ առեւանգուած ու փախցուած են նմանապէս 40 ալ մանուկներ, այնպէս որ, ինչպէս ըսինք, ասոնց մէջ գեղադէմ երիտասարդ մանչ ու աղջիկ չկան:

Եկողներէն 100էն 60 համեմատութեամբ հիւանդ ու ոտքերնին վիրաւոր են, ասոնք մօտերս պիտի դրկուին Համա եւ Մուսուլ⁶ ուր իրենց ստոյգ մահ մը կ'ս-

սպաննած են մասնաւորապէս մանուկներն ու աղջիկները, վարձկան արարներու և ժանտարմաներու միջոցաւ ստիւնքները կտրած, լկեղ տուած ու կտոր կտոր ջարդած են»: Զինադադարին Մերձանեան հոն գտած է 1500 վերապրող հայուհիներ և 30 այրեր միայն, մեծ մասամբ կիլիկեցիներ, բոլորն ալ հոգեպէս և բարոյապէս «վիատած, յուսահատ, անասնացած» էակներ (Հայաստանի ազգային արխիւ, ֆոնտ 1388, ցուցակ 1, գործ 72, թերթ 5ա): Երբ Յունուար 1919-ին անգլիացիներ քաղաք մտած են, Տէր Զօրի մէջ գտած են ընդամենը 980 հայ (Աբչամ, *նշ. աշխ.*, էջ 339):

Տեղասպանութենէն ետք, Տէր Զօր մնացած են փոքրաթիւ հայեր: 1931-ին կառուցուած Սր. Հռիփսիմէ եկեղեցիին տեղ 1991-ին կառուցուած է Նահատակաց Յուշահամալիրը և Սր. Նահատակաց փառատը Եկեղեցին:

⁴ Օսմանեան վարչական միաւոր, նահանգ, կուսակալութիւն:

⁵ Տեղեկագրի այս պարբերութեան մէջ յիշուած Հալէպի, Համայի, Ռաս Իւլ Այնի և Տէր Զօրի աքսորականներուն թիւը, ինչպէս նաև Հալէպ սպաստող աքսորականներու թիւը՝ նոյնութեամբ կրկնուած են Գերմանիոյ Հալէպի հիւպատոս Ռոսսլերի կողմէ քանցելի Պէթման Հովվէգիին յղուած տեղեկագրի մը կցուած՝ 23 Օգոստոս 1915 թուակիր յաւելումին մէջ, որ բնութագրուած է որպէս «մի հայի գեկուցագիրը». միակ տարբերութիւնն այն է, որ այստեղ յիշուած է, որ աքսորականները ճամբայ ելած են 2-5 ամիս առաջ, ի տարբերութիւն այստեղ յիշատակուող 3-5 ամիսներուն (Վոլֆ-գանգ Գուստ (Հր.), *Հայերի Ցեղասպանութիւնը 1915-1916. Գերմանիայի Արտարքին Գործերի Նահարարութեան Քաղաքական Արխիւի Փաստաթղթերից*, գերմաներէնէ թարգմանեց՝ Ռուզան Բորիսի Յորդանեան, Երևան, 2008, էջ 334-335):

⁶ Պատմական վաճառաշահ մեծ քաղաք՝ օսմանեան Մուսուլ նահանգի կեդրոնը: Այժմ՝ Իրաքի Արաբական Հանրապետութեան համանուն նահանգի կեդրոնը: Կառուցուած է Տիգրիս գետի աջ ափին: Գետի հանդիպակաց ափին կը գտնուին պատմական Նիսուլ քաղաքի ավերակները: Միջնադարուն քաղաքը ունեցած է փոքրաթիւ հայ գաղութ մը, որուն մասին հնագոյն յիշատակութիւնները կու գան 14-րդ դարակէսէն: 1857-ին հոն կառուցուած է Սր. Էջմիածին հայկական եկեղեցին: 1915-ին Մուսուլ գտնուած են մօտաւորապէս 200 հայեր, մեծամասնութեամբ՝ գաղթած Սղերդէն:

Տեղասպանութեան տարիներուն Մուսուլ եղած է հայ աքսորականներու համակեդրոնացման կարեւոր վայր մը, ուր հաւաքուած են մօտ 30 հազար հայեր, որոնցմէ պատերազմի աւարտին մնացած են մօտաւորապէս 4 հազար հայ եւ անլի քան հազար որբեր: Շրջան մը վերջ, անոնց մեծամասնութիւնը հեռացած է քաղաքէն:

պատել: Աննկարագրելի ու անօրինակ է այն խժոժություններն որոնց ենթարկուած են ճանապարհին: 3-5 ամիսէ ի վեր ճամբայ կը քալեն, 2-3-5-7 անգամ կողոպտուած ու մինչեւ անգամ վարտիքներուն մէջը նայուած են: Ոչ միայն անօթի թողուած, այլեւ ջուր գտած ատեննին ջուր խմելու անգամ միջոց տուած չեն: Չափահաս ու գեղեցիկ հարս ու աղջիկներու 3/4ը փախցուելէն զատ, մնացեալներէն քիչ շատ առողջ ու երիտասարդ եղողներն ալ ժանտարմաներուն⁷, ջորեպաններուն ու այլոց հաճոյքին ծառայեցուցուած են գիշերները: Քստմնելի այս տեսակ դէպքերու երեսէն մեռնող հարիւրաւորներէն ողջ մնացողները կը պատմեն բաներ զորս մարդկային ականջը կը մերժէ լսել:

Հալէպի ու Ատանայի վիլայէթներու եւ Մարաշի սանճագին⁸ մէջ արեւելեան նահանգներուն մէջ եղածին նման ջարդ չէ պատահած, սակայն ասոնց ենթարկուած նեղություններն ու Հաւրանի⁹, Քերէկի¹⁰ եւ Մուսուլի անապատներու մէջ բնակեցունելու մտադրութիւնը նկատի առնուելու որ ըլլայ դիւրաւ կը հասկըցուի որ ասոնք ալ ստոյգ եւ բռնագրոսիկ կերպով բնական մահուան մը դատապարտուած են: Երբ այս ժողովուրդն որ գրեթէ եւրոպական կեանք ու կենցաղ մ'ունի, դիւրակեցութեան վարժ է, իրեն բոլորովին օտար ու եթէ կարելի է ըսել բարբարոս կլիմայի մը ներքեւ բնակելու ստիպուի, հարկաւ պիտի մեռնի եթէ մինչեւ ցայն վայր աւելի բարբարոս դանակն ու գնդակն իրենց մահը չի փութացնեն:

Քինադադարին տեղոյն որբանոց-այրիանոցին մէջ ապաստան գտած են 5-600 անոքներ, իսկ 1928-ին Մուսուլի մէջ կային հազիւ 200 հայ ընտանիքներ՝ 155 երկսեռ աշակերտներ ունեցող ազգային վարժարանով մը (*Եփրատ*, Հալէպ, Բ. տարի, թիւ 126, 29 Սեպտեմբեր 1928):

⁷ Ֆրանսերէն՝ քաղաքապահ զինուորական, ներքին ապահովութեան պաշտօնէայ, քաղաքային ոստիկան:

⁸ Թրքերէն՝ գաւառ: 1915-ին Մարաշը անկախ գաւառ էր, կապուած ուղղակի Կ. Պոլսոյ: Նախապէս մտած էր Հալէպ նահանգի կազմին մէջ:

⁹ Կամ Հորան: Աշխարհագրական ընդարձակ տարածք օսմանեան Սուրիա նահանգին մէջ: Կ'ընդգրկէր այժմու Սուրիոյ հարաւ-արեւմտեան շրջանն ու Յորդանանի հիւսիսային մասը, այսինքն՝ Դամասկոսի հարաւէն մինչև Յորդանանի հիւսիսակողմը ինկած տարածութիւնը: Ընդարձակ դաշտավայր մը, որուն համար ալ կոչուած է Հորանի կամ Հաւրանի դաշտավայր: Նշանաւոր քաղաքներն են՝ Սուրիոյ Տար'աւ և Յորդանանի Իրպէտ քաղաքները:

Յեղասպանութեան տարիներուն Հաւրան եղած է բազմահազար հայ քաղաքականներու հաւաքավայր: Ըստ երեք տարի այնտեղ ապրած Վահրամ Տատրեանի՝ 1915-ի վերջերուն իրենց բնակած շրջանին մէջ գտնուած են 20 հազար քաղաքական հայեր, իսկ մօտակա Ճերէշ քաղաքին մէջ՝ մօտ 600 ընտանիքներ: Վերջիններու մօտ կէսը բնակած է տուններու մէջ, իսկ մնացեալները՝ քարանձաւներու: Այդ 20 հազար քաղաքականներէն 1918-ի Նոյեմբերին ողջ մնացած էին հազիւ 450 հիւանդ, հիւծած ու կմախացած մարդկային խլեակներ: Մահացութեան պատճառը եղած են «կառավարութեան հալածանքները- զինուորագրութիւն, քաղաք, բանտարկութիւն- տեղացի ժողովուրդին ատելութիւնը-սպաննութիւն, առեւանգում, հարստահարութիւն- եւ բնութեան արհաւիրքները- տով, զրկանք, հիւանդութիւն» (Վահրամ Տատրեան, *Դէպի Անապար (Փրցուած Էջեր Օրագրէս)*, Նիւ Եորք, 1945, էջ 146-147, 407):

¹⁰ Պատմական քաղաք՝ օսմանեան Սուրիա նահանգի Քերէկ գաւառի կեդրոնը, Ամման քաղաքէն հարաւ, մօտ 120 քմ. հեռաւորութեան վրայ, Մեռեալ ծովէն ոչ շատ հեռու: Այժմ մաս կը կազմէ Յորդանանի Հաշիմական Թագաւորութեան: Պահպանուած է քաղաքի պատմական հսկայ բերդը: Վաղ միջնադարուն անոր բնակիչներուն մէկ մասը եղած են քրիստոնէաներ: Շրջան մը խաչակիրներ իշխած են անոր: 1516-ին զայն գրաւած են օսմանցիները: 1910-ին Քերէկի բնակիչները ըմբոստացած են օսմանեան կառավարութեան դէմ:

Արդ, եղբայրներ, վերն ըսի արդէն, երկարօրէն կրկնելու ատեն չ'ունինք, շատ համառօտ կերպով կ'ամփոփենք. Հայաստանի մէջ մէկ հայ իսկ մնացած չէ ըսել կարելի է, Կիլիկիոյ մէջ ալ չի մնալու վրայ է, հայն իր կեանքէն, ինչքէն ու պատիւնէն իր զրաւում, իր վերջին բեկորներուն ձայնն է որ ձեզի հասցնելով օգնութիւն կ'աղաղակէ, օգնութիւն մնացեալներու կեանքը փրկելու համար, դրամ՝ անոնց հաց ճարելու համար: Հոս բարեացականութիւն ցուցնող գերման հիւպատոսի¹¹ միջոցաւ գաղտնի կերպով գերման դեսպանին¹² տեղեկութիւն տրուած է ու դիմումները կը շարունակուին, հոս տարածայնութիւն մը կայ որ կառավարութիւնը պիտի արտօնէ կիներն ու 17 տարեկանէն վար եղող մասն ալ տղաքը դուրս պիտի դրկուին, ի՞նչ միջոցներով, ո՞ր, ո՞ր շոգենաւով, ծախքը որո՞ւ կողմանէ տրուելով յայտնի չէ¹³. մենք վայրկեան առ վայրկեան կ'սպասենք որ օգնութիւն մըլլայ մեզի, ուշացնելը մահն է ազգին, փութացէք ի՞նչ միջոցաւ որ կրնաք, Ատանայի, Մարաշի եւ Այնթապի հայերը կ'իստով հոս հասան, արդէն Կիլիկիոյ ամբողջ ժողովուրդին կէսը գաղթեցուցուած են Արաբիա, մնացեալներն ալ գաղթել կը տրուին, դրամ հասցուցէք, հաղորդակցութեան ամէն միջոցէ գրկուած ենք:

Գրամ, դրամ, դրամ դրրկեցէք ամերիկեան կառավարութեան միջոցաւ¹⁴: Գրաբերը ամէն վարձատրութեան արժանի է, պէտք եղած մանրամասնութիւնները պիտի տայ:

¹¹ Նկատի ունի Գերմանիոյ Հալէպի հիւպատոս Վալդեր Ռոսսպլերը:

¹² Նկատի ունի Գերմանիոյ Կ. Պոլսոյ դեսպան Հանս Վանգենհայմը (1859-1915): Ան 1912-1915 եղած է Օսմանեան Կայսրութեան մօտ Գերմանիոյ դեսպան: Մեծ ջանք թափած է Օսմանեան Կայսրութիւնը Ռուսաստանի դէմ պատերազմի ներգրաւելու գործին մէջ: Դէմ եղած է Արևմտեան Հայաստանի բարենորոգումներու ծրագրին և արդարացուցած է թրքական իշխանութիւններու արևմտահայոց դէմ կիրառած տեղահանութիւնն ու բռնութիւնները, թէ և իր տեղեկագիրներուն մէջ նշած է, որ այդ միջոցառումներուն նպատակը՝ հայ ազգը բնաջնջելն է (*Հայկական Հարց* հանրագիտարան, էջ 427):

¹³ Հալէպի մէջ շրջան ընող այս տարածայնութեան մասին Գերմանիոյ Հալէպի հիւպատոս Ռոսսպլեր քանցելը Պէթման Հովվէզին յղած 3 Սեպտեմբեր 1915 թուականի տեղեկագրին մէջ նշած է թէ կառավարութիւնը օրեր առաջ յայտարարութիւն մը տարածած է, ըստ որուն՝ այն հայերը որոնք կը փափաքին արտագաղթել Թուրքիայէն, կրնան դիմել այդ քայլին՝ պայմանաւ որ վերադառնան պատերազմի աւարտէն ետք միայն: Բանաւոր նշուած է նաև, որ հեռանալ ցանկացող իւրաքանչիւր հայ պէտք է ունենայ այդ մասին ճշմարիտ փաշայի արտօնագիրը: Հիւպատոսը անելցուցած է նաև, որ փոխադրութեան համար նաւեր չեն գտնուած, իսկ հայերը համոզուած էին որ «կառավարութեան յայտարարութիւնը լուրջ չէ», և բոլոր անոնք որոնք պիտի փորձեն թոյլտուութիւն ստանալ՝ պիտի հետապնդուին: Աւարտին Ռոսսպլեր յիշած է, որ հակառակ անոր որ «գործնական» հնարաւորութեան պարագային բոլոր հայերը պիտի փափաքէին արտագաղթել, օրէնքի հրապարակումէն երեք շաբաթ անց, բացի իր կողմէ երաշխատրուած մէկ ընտանիքէ, ոչ ոք համարձակած է գաղթելու դիմում ներկայացնել իշխանութիւններուն: Այս օրէնքին յաջորդած է այլ օրէնք մը, որ արգիլած է 4-րդ բանակի իշխանութեան շրջանէն ունէ մէկուն հեռանալը առանց էնվեր փաշայի արտօնութեան:

Ռոսսպլեր այս մասին իր խօսքը աւարտած է եզրակացնելով, որ «արտօնագիրը փաստօրէն անվաւեր է և տրուած միայն ձևի համար» (Գոստ, *նշ. աշխ.*, էջ 330-331):

¹⁴ Ցեղասպանութեան տարիներուն, գէթ մինչև Միացեալ Նահանգներու՝ Օսմանեան կայսրութեան դէմ պատերազմ յայտարարելը (1917), Հալէպը եղած է սուրիական անապատ և մերձակայ այլ վայրեր նպաստի փոխանցելու և բաշխելու գլխաւոր ու թերևս միակ կեդրոնը: Այդ աշխատանքին մէջ հիմնարար դեր խաղցած է Միացեալ Նահանգներու տեղւոյն հիւպատոս Ճեյմի Պ.

Արդէն Զօհրապն¹⁵ ու Վարդգէս¹⁶, Տաղաւարեանն¹⁷ ու իր հինգ ընկերները¹⁸ գնդակահար ինկած են ժանտարմաներու կողմանէ Ուրֆայի եւ Տիգրանակերտի

Ճաքսոնը (1871-1947): Միացեալ Նահանգներու պատերազմ յայտարարելէն և Ճաքսոնի Հալէպէն հեռանալէն ետք նպաստաբաշխ աշխատանքները շարունակած է գոիցցերիացի հալէպաբնակ բարեսէր վաճառական Էօժէն Զոլինկէրը:

¹⁵ Նկատի ունի գրող, հրապարակագիր, ազգային-քաղաքական գործիչ՝ Գրիգոր Զօհրապը: Ծնած է Կ. Պոլիս 1861-ին: Կրթութիւնը ստացած է ծննդավայրին մէջ և վկայուած որպէս երկրաչափ ու իրաւաբան: 1883-էն զբաղած է իրաւաբանութեամբ: 1905-ին պետութիւնը արգիլած է զինք գործել որպէս իրաւաբան, որուն հետևանքով ան մեկնած է Ֆրանսա: Օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումով 1908-ին, վերադարձած է Կ. Պոլիս և ընտրուած անդամ՝ Օսմանեան հորհրդարանի և Ազգային Քաղաքական Ժողովի, միաժամանակ դաստանդներով Օսմանեան Իրաւաբանական համալսարանէն ներս: Գրական ասպարէզ մտած է 1878-ին՝ աշխատակցելով *Մասիս*-ին ու *Հայրենիք*-ին, ուր տպագրած է վէպեր, նորավէպեր, ակնարկներ, պատմութիւններ, բանաստեղծութիւններ և գրականագիտական յօդուածներ: Զօհրապ հայ գրականութեան պատմութեան մէջ ծանօթ է «Նորավէպի իշխան» անունով ու կը համարուի այս սեռի լուսագոյն ներկայացուցիչը: Հրատարակած գործերէն յիշենք՝ *Ասկերացած Սերունդ Մը* (Կ. Պոլիս, 1887), *Խղճմանքի Չայներ* (Կ. Պոլիս, 1909), *Լոռ Ցաւեր* (Կ. Պոլիս, 1911), *Կեանքը Ինչպէս Որ Է* (Կ. Պոլիս, 1911) և այլն: Ունի օսմաներէն և ֆրանսերէն լեզուներով գրուած իրաւաբանական գիրքեր, ինչպէս նաև ֆրանսերէն գրքոյկ մը՝ Հայկական հարցի մասին (Գառնիկ Ստեփանեան, *Կենսագրական Բնութիւն*, Ա., Երևան, 1973, էջ 331-332, *Հայկական հարց* հանրագիտարան, էջ 131-132):

¹⁶ Բուն անունով՝ Յովհաննէս Մելնիկիւեան: Ծնած է Կարին 1871-ին: Աւարտած է ծննդավայրի Սանասարեան վարժարանը, ապա մտած է ուսուցչական ասպարէզ: Մասնակցած է Կարնոյ 1890-ի ցոյցին, որուն որպէս հետևանք շրջան մը բանտարկուած է, ապա անցած է Կ. Պոլիս, ուր 1892-ին մտած է Դաշնակցութեան շարքերը: Կրկին բանտարկուելէ ետք, որպէս կուսակցական գործիչ անցած է Վան, ուր 1903-ին դարձեալ ձերբակալուած է ու դատապարտուած մահուան, բայց կարելի եղած է մահապատիժը բեկանել ու վերածել ցկեանս բանտարկութեան: 1908-ի օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումով ազատ արձակուած է և Կ. Պոլիս անցնելով՝ Կարնոյ կողմէ ընտրուած է անդամ Օսմանեան հորհրդարանի և Ազգային Քաղաքական Ժողովի (Սիմոն Վրացեան, *Յուշապարտմ Հ. Յ. Դաշնակցութեան 1890-1950*, Բոստոն, 1950, էջ 397-400, Թէոդիկ, *Յուշարձան Ապրիլ Տասնըմէկի*, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 49):

¹⁷ Նկատի ունի բանասէր, հրապարակախօս, ազգային-մշակութային գործիչ, խմբագիր, մանրէաբան և բժիշկ Նազարէթ Տաղաւարեան-Չառորճեանը: Ծնած է Սեբաստիա 1862-ին: Ուսումը ստացած է Կ. Պոլիս, իսկ Փարիզի մէջ կատարելագործած է զայն՝ վկայուելով իբրև գիտատնտես: Շրջան մը վարած է ծննդավայրի ազգային վարժարաններու (1885-1886) և Կ. Պոլսոյ Արամեան վարժարանի տնօրէնութիւնը: 1887-ին մեկնած է Գահիրէ, ապա՝ Փարիզ և հետևած Սորպոնի համալսարանի բնագիտութեան և բժշկութեան դասընթացներուն: Վերադառնալով Կ. Պոլիս նշանակուած է Սր. Փրկիչ Ազգային հիւանդանոցի բժշկապետ: Համիտեան ռեժիմի օրերուն երկու անգամ ձերբակալուած է ու բանտարկուած (1896 և 1900): Գահիրէի մէջ մասնակցած է Հ.Բ.Ը.Մ.ի հիմնադրման նախապատրաստական աշխատանքներուն ու դարձած անոր առաջին Կեդրոնական Վարչութեան անդամներէն մէկը (1906): Օսմանեան Սահմանադրութենէն ետք Տաղաւարեան վերադարձած է Կ. Պոլիս և Սեբաստիոյ կողմէ ընտրուած է անդամ Օսմանեան Երեսփոխանական Ժողովին, միաժամանակ մաս կազմած է Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Քաղաքական Ժողովին: Հիմաւ ու խմբագրած է հայերէն առաջին բնագիտական հանդէսը՝ *Գիտական Շարժում*-ը (Կ. Պոլիս, 1885-1887): Հրատարակած է պատմագիտական, բանասիրական և բժշկագիտական մօտ երկու տասնեակ հատորներ: Հայերէնի կողքին գրած է նաև թրքերէն և ֆրանսերէն լեզուներով:

¹⁸ Տաղաւարեանի հետ, «դատուելու» պատճառաբանութեամբ, դէպի Տիարպէքի իրենց ուղեւորութեան ընթացքին, 8 Յունիս 1915-ին Հալէպ հասած են Ռուբէն Զարդարեան, Է. Ակնունի, Գարեգին Խաժակ, Սարգիս Մինասեան և Յարութիւն Ճանկիւեան, իսկ Յունիս 12-ին՝ Զօհրապ և Վարդգէս:

մէջտեղ, Շէյթան տէրէսի¹⁹ կոչուած տեղը, ուր բիրաւոր հայերու դիակներ (անգլուխ) սարսափ կ'ազդեն ճամբորդներուն: Եփրատը բիրաւոր հայ եւ հայուհեաց դիակներով լեցուած է եւ լուսանկարուած երոպացոց շատերու կողմանէ: Տէր Զոր 15000 զէյթունցոց զաղթավայրն եղած է, դժոխային խոշտանգանաց մէջ²⁰: Հարիրաւոր մանկտիք գետեր ու դաշտերու մէջ նետուած են նոյնիսկ իրենց մարց կողմէ: Անմիջական պէտքը դրամն է, Ամերիկայի ազգայիններու փութով իմացուցէք, դրամ, դրամ:

1600 հայեր միմիայն Տիգրանակերտի բանտին մէջ խողխողուած են: Առաջնորդը²¹, յետ անդամալիալտման, բանտի բակին մէջ ալգոլով օծուած եւ այրուած է, նուագածութեամբ դիւային խրախճանութեանց²² իբր լրացուցիչ զոհաբերութիւն

¹⁹ Թրքերէն բառացիօրէն՝ Սատանայի ձոր: Կը գտնուի Տիարպէքիր նահանգի Տիարպէքիր գաւառին մէջ, Տիարպէքիր քաղաքին մօտակայքը (Թ. Խ. Յակոբեան, Ստեփան Տ. Մելիք-Բախշեան, Հ. Խ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան*, Երևան, Դ. հատոր, 1998, էջ 102):

²⁰ 1915-ին թրքական իշխանութիւններուն կողմէ հայաթափուող առաջին աւանը եղած է Զէյթունը, որուն բնակչութեան մէկ մասը Մարտ 1915-ին նախ աքսորուած է Մուլթանիէ (Գոնիա), ապա՝ Էրէլլի եւ հուսկ՝ Տէր Զօր, իսկ մնացեալները զրկուած են ուղղակի սուրիական անապատ ու մեծ մասամբ՝ կոտորուած: Քաղաքին հայաթափումէն ետք, 13 Օգոստոս 1915-ին, թուրքեր այրած են գայն:

²¹ Նկատի ունի Տիարպէքիրի առաջնորդական տեղապահ Մկրտիչ Վրդ. Զլդատեանը: Աշխարհականի անունով՝ Յովնան: Ծնած է Դատուան (Բաղէշ) 1871-ին: Արմաշի Դպրեվանք մտած է Հոկտեմբեր 1890-ին եւ առանց կրօնատրական սքեմ ընդունելու հեռացած է անկէ: 24 Յուլիս 1898-ին Կ. Պոլսոյ մէջ Օրմանեան Պատրիարքէն ձեռնադրուած է քահանայ Տրապիզոնի Ղզանա գիւղին համար, ապա տեղափոխուած է Սելանիկ, ուր քարիւղի բռնկումով կորսնցուցած է երիցուհին եւ դուստրը, ապա անցած է Եթովպիա, որմէ ետք՝ Կ. Պոլսոյ մէջ, Օրմանեան Պատրիարքէն ընդունած է վարդապետական աստիճանները: Քահանայագործած է Թօփ-Գափու, ապա դարձած է Պայագիտի առաջնորդական տեղապահ, Կարնոյ յարակից շրջաններու առաջնորդական փոխանորդ եւ հուսկ՝ առաջնորդ Տիարպէքիրի, ուր մնացած է մինչև իր նահատակութիւնը՝ 1915 (Թէոդիկ, *Գողգոթա Հայ Հոգևորականութեան եւ Իր Հօտին Աղէտայի 1915 Տարին*, խմբագրեց՝ Արայ Գալայճեան, Նիւ Եորք, 1985, էջ 260-261, Զաւէն Ա. քննյ. Արզումանեան, *Ազգապատում*, Դ. հատոր, Ա. գիրք, Նիւ Եորք, 1995, էջ 16):

²² Զլդատեան Վարդապետի նահատակութեան մասին այստեղ յիշուածները կրկնած են նաև այլ աղբիւրներ, որոնցմէ Թէոդիկն է ամէնէն մանրամասն նկարագրողը. «...դուրս կը հանեն զինք իր որջէն եւ շղթայատր կապիկի մը նման՝ նուագածութեամբ փողոցէ փողոց կը պտըտցնեն, ընդհանուրին թուրումուրին նշաւակ: ...որոնք կը շարունակեն նուագալսառն խեղկատակութեամբ խայտառակել այդ «վարիսթիան բուհանի»ն... անոր մօրութիւն թելերը ծիւ ծիւ կը փետէ... զմէկով մարմինը մորթագերծ կ'ընէ եւ շերտ շերտ կը յօշէ... կարգը կու գայ արինուլայ դիակին հետ զքօսնելու՝ հեղմամբ քարիւղի: Լուցկի՝ մը... եւ ահա հայր սուրբը կ'ըսկսի բռնկիլ: Մծղնէ դէմքեր կը լուսատրուին երանաւէտ ակնարկներով, մինչ ճենճերման բոյրը սաստկօրէն կը ծաւալի գնդանին մէջ, որպէս հուսկ բուրվառում պատարագեալ մարտիրոսին»: Յաջորդ օր կ'իմացնեն ժողովուրդին թէ վարդապետը «բանտին շէնքը հրկիզել փորձած միջոցին՝ քարիւղը վրան թափած ու բռնկած է» (Թէոդիկ, *Գողգոթա...*, էջ 260-261): Մօտատրապէս նոյն մանրամասնութիւնները տուած է նաև Ս. Ակունի, տե՛ս *Միլիոն Մը Հայերու Զարդի Պարմութիւնը*, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 65-66):

չերքէզ ժանտարմաներու²³: Պեհեսնի²⁴, Ատրեամանի²⁵ եւ Սեվերեկի²⁶ կոտորածը սադայէլական ծրագրով կատարուած գրեթէ 13 տարեկանէն վեր արական սեռ չէ մնացած. կոյսեր անխնայ պղծուած եւ շատերը տեսանք Եփրատի հոսանքներէն քշուած զոմանս 4 եւ զոմանս 8-10 ընկերներով իրարու կապուած, անդամա[խա]տուած (շատերու ծննդական գործարանը կտրուած):

Ջերմապէս կը խնդրուի որ սոյն գրութիւնը իբրեւ վերջին ծայր գգուշութեամբ պաշտ. աղբիւրներէ եւ ականատեսներէ քաղուած մի տեղեկագիր, ամենայն գգուշութեամբ գաղտնի պահուի, առանց տարածայնելու, որպէսզի սոսկալի արդիւնքին վտանգները շատ պարզ են:

Ամերիկեան հիւպատոսարանն ալ կրնայ դիւրութիւններ ընծայել դրամի առաքման միջոցներուն: Ազգային եւ անհատական կոչուած եւ ստացուածքներ ծախելու միջոցներէ ալ զուրկ ենք, պետական արգելքի պատճառաւ, վանքեր, եկեղեցիներ, վարժարաններ իրենց բոլոր ունեցածներով կառավարութեան կողմանէ գրաւուած է: Սոսկալի անօթութիւն կ'տիրէ, այժմ հոս 15000 գաղթականներ կան մաս առ մաս

²³ Տիարպէքիի հայոց կոտորածի գլխաւոր պատասխանատու եւ քաղաքի նորանշանակ նահանգապետ բժ. Չերքէզ Ռէշիտ պէյ, 28 Մարտ 1915-ին քաղաք ժամանելուն իր հետ տարած է մեծաթիւ չերքէզներ՝ «ժանտարմա քոմանտանի» չերքէզ Րուշտի Պէյը, թիկնապահ մը՝ Չերքէզ Շաքիր Պէյը եւ ժանտարմայի տարազ հագած 40-50 չերքէզ «չերքէ»ներ՝ հրոսակներ (Վահան Գալաֆեան, *Համաոյր Տեղեկագիր Տիգրանակերտի Վերջին Կոտորածներուն*, Նիւ-Եորք, 1919, էջ 8, Ակունի, *նշ. աշխ.*, էջ 62):

²⁴ Հայ եւ թուրք խառն բնակչութեամբ պատմական գիւղաքաղաք Արևմտեան Հայաստանի Խարբերդ նահանգի Մալաթիա գաւառի Պէհեսնի գաւառակի կեդրոնը, Մալաթիա քաղաքէն հարաւարևմուտք: 12-րդ դարուն շրջան մը մաս կազմած է Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան: Տեղւոյն հայերը ունեցած են Սր. Փրկիչ իսկ հայ կաթողիկոսները՝ Աւետում Սր. Կուսի եկեղեցիները: Հայ աւետարանական համայնքը ևս ունեցած է իր եկեղեցին: Պէհեսնի ունեցած է նաև 270 աշակերտ հաշուող Ազգային Ներսէսեան վարժարանն ու հայ կաթողիկոսներու վարժարանը: 1914-ին քաղաքի 500 տուն հայութենէն 350-ը եղած են առաքելականներ, իսկ մնացեալները՝ կաթողիկոսներ ու աւետարանականներ (Թէոդիկ, *Գողգոթա...*, էջ 249): Ըստ այլ աղբիւրի ունեցած է 530 տուն՝ 3750 հայ բնակիչ (*Les Arméniens dans l'empire Ottoman a la veille du génocide*, Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, Փարիզ, 1992, էջ 391):

²⁵ Քաղաք Արևմտեան Հայաստանի Խարբերդ (Մամուրէթուլազիզ) նահանգի Մալաթիա գաւառի Ատիեման (Հուսնի Մանսուր) գաւառակի կեդրոնը: 1915-ին ունեցած է 15 հազար բնակիչ, որուն 6 հազարը հայեր էին (Ս. Մ. Ծոցիկեան, *Արևմտահայ Աշխարհ*, Նիւ Եորք, 1947, էջ 90), իսկ ըստ այլ աղբիւրի ան ունեցած է 600 հայ տուն (Թէոդիկ, *Գողգոթա...*, էջ 248): Քաղաքը ունեցած է նաև թուրք, յոյն եւ ասորի ազգաբնակչութիւն: Տեղւոյն հայ առաքելականները ունեցած են Սր. Աստուածածին եկեղեցին եւ Ռուբինեանց վարժարանը: Հայ կաթողիկոս եւ աւետարանական համայնքները ևս ունեցած են իրենց եկեղեցիներն ու դպրոցները:

²⁶ Կամ՝ Սևերակ: Քաղաք՝ Արևմտեան Հայաստանի Տիարպէքի նահանգի Սեվերէկ գաւառի կեդրոնը, Տիարպէքի եւ Ուրֆա քաղաքներուն միջև, առաջինէն հարաւարևելք, մօտ 80 քմ. հեռավորութեան վրայ: Քաղաքին մէջ պահպանուած են պատմական բերդի ւաւերակները: Տեղւոյն հայերը ունեցած են Սր. Թորոս եկեղեցին: Հայ աւետարանական համայնքը ևս ունեցած է իր եկեղեցին: Առաքելական հայերը ունեցած են 3 դպրոց, միասնաբար 250 աշակերտով: Հայ կաթողիկոս եւ աւետարանական համայնքները ևս ունեցած են իրենց դպրոցները 130 աշակերտով (Kévorkian-Paboudjian, *նշ. աշխ.*, էջ 400): 20-րդ դարասկզբին Սեվերէկը ունեցած է 15 հազար բնակիչ, որուն կէսէն աւելին հայեր, իսկ մնացեալները թուրքեր, քիւրտեր եւ ասորիներ էին (*Հայաստանի եւ Յարակից...*, Դ., էջ 582): Ըստ այլ աղբիւրի, ան ունեցած է 1855 հայ առաքելական ընտանիք՝ 9275 հոգի (Raymond H. Kévorkian, *նշ. աշխ.*, էջ 400):

կ'որոկուին Արաբիոյ զանազան վայրեր, ամբողջ Կիլիկիան եւ Կապադովկիան պարպուելու վրայ են: Ս. Կաթողիկոսն²⁷ ալ հոս կ'մնայ ճարահատ:

Իբրեւ ստորագրութիւն, նամակիս բովանդակութեան բոլոր պարբերութիւնները արիւնով կ'կնքեն:

ԱՆՏԻՊ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՀԱԼԷՊԻ ՀԱՅ ԱՔՍՈՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ (1915 Թ.)

Միհրան Մինասեան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հրատարակութեան տրուած է 3/16 Օգոստոս 1915-ին Հալէպէն Գահիրէ յղուած գաղտնի տեղեկագիր մը որ կը խօսի Արեւմտեան Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ հայ ազգաբնակչութեան ոչնչացումին, աքսորի ճանապարհին որդեգրուած բռնութիւններուն, սուրիական անապատին մէջ տիրող իրավիճակին եւ մանաւանդ Հալէպ հասած հայ աքսորականներու մասին:

Հրատարակուող փաստաթուղթին կցուած են հակիրճ յառաջարան եւ ծանօթագրութիւններ:

Բանալի բառեր. Հայոց ցեղասպանութիւն, Հալէպ, հայ աքսորականներ, Արեւմտեան Հայաստան, Կիլիկիա, Սուրիական անապատ, մարդասիրական օժանդակութիւն:

²⁷ Նկատի ունի Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Սահակ Բ. Կաթողիկոս Խապայեանը: Ծնած է Խարբերդի Եղէգի գիւղը 1849-ին: Նախակրթութիւնը ստացած է ծննդավայրին մէջ: 1867-ին մտած է Երուսաղէմի Ժառանգատրաց վարժարանը: 1871-ին ուսուցիչ անուանուած է նոյն վարժարանին, իսկ 1874-ին ստանձնած է խմբագրութիւնը *Միօն* պաշտօնաթերթին: 1877-ին ձեռնադրուած է կուսակրօն քահանայ: 1881-ին այցելած է Սբ. Էջմիածին, ապա յատուկ առաքելութեամբ անցած է Թիֆլիս և այլ հայաշատ կեդրոններ և ծառայած՝ հինգ տարի: 1885-ին Սբ. Էջմիածնի մէջ ձեռնադրուած է եպիսկոպոս: Վերադառնալով Երուսաղէմ 1887-ին ստանձնած է վանքի լուսարարապետի պաշտօնը, զոր վարած է մինչև 1902: Յաջորդ տարի ընտրուած է կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ: 1915-ին ան պարտադրաբար լքած է Սոյո դարաւոր վանքը ու ապաստանած Հալէպ: Մինչև զինադադար ապրած է անդաստական կեանք՝ Հալէպի, Երուսաղէմի և Դամասկոսի մէջ, ապա վերադարձած է Միս: Կիլիկիոյ պարպումով կրկին լքած է Միսը ու անցած է Հալէպ և 1930-ին Աթոռը հաստատած է Անթիլիասի մէջ: Վախճանած է 9 Նոյեմբեր, 1939-ին:

Սահակ Կաթողիկոս հրատարակած է բանասիրական բազմաթիւ յօդուածներ, գիրքեր ու դասագիրքեր եւ կազմած է Երուսաղէմի ու Հալէպի հայերէն ձեռագիրներու զոյգ ցուցակները (Բարգէն Ա. Աթոռակից Կաթողիկոս [Կիլէսէրեան], *Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ (1441-էն Մինչև Մեր Օրերը)*, Անթիլիաս, 1939, էջ 773-1116, Վահէ Հայկ, *Խարբերդ Եւ Անոր Ոսկեղէն Դաշիրը. Յուշանամարեան Պարմական Մշակութային Եւ Ազգագրական, Նիւ-Եորք, 1957, էջ 1084-1086, Զաւէն Ա. Քինյ. Արգումանեան, նշ. աշխ., Դ. հատոր, Բ. գիրք, Նիւ Եորք, 1997, էջ 98-100):*

UNPUBLISHED REPORT ABOUT DEPORTED ARMENIANS IN ALEPPO (1915)

Mihran Minasian

SUMMARY

The article presents an original secret document, a report, sent from Aleppo to Cairo on August 3 (16), 1915. It contains information about destruction of the Armenian population deported from Western Armenia and Cilicia, violence against deported Armenians on the way, as well as situation of deported Armenians in Aleppo and adjacent Syrian deserts.

The document has a brief foreword and extended notes.

Keywords: Armenian Genocide, Aleppo, deported Armenians, Western Armenia, Cilicia, Syrian Desert, humanitarian aid.

НЕОПУБЛИКОВАННОЕ ДОНЕСЕНИЕ О ДЕПОРТИРОВАННЫХ АРМЯНАХ В
АЛЕППО (1915 Г.)

Мигран Минасян

РЕЗЮМЕ

Представлено секретное донесение отправленное 3 (16) августа 1915 г. из Алеппо в Каир, посвященное уничтожению депортированного из Западной Армении и Киликии армянского населения, насилию, которому подвергались депортированные армяне в дороге, а также положению депортированных армян в Алеппо и прилегающих к городу сирийских пустынях.

Документ предваряется кратким предисловием, а также содержит расширенные примечания.

Ключевые слова: геноцид армян, Алеппо, депортированные армяне, Западная Армения, Киликия, сирийская пустыня, гуманитарная помощь.

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ, 1890-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԶԱՐԴԵՐԸ ԵՎ 1909Թ. ԱԴԱՆԱՅԻ
ԿՈՏՈՐԱԾԸ ՌԱՖԱԵԼ ԼԵՄԿԻՆԻ «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ
ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԳՐՔԱԶԱՓ ՁԵՌԱԳՐՈՒՄ»**

Նարեկ Պողոսյան

Ռաֆայել Լեմկինի գիտական ժառանգության մեջ ցեղասպանությունների և դրանց պատմության հետազոտության շարքում առանձնահատուկ տեղ են գրավում Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ նրա ուսումնասիրությունները:

Ռաֆայել Լեմկինի արխիվային մեծաքանակ նյութերի մի մասը պահպանվում է Նյու Յորքում գտնվող Ամերիկայի հրեական պատմական ընկերակցությունում¹։ Արխիվային նյութերը հիմնականում ամփոփված են 12 ձեռագրերի պահոցների մեջ: Նյութերի որոշ մասը մատչելի է նաև առցանց տարբերակով: 8-րդ պահոցի թիվ 14-րդ թղթապանակում պահպանվել է Ռ. Լեմկինի 139-էջանոց ձեռագիրը հայերի կոտորածների վերաբերյալ²: Այս ձեռագրին Լեմկինի ժառանգության համար գրացուցակ կազմած անձը տվել է «Հայկական կոտորածների վերաբերյալ գրքաչափ ձեռագիր» անվանումը (այսուհետ՝ Գրքաչափ ձեռագիր): Այս ձեռագիրը բաժանված է հետևյալ 7 ենթաբաժինների. 1. Հայերը, ընդհանուր պատկեր, 2. Հարկում, 3. 1890-ականների կոտորածները, 4. 1909թ. Ադանայի կոտորածները, 5. 1915-1916թթ. կոտորածները և տեղահանությունները, 6. Սպանելու մտադրությունը, ո՞վ է մեղավոր, 7. Արձագանքներն արտասահմանում:

Հոդվածում քննության են առնվում Գրքաչափ ձեռագրի առաջին 4 ենթաբաժինները. 1. Հայերը, ընդհանուր պատկեր, 2. Հարկում, 3. 1890-ականների կոտորածները, 4. 1909թ. Ադանայի կոտորածները: Գրքաչափ ձեռագրի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս բացահայտել Լեմկինի կողմից արված դիտարկումները, որոնք վերաբերում են ինչպես Օսմանյան կայսրության կողմից 1890-ականն թթ. համիդյան ջարդերի և 1909թ. Ադանայի կոտորածների իրագործմանը, այնպես էլ Հայկական հարցի միջազգայնացմանը և հայերի պատմական առանձնահատկություններին: Ուսումնասիրության շրջանակում փորձ է կատարվում ներկայացնել, թե ինչ աղբյուրագիտական հենք ունի Գրքաչափ ձեռագիրը:

Այս ձեռագիրը գրեթե ուսումնասիրված չէ: 2008թ. «Հայկական հիշողության կենտրոն» (Center for Armenian Remembrance) կազմակերպությունը հրատարակել է «Ռաֆայել Լեմկինի թղթապանակը (դոսյեն) Հայոց ցեղասպանության մասին» գիրքը, որում որոշ կրճատումներով հանդերձ տեղ է գտել նաև «Հայկական կոտորածների մասին գրքաչափ ձեռագիրը»³: Գիրքը հրատարակության է պատրաս-

¹ St'u Guide to the Raphael Lemkin (1900-1959) Collection, P-154(<http://digifindingaids.cjh.org/?pID=109202>):

² St'u Raphael Lemkin Collection, Box 8, folder 14, *Turkish Massacre of Armenians - Book-Length Manuscript*.

³ Raphael Lemkin's dossier on the Armenian Genocide: *Turkish massacres of Armenians*, manuscript from Raphael Lemkin's collection, American Jewish Historical Society, Center for Armenian

տել ամերիկահայ անվանի փաստաբան Վարդգես Եղիայանը: Առաջաբանի հեղինակն իրավագիտության պրոֆեսոր Միխայիլ Բազլերն է:

Ալաբամայի համալսարանի պրոֆեսոր Սոփիեն Ջեկոբսն իր հոդվածում⁴ հպանցիկ վերլուծել է Լեմկինի Գրքաչափ ձեռագիրը՝ նշելով, որ ամենայն հավանականությամբ գրվել է ՄԱԿ-ի կողմից Ցեղասպանության կոնվենցիայի ընդունումից հետո (1948թ.), քանի որ 1945-ից մինչև 1948թ. Լեմկինը կենտրոնացած էր հրեաների հանդեպ նացիստների կատարած ջարդերի վրա: Ս. Ջեկոբսը դժվարանում է նշել, թե արդյոք ձեռագիրը գրվել է 1950-1953թթ. Կորեական պատերազմից առաջ, թե՞ պատերազմին հաջորդող շրջանում:

ա. Գրքաչափ ձեռագրի աղբյուրագիտական հենքը

Գրքաչափ ձեռագրում Լեմկինն օգտվել է բազմաթիվ աղբյուրներից, որոնք հարուստ տեղեկություններ են պարունակում Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրականացված ցեղասպանական գործողությունների մասին: Ձեռագրում մեջբերված են հատվածներ ինչպես ականատեսների վկայություններից, այնպես էլ տարբեր փաստաթղթերից, նամակներից, մամուլի հրապարակումներից:

- Որպես աղբյուր՝ նա օգտվել է Հերբերտ Ադամս Գիբբոնսի «Ժամանակակից պատմության ամենասև էջը» (*The Blackest Page of Modern History*) գրքից⁵: Հերբերտ Ադամս Գիբբոնսն աշխատել է որպես «Նյու Յորք Թայմս» թերթի արտասահմանյան թղթակից, նա իր գործունեության վաղ շրջանն անցկացրել է Թուրքիայում: 1909թ. Գիբբոնսն անձամբ ականատես է եղել թուրքերի կողմից հայերի և հույների վրա հարձակումներին: Գիբբոնսն այս գրքում նկարագրում է երիտթուրքերի կողմից Հայոց ցեղասպանության իրագործումը⁶:
- Մյուս գիրքը, որից փաստական տվյալներ է բերել Լեմկինը, Մկրտիչ Գաբրիելյանի «Հայաստանը՝ մի նահատակ ազգ» (*Armenia: A Martyr Nation*) գիրքն է⁷: Մկրտիչ Գաբրիելյանը բողոքական եկեղեցու հովիվ էր և բժիշկ ԱՄՆ-ում, հեղինակել է 3 գիրք՝ լինելով նաև մեկ գրքի համահեղինակ, որոնք հայ ազգին և Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրականացված բռնություններին են վերաբերում⁸: «Հայաստանը՝ մի նահատակ ազգ» գրքում հեղինակը համառոտ շարադրում է հայոց պատմությունը, հասցնում վաղ շրջանից համի-

Remembrance, Vartkes Yeghianyan, Glendale, 2008.

⁴ St'u Steven L. Jacobs, *Confronting the Armenian Genocide*, Raphael Lemkin and the Armenian Genocide, Richard G. Hovannisian, *Looking Backward, Moving Forward*, էջ 130:

⁵ St'u Herbert Adams Gibbons, *The Blackest Page of Modern History*, G. P. Putman's Sons, New York and London, 1916:

⁶ St'u Merrill D. Peterson, *Starving Armenians: America and the Armenian Genocide, 1915-1930 and After*, University of Virginia Press, 2004, էջ 44:

⁷ St'u M. C. Gabrielyan, *Armenia: A Martyr Nation*, London, 1918:

⁸ Հյուսիսային Ամերիկայի Հայ Ավետարանական միութեան պաշտօնաթերթ, հունիս, 2010 թ., № 1, էջ 6 (առցանց՝ http://www.aeuna.org/pdf/forum_june_2010.pdf):

դյան ջարդեր՝ ընդհուպ երիտթուրքերի կողմից Հայոց ցեղասպանության իրականացում: Գրքի վերջին հատվածում նկարագրված են 1915-1917թթ. դեպքերը:

- Լեմկինը փաստեր է բերում նաև Ֆրեդերիկ Դևիս Գրինի «Հայկական ճգնաժամը Թուրքիայում» (*The Armenian Crisis in Turkey*) գրքից⁹: Այս գրքում տեղ գտած փաստերը վերաբերում են Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրականացված բռնություններին, կոտորածներին և Հայկական հարցի արծարծմանը՝ իբրև միջազգային դիվանագիտության առարկա:
- Որպես փաստական աղբյուր՝ Գրքաչափ ձեռագրի հեղինակն օգտագործել է բրիտանացի հայտնի պատմաբաններ Ջեյմս Բրայսի և Առնոլդ Թոմսի 1916թ. Լոնդոնում հրատարակած «Հայերի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ 1915-1916թթ.» (*Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916*) փաստաթղթերի ժողովածուն¹⁰, որտեղ զետեղված են բազմաթիվ հաղորդագրություններ և վկայություններ հայկական կոտորածների և տեղահանությունների վերաբերյալ: Այն հայտնի է «Կապույտ գիրք» անվամբ: «Կապույտ» գրքի մեջ կարևոր են հատկապես 1915-1916թթ. ընթացքում Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության իրագործման ժամանակ Գերմանիայի, Իտալիայի, Նիդեռլանդների, Շվեդիայի և Շվեյցարիայի ականատեսների բազմաթիվ վկայությունները: Գիրքն ունի ընդարձակ նախաբան, որտեղ շարադրված է հայ ժողովրդի համառոտ պատմությունը մինչև Մեծ եղեռնը: Ժողովածուն բովանդակում է 158 փաստաթուղթ (կազմում է 628 էջ): Նյութերն ընտրելիս Ջ. Բրայսը դրսևորել է անկողմնակալություն՝ ձգտելով ժողովածուում մեծ տեղ տալ չեզոք երկրների ներկայացուցիչների հեղինակած փաստաթղթերին: Հավաքած նյութերի վավերականությունը փաստելու համար կազմողն իրականացրել է վերլուծական բնույթի ծավալուն աշխատանք, կատարել համեմատություններ, փաստաթղթերի համադրություններ, ձգտել պատմական իրադարձությունները ներկայացնել այնպես, ինչպես դրանք եղել են¹¹:
- Մյուս կարևոր փաստական աղբյուրը, որից օգտվել է Լեմկինը, «Գերմանիան, Թուրքիան և Հայաստանը» անունը կրող գերմանական և այլ աղբյուրների փաստաթղթային ապացույցների ընտրանին¹² է, որը վերաբերում է Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրականացված բռնություններին և ցեղապանական գործողություններին:
- Հաջորդ աղբյուրը «Նինվեն և նրա մնացորդները»¹³ (*Ninveh and its remains*) գիրքն է, որի հեղինակը անգլիացի դիվանագետ և հնագետ Օստին Հենրի Լայարդն է, ով մասնակցել է Նինվեի և Բաբելոնի պեղումներին և իր այս աշխա-

⁹ St'u Frederick Davis Greene, *The Armenian Crisis in Turkey*, G. P. Putnams Sons, The Knickerbocker Press, London, 1895:

¹⁰ St'u Viscont Bryce, *Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916*, G. P. Putnams Sons, The Knickerbocker Press, London 1916:

¹¹ St'u Հայկական հարց հանրագիտարան, Երևան, 1996թ., էջ 175, 176:

¹² St'u *Germany, Turkey and Armenia*, J.J Keliher and Co., London, 1917:

¹³ St'u Nineveh and its remains, Austen Henry Layard vol. 1, John Murry, Albemarle street, 1867:

տության մեջ նա շարադրում է իր հայտնագործությունների համառոտ պատմությունը: Լայարդը ճանապարհորդել է նաև Հայաստանում՝ ուսումնասիրելով նրա հնությունները, ճարտարապետությունը: 1878 թ. Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի կնքման և ապա Բեռլինի կոնգրեսի ժամանակ վարել է հակառուսական ու հակահայկական քաղաքականություն և խոչընդոտել թուրքական լծից արևմտահայության ազատագրումը:

- «Լոնդոն թայմսի» թղթակից Չառլզ Բոստել Նորմանի «Հայաստանը և 1877թ. քարոզարշավը» (*Armenia and the campaign of 1877*) գիրքը¹⁴, որից օգտվել է Լեմկինը, վերաբերում է XIX դարում Օսմանյան կայսրությունում հայերի դրությանը և ռուս-թուրքական պատերազմներին:
- Ձեռագրի՝ Ադանայի կոտորածների մասին բաժնում Լեմկինը հիմնականում օգտվել է Ժորժ Բրեզոլի «Այստեղով թուրքերն են անցել...» (*Les Turcs ont passé là...*) հազվագյուտ մենագրությունից¹⁵: Այս գիրքն արժեքավոր աղբյուր է 1909 թ. ապրիլին Ադանա քաղաքում և հարակից հայկական գյուղերում տեղի ունեցած կոտորածների մասին: Գրքում առկա են 1909թ. Ադանայի կոտորածներին առնչվող բացառիկ վավերագրեր, վկայություններ ու լուսանկարներ: Ժողովածուի մեջ ամփոփված վավերագրերն օգնում են կողմնորոշվել երիտթուրքական հեղաշրջմանը նախորդած և հաջորդած ժամանակահատվածներում կիլիկյան կոտորածներին առնչվող տարաբնույթ մեկնաբանությունների հարցում: Ժ. Բրեզոլի հրատարակած մենագրությունը կիլիկյան կոտորածներին առնչվող պատմագրությանը նվիրված միակ փաստագրական հրատարակությունն է, որը հնարավորություն է ընձեռում տարատեսակ սկզբնաղբյուրների համադրման միջոցով պատկերացում կազմելու Կիլիկիայում և հարակից տարածաշրջաններում տեղի ունեցած կոտորածների մասին: Ժ. Բրեզոլի կազմած ժողովածուն առաջին անգամ լույս է տեսել Փարիզում 1911 թ.:
- Մյուս կարևոր աղբյուրը, որից օգտվել է Լեմկինը 1909թ. Ադանայի կոտորածների մասին գրելիս, ֆրանսիացի լրագրող, ազգությամբ հույն Ալեքսանդր Ադոսիդեսի «Հայերը և երիտթուրքերը: Կիլիկիայի կոտորածները» (*Arméniens et Jeunes-Turcs, les massacres de Cilicie*) գիրքն է¹⁶, որը գրվել է փաստական հարուստ նյութի (Թուրքիայում օտարերկրյա հյուպատոսների զեկուցագրեր, կաթոլիկ առաքելությունների պաշտոնական հաշվետվություններ, եվրոպացի և ամերիկացի քարոզիչների գրառումներ, նամակներ, Ադանայում և Կիլիկիայի այլ բնակավայրերում հայկական կոտորածների ականատեսների վկայություններ, մամուլ և այլն) առարկայական և մանրամասն ուսումնասիրության հիման վրա: Ադոսիդեսը նկարագրում է 1909թ. երիտթուրքերի կազմակերպած հայկական կոտորածները Ադանայում և շրջակայքում, նշում, որ դրանք իրականացրել են թուրքական կանոնավոր զորքերը և վարժեցված հրոսակախմբերը: Ադոսիդե-

¹⁴ St'u C. B. Norman, *Armenia and the campaign of 1877*, Cassel Petter & Galpin, London, 1878:

¹⁵ St'u Georges Brezol, *Les Turcs ont passé là... - La Vérité sur les Massacres d'Adana de 1909*, Paris, 1911:

¹⁶ St'u Adossides, *Arméniens et Jeunes-Turcs, les massacres de Cilicie*, Paris, 1911:

սին զարմացրել է այն անսկարագրելի դաժանությունը, որով ուղեկցվել է հայերի կոտորածը¹⁷: Ռաֆայել Լեմկինն օգտվել է նաև այլ արժեքավոր գրքերից:

Գրքաչափ ձեռագրում օգտագործված հարուստ գրականությունը փաստում է այն մասին, որ Ռ. Լեմկինն առանձնահատուկ կարևորություն է տվել հայոց պատմության, Հայկական հարցի ծագման, Օսմանյան կայսրությունում հայերի կոտորածների և Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող հարցերի ուսումնասիրությանը:

բ. Հայոց պատմության առանձնահատկությունը Լեմկինի ընկալմամբ

Գրքաչափ ձեռագիրը Ռաֆայել Լեմկինը սկսում է հայերի պատմության մասին ընդհանուր տեղեկություններով՝ նշելով հայերին բնորոշ առանձնահատկությունների մասին. «Հայերը տարբերվում են նրանով, որ առաջին ազգն են, որն ընդունել է քրիստոնեություն: Վաղ շրջանից հայերը հետապնդվում էին: Երեք հազար տարի Հայաստանը ոտնակոխ էր լինում ավերիչ բանակների կողմից, ու հայերը արտագաղթում էին երկրից: Այն կողոպտվում էր Նաբուգոդոնոսորի, Քսերքսեսի և Ալեքսանդրի, հռոմեացիների, պարթևների և պարսիկների, բյուզանդացիների, սարացիների և խաչակիրների, սելջուկների և օսմանցիների, ռուսների և քրդերի կողմից»¹⁸:

Ռաֆայել Լեմկինի բերած այս տեղեկությունները վերլուծելով՝ կարելի է նշել, որ նա, ուսումնասիրելով հայոց պատմությունը, հատուկ ուշադրություն է դարձրել երկու կարևոր փաստերի՝ հայերի՝ որպես առաջինը պետականորեն քրիստոնեություն ընդունած ազգը լինելու և պատմության վաղ շրջանից հալածանքների ենթարկվելու հանգամանքների վրա:

Անդրադառնալով Հայաստանում տեղի ունեցած ավերածություններին՝ Լեմկինն իր ձեռագրում, որպես առավել դաժան օրինակ, Լենկ-Թեմուրի արշավանքների մասին է հիշատակում. «Երբ Լենկ-Թեմուրը նվաճեց իր կայսրությունը Չինական պատից մինչև Մոսկվա և Միջերկրական ծով, իր հաղթական քայլերի ճանապարհին իրեն ենթարկեց Հայաստանը, և երկրի քաղաքները ու գյուղերը մեկը մյուսի հետևից վերածվեցին ավերակների: Երբ Վան քաղաքի պաշարված երիտասարդները գերի հանձնվեցին, և մյուս բնակիչները կոտորվեցին, չորս հազար զինվորների այրեցին, իսկ շատերին էլ կենդանի թաղեցին: Կապեցին հազարավոր երիտասարդների և տարեցների ձեռքերը ու ոտքերը ու ձիու սմբակների տակ գցեցին»¹⁹:

Նշենք, որ Լենկ-Թեմուրի նվաճումների վերաբերյալ Լեմկինն առանձին ձեռագրի տեսքով հետազոտություն²⁰ է արել, որտեղ ներկայացվում են նաև Լենկ-Թեմուրի կողմից Հայաստանի նվաճումը և նրա դաժանությունները:

¹⁷ Տե՛ս Հայկական հարց հանրագիտարան..., էջ 10:

¹⁸ Raphael Lemkin Collection, Box 8, folder 14, *Manuscript on the Turkish Massacre of Armenians*, p. 1 (<http://digifindingaids.cjh.org/?pID=109202>).

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Տե՛ս Raphael Lemkin Collection, Box 8, folder 12, *Tamerlane* (<http://digifindingaids.cjh.org/?pID=109202>):

Շարունակելով Հայաստանի՝ որպես պատերազմական թատերաբեմ լինելու թեման՝ Լեմկինը հիշատակում է նաև ավելի ուշ շրջանում թուրքերի և պարսիկների մրցակցության արդյունքում Հայաստանում կատարված ավերածությունների, ռուս-պարսկական պատերազմների հետևանքների մասին:

Լեմկինը կարևորում է պատմության ընթացքում հայոց եկեղեցու՝ հայ ժողովրդի միասնականության պահպանման գործում ունեցած դերը և նշում. «Դարերի ընթացքում հետապնդումների ենթարկվելով՝ հայոց եկեղեցին, որը հիմնադրել է Գրիգոր Լուսավորիչը, դարձել է հայ ազգի սիրտը, որը միասնական է պահել աշխարհով մեկ ցրված հայ ժողովրդին, որը եղել է հպատակ, բայց մինչև հիմա միասնական հավատք ունեցող ժողովուրդ: Մինչդեռ այն հայերը, ովքեր ընկան եվրոպական ազդեցության տակ, դարձան թերահավատ և անտարբեր կրոնի նկատմամբ, շարունակեցին աջակցել իրենց եկեղեցուն՝ հավատալով, որ եկեղեցու պահպանումը միակ հույսն է ազգային միասնության պահպանման, ապագայի համար, ինչպես եղել է նաև անցյալում»²¹:

Լեմկինը կարծում էր, որ հայ ժողովրդի գոյության համար առանցքային է եղել կրոնական գործոնը, և նվաճողները փորձել են կրոնափոխ անել հայերին, սակայն հաջողություն չեն ունեցել: Որպես օրինակ նա նշում է. «7-րդ դարում Մուհամմեդի գործերը սառնասրտորեն կոտորեցին հազարավոր հայերի, որովհետև նրանք հրաժարվեցին մահմեդականությունը ընդունել: Հայերի որդիներին օսմանյան իշխանությունները խլում էին և դաստիարակում իսլամիզմով ու հմտացնում պատերազմի արվեստով, սակայն մինչ այժմ հայերը պահպանել են քրիստոնեական հավատքը»²²: Հայերի պատմության առանձնահատկությունների վերաբերյալ Լեմկինի լրացուցիչ հետաքրքրությունը թերևս պայմանավորված էր նաև նրանով, որ նա երբ որ 1921թ. սովորում էր Լվովի համալսարանում, Լվովում գոյություն ուներ կենսունակ հայկական համայնք, Լվովի համալսարանում դասախոսում էին հայկական ծագում ունեցող դասախոսներ, բացի այդ Լեմկինի դասընկերներից շատերը հայկական ծագում ունեին²³: Հայ գաղթականները հաստատվել են Լվովում քաղաքի հիմնադրման ժամանակ՝ դեռևս XIII դարի II կեսին²⁴: Հայ գաղթականների հոսքը դեպի Լվով շարունակվեց նաև հետագայում: XIX դարի վերջում և XX դարի սկզբում հայ գաղթականները, բնակվելով Լվովում, թուրքական հալածանքների մասին տեղեկացնում էին լեհական թերթերում:

²¹ Raphael Lemkin Collection, Box 8, folder 14, *Manuscript on the Turkish Massacre of Armenians*, p. 2. (<http://digifindingaids.cjh.org/?pID=109202>).

²² Նույն տեղում:

²³ Ściś u Andrzej A. Zięba, *Genocidium: Rafał Lemkin i Ormianie polscy we Lwowie*, ([wanguś g' http://skarbica.ormianie.pl/?idw=184](http://skarbica.ormianie.pl/?idw=184)):

²⁴ Ավելի մանրամասն տե՛ս И. П. Крипьякевич, К вопросу о начале армянской колонии во Львове, *Պարմա-բանասիրական հանդես*, № 1, 1963:

գ. Հայկական հարցի ծագումը և մեծ տերությունների դիրքորոշման գնահատականը

XIX դարի ընթացքում հայերի նկատմամբ Օսմանյան կայսրությունում դաժան վերաբերմունքը և հալածանքները սովորական երևույթ էին, որոնք շատ հաճախ ուղեկցվում էին հայերի կոտորածներով: Այս ամենի մասին Լեմկինը բազմաթիվ փաստեր է բերում իր ձեռագրում. «1843թ. Հայաստանի հարավային լեռներում և Քուրդիստանում 10.000 նեստորականներ և հայ քրիստոնյաներ կոտորվեցին, շատ կանայք և երեխաներ ձերբակալվեցին և գերության վաճառվեցին»²⁵:

Մյուս կոտորածը, որի մասին նշում է Լեմկինը, վերաբերում է 1876թ., երբ բռնկվեց ռուս-թուրքական պատերազմը, և Հայաստանը կրկին ռազմադաշտ դարձավ: Այս համատեքստում Լեմկինը ներկայացնում է 1877թ. հայերի դաժան կոտորածների՝ Բայազետում «Լոնդոն թայմսի» թղթակից Բ. Ս. Նորմանի նկարագրությունը²⁶ և տեղեկություններ է բերում, որ թուրք զինվորները, չերքեզներն ու քրդերը պատերազմական կոչեր էին անում, թե անհավատները, որոնց մեջ մտնում էին նաև հայերը, պետք է սպանվեն²⁷: Ամմեդ քրիստոնյաների կոտորածը Լեմկինը որակում է որպես հանցագործություն:

Ձեռագրում նշելով ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտի մասին՝ Լեմկինը հատուկ կարևորություն է տալիս Հայկական հարցի՝ որպես միջազգային դիվանագիտության առարկա դառնալու հանգամանքին, և անդրադառնում է ինչպես Սան Ստեֆանոյի պայմանագրին, որի 16-րդ հոդվածը վերաբերում էր հայերին, այնպես էլ Կիպրոսի կոնվենցիայի կնքմանը²⁸:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի կնքմանը հաջորդում է Բեռլինի կոնգրեսի գումարումը. «1878թ. հուլիսին Բեռլինում տեղի ունեցավ մեծ տերությունների կոնգրեսը: Պատրիարք Ներսեսը հատուկ առաքելությամբ մեկնեց խնդրելու կոնգրեսին, որպեսզի Հայաստանի համար նշանակեն քրիստոնյա կառավարիչ, և որ եվրոպական տերություններն իրենցից կազմեն քրիստոնյա հայերի խնամակալներ: Արդյունքում 61-րդ հոդվածը ներառվեց Բեռլինի պայմանագրում»²⁹:

Լեմկինն անդրադառնում է Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ և 62-րդ հոդվածների բովանդակությանը և նշում. «Այն ամենը, ինչ խոստացվել էր խաղաղության և հայերի անվտանգության համար, կոնգրեսի հանցավոր հիմարությամբ ամբողջ հարցը թողնվեց թուրքական կառավարության ձեռքերում, որը ոչ միայն ձախողեց բարենորոգումները, այլև որոշեց ոչնչացնել կայսրության հայ բնակչությանը: Բեռ-

²⁵ Raphael Lemkin Collection, Box 8, folder 14, *Manuscript on the Turkish Massacre of Armenians*, p. 3. (<http://digifindingaids.cjh.org/?pID=109202>).

²⁶ St' u C. B. Norman, *Armenia and the campaign of 1877*, London, 1878, էջ 273:

²⁷ St' u Raphael Lemkin Collection, Box 8, folder 14, *Manuscript on the Turkish Massacre of Armenians*, p. 4. (<http://digifindingaids.cjh.org/?pID=109202>):

²⁸ Նույն տեղում, էջ 4-5:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 5:

լինի պայմանագրի կնքումից ընդամենը երկու տարի հետո քողերը սկսեցին հարձակվել հայերի վրա և սեպտեմբերի 20-ին ոչնչացրին 13 հայկական գյուղեր»³⁰:

Լեմկինն ընդգծում է Օսմանյան կայսրությունում հայերի կոտորածների հարցում մեծ տերությունների անուղղակի մեղսակցության մասին, քանի որ ամեն ինչ տեղի էր ունենում նրանց թողտվությամբ:

«Բեռլինի կոնգրեսի մասնակից մեծ տերությունները 1880թ. սեպտեմբերի 7-ին ներկայացրին համատեղ նոտա³¹: Բարձր դուռը ամբողջովին արհամարհեց համատեղ նոտան՝ պարզապես ծանուցելով տերություններին, թե ինչ է մտադիր անելու: Տերություններն ըստ երևույթին մտածեցին, որ իրենք բավարար աշխատանք կատարել են: Դրա մասին է վկայում այն, որ Բիսմարկը կարծիք հայտնեց, թե կլինեն «լուրջ անհարմարություններ» Հայկական հարցի մասին հոգ տանելու հարցում: Այսպիսով, հայերին թողեցին թուրքերին, ովքեր շարունակեցին հայերին ոչնչացնելու իրենց ծրագրերը»³²:

Ամփոփելով նշենք, որ Լեմկինը Հայկական հարցի միջազգայնացումն իր ձեռագրում գնահատում է որպես Օսմանյան կայսրության տարածքում հայերի դրությունը բարելավելու փորձ, որը, սակայն, հակառակ արդյունք ունեցավ, նպաստեց, որպեսզի հայերին ոչնչացնելու ծրագրերը Օսմանյան կայսրությունը դարձնի նպատակաուղղված քաղաքականություն:

դ. Լեմկինի անդրադարձը 1890-ական թթ. կոտորածներին

Բեռլինի պայմանագրի կնքումից և Հայկական հարցի միջազգայնացումից հետո Օսմանյան կայսրությունը սկսեց կյանքի կոչել հայերի կոտորածները: Բնաջնջման գործն առաջին անգամ սկսվեց փոքր ծավալով և իրականացվեց երկրի տարբեր մասերում տարաբնույթ ձևերով: Հայերի բանտարկությունները, կոտանքները, արտաքսումները, սպանությունները, պարտադրված կրոնափոխությունն օսմանյան իշխանությունների համար դարձան օրակարգային հարցեր: Այս համատեքստում Լեմկինը նկարագրում է Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ կիրառված ճնշումները և առաջին հերթին համիդիե գնդերի ստեղծումը. «Հայերը հաճախակի հարձակման էին ենթարկվում զինված քողերի կողմից, և հայերի բողոքներն իրենց դեմ իրականացված հանցագործությունների վերաբերյալ մնացին անարձագանք... 1892 թ. սուլթան Աբդուլ Համիդը կանչեց քուրդ ցեղապետերին Կոստանդնուպոլիս, նրանց ռազմական կոչումներ շնորհեց, ապահովեց նրանց

³⁰ Նույն տեղում, էջ 5-6:

³¹ 1880թ. սեպտեմբերի 7-ի համատեղ նոտայով եվրոպական տերությունները սուլթանական կառավարությունից պահանջում էին անհապաղ իրագործել Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության անվտանգությունն ապահովելու վերաբերյալ Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածով ստանձնած բարենորոգումների վերաբերյալ իր պարտավորությունները:

³² Raphael Lemkin Collection, Box 8, folder 14, *Manuscript on the Turkish Massacre of Armenians*, p. 5-6, (<http://digifindingaids.cjh.org/?pID=109202>).

համազգեստով և զենքով: Ապա նրանց հետ ուղարկեց՝ կազմակերպելու իրենց ցեղերից «համիդեական» հեծելազոր գնդեր, թվով շուրջ 22.500 մարդ»³³:

Հայերի կոտորածների իրականացումը, ըստ Լեմկինի, այն բանի հետևանք էր, որ Բեռլինի պայմանագիրը ստորագրած տերություններն իրենց դիվանագիտական նախաձեռնություններով ոչ թե բարելավում էին հայերի դրությունը, այլ ավելի էին բարդացնում իրավիճակը հայերի համար. «Հայերը խնդրեցին Բեռլինի երաշխիքները ստորագրած երկրներին պաշտպանել իրենց ավազակ և անօրեն քրդերի դաժան ճնշումներից, լուր համաձայնվելով, որ եթե տերությունները հավանություն չտան, Բարձր դուռը որպես իրենց պաշտպաններ կնշանակի ամենավատ թշնամիների»³⁴:

Որպես հայերի կոտորածների և հայկական մշակութային արժեքների ոչնչացման ապացույց՝ Լեմկինը մեջբերում է ականատեսների, մասնավորապես 1892թ. ամերիկյան միսիոներների վկայությունները Հայաստանի հարավից³⁵:

Ուշագրավ է, որ ձեռագրում ներկայացվում է, թե թուրքական իշխանությունները հայերի դեմ ուղղված սադրանքներ էին իրականացնում՝ ցույց տալու համար, որ հայերը փորձում են ապստամբություն բարձրացնել:

«1893թ. հունվարի 5-ի գիշերը թուրքական կառավարության վրա հարձակվելու վերաբերյալ պաստառներ հայտնվեցին Փոքր Ասիայի մի շարք կարևոր քաղաքներում: Իշխանություններն աջակցում էին, որ պաստառներն ուսանողները պահեն մզկիթներում: Իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ դրանք արվել էին թուրքական կառավարության էմիսարների կողմից, ովքեր այդպիսով պատրվակ ունեցան մեղադրելու հայերին ապստամբելու մեջ»³⁶:

Լեմկինն ընդգծում է, որ թուրքական իշխանությունների կողմից հայերին ուղղված՝ հեղափոխություն բարձրացնելու վերաբերյալ մեղադրանքներին զուգահեռ թուրքերի կողմից ձերբակալվում էին մեծ թվով հայտնի հայեր, ում նրանք համարում էին սադրիչներ, և նա որպես նշվածի ապացույց մեջբերում է բրիտանական հյուպատոսական զեկույցը, որը 1893թ. ապրիլի 10-ին Կոստանդնուպոլսից ուղարկվել էր Լոնդոն. «Կոստանդնուպոլսի ծանուցումները ցույց են տալիս, որ բրիտանական հյուպատոսներն Իզմիրում, Տրապիզոնում և Անատոլիայի այլ վայրերում ուղարկել են զեկույցներ քրիստոնյաների նկատմամբ թուրքական բռնությունների մասին: Այս զեկույցներն ընդգրկում են 1800 հայերի անուններ, ովքեր բանտարկվել էին տարբեր մեղադրանքներով»³⁷:

Շարունակելով միտքը՝ Լեմկինը նշում է, թե վկայակոչված «ագիտատորներից» ոմանք ազատ արձակվեցին՝ ստիպված մեծ գումար վճարելուց հետո, մյուսները

³³ Appleton, Annual Cyclopeda, 1880, p. 689.

³⁴ M. C. Gabrielyan, *նշվ. աշխ.*, էջ 194:

³⁵ Raphael Lemkin Collection, Box 8, folder 14, *Manuscript on the Turkish Massacre of Armenians*, p. 7-8. (<http://digifindingaids.cjh.org/?pID=109202>).

³⁶ Նույն տեղում, էջ 8:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 9:

մնացին բանտում, որոնց մեծ մասը սպանվեց: Միայն 56 հոգի Կոստանդնուպոլսից ուղարկվեցին 1893թ. հունիսի 28-ին Անգորա³⁸:

Ձեռագրում մատնանշված հայերի կոտորածների և ճնշումների մասին փաստերը ցույց են տալիս, որ օսմանյան իշխանությունները ոչ միայն չէին պատրաստվում կատարել Բեռլինի պայմանագրով իրենց ստանձնած պարտավորությունները, այլև նախապատրաստվում էին զանգվածային կոտորածներ իրականացնելուն՝ նպատակ ունենալով թուլացնել հայ համայնքը:

Որպես թուրքական կառավարության կողմից իրականացված զանգվածային կոտորածների փաստ՝ Լեմկինը բերում է Սասունի ապստամբության օրինակը և կրկին փաստում հայերի նկատմամբ բռնությունների սկսելու համար թուրքերի կողմից կիրառվող սադրիչ գործողությունների մասին. «Հայերի նկատմամբ հետապնդումները իրենց զազաթնակետին հասան 1894թ. սեպտեմբերին Սասունում: Քրդերը շարունակաբար անհանգստացնում էին հայերին, հարձակվում էին նրանց գյուղերի վրա, սպանում ու բռնաբարում, գողանում խոշոր եղջերավոր անասուններին: Կոտորածների ազդանշանը տրվում էր նրանով, որ մի շարք քրդեր սպանվում էին հայերի կողմից, ովքեր փորձում էին հետ վերադարձնել նրանց կողմից գողացված խոշոր եղջերավոր անասունները»³⁹:

Բացի այդ Լեմկինը վկայում է, որ կեղծ զեկույցներ էին ուղարկվում Կոստանդնուպոլս, թե հայերը ապստամբել են, և սուլթանը օգտագործեց առիթը՝ հայերին ոչնչացնելու վերաբերյալ հրաման արձակելու համար: Սուլթանը հրաման արձակեց՝ «Ով խնայի տղամարդկանց, կանանց կամ երեխաներին, անհավատարիմ է»⁴⁰: «Զինվորականներից ոմանք քրդական հազուստ հազան և օգնեցին քրդերին հայերի դեմ պայքարում առավել հաջողությունների հասնելու համար: Զինվորականների որոշ փոքր խմբեր էլ մտան մի քանի հայկական գյուղեր, ասելով, թե իրենք եկել են, որպեսզի պաշտպանեն բնակիչներին որպես հավատարիմ հպատակների, և տեղակայվեցին տների միջև: Սակայն գիշերը նրանք վեր կացան և սպանեցին քնած գյուղացիներին»⁴¹:

Սուլթանի հրամանի հետևանքը եղավ այն, որ թուրքերը և քրդերը հարձակվեցին հայերի վրա՝ սպանելով 6-ից մինչև 10 հազար մարդու: Ինչ վերաբերում է այդ կոտորածների դեպքում հայերի նկատմամբ կիրառվող դաժանություններին, ապա Լեմկինը դրա մասին փաստեր է բերում նաև Ֆրեդերիկ Դևիս Գրինի «Հայկական ճգնաժամը Թուրքիայում» (*The Armenian Crisis in Turkey*) գրքից. «6-ից 10 հազար անձինք այնպիսի ճակատագրի հանդիպեցին, ինչպիսին խավարի դարերում Աֆրիկայում դժվար թե հնարավոր լիներ ականատես լինել, քանի որ Աֆրիկայում կանայք և մանկահասակ երեխաները կարող էին առնվազն ստրկական կյանքի հնարավորություն ունենալ: Քառասուն գյուղերը ամբողջովին ոչնչացվեցին»⁴²:

³⁸ Նույն տեղում:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 9-10:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 10:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 34:

⁴² Frederick Devis Greene, *The Armenian Crisis in Turkey*, New York – London, 1895, pp. 17-24.

Անդրադառնալով Սասունի կոտորածի հետաքննության նպատակով հանձնաժողովի ստեղծմանը՝ Լեմկինը նկարագրում է, թե ինչպես էր թուրքական կողմը փորձում ձախողել հետաքննությունը:

«Մեծ Բրիտանիայի ճնշման տակ հետաքննություն կատարող թուրքական հանձնաժողովը 1894թ. նոյեմբերին ուղարկվեց Հայաստան, բրիտանական, ռուսական և ֆրանսիական պատվիրակների ուղեկցությամբ՝ բացահայտելու, որ ոչ մի հեղափոխության փորձ չի եղել: Սուլթանը խնդրեց ԱՄՆ-ի նախագահին ներկայացուցիչ նշանակել, սակայն երբ առաջարկվեց, որ Սվազում ԱՄՆ-ի հյուպատոս պարոն Ջևդեթը կատարի անկախ հետաքննություն և զեկույց ներկայացնի ԱՄՆ-ի կառավարություն, սուլթանը հրաժարվեց այդ նշանակումից»⁴³:

Սուլթանի գործողությունները հանգեցնում են նրան, որ սուլթանի հետաքննիչ հանձնախումբը, Լեմկինի բնորոշմամբ, վերածվում է խեղկատակության, քանի որ եվրոպացի պատվիրակներին արտոնված չէր անկախ հետաքննություն անցկացնել⁴⁴: Այդ իսկ պատճառով 6 ամիս անց եվրոպական պատվիրակները լքեցին իրենց թուրք գործընկերներին:

Լեմկինի կարծիքով թուրքական և եվրոպացի հանձնաժողովականների միջև առաջացած անհամաձայնությունը պայմանավորված էր նրանով, որ թուրքերը վախենում էին, թե այն կեղծ տեղեկությունները, որ նրանք առաջ էին քաշել Հայաստանում առաջացած իրավիճակի շուրջ, ջրի երես դուրս կգային: Դրա մասին է վկայում եվրոպացի պատվիրակների հանձնաժողովի զեկույցը:

Որպես թուրքական իշխանությունների կողմից հայերի նկատմամբ իրականացված հանցագործության ապացույց՝ Լեմկինը ներկայացնում է պրոֆեսոր Յոհաննես Լեփսիուսի նկարագրությունը Սասունի կոտորածների հետաքննության անցկացման մասին⁴⁵:

1894թ. Սասունի կոտորածների հետաքննության արդյունքում էլ Բեռլինի պայմանագիրը ստորագրած տերությունները 1895թ. մայիսին Թուրքիային են ներկայացնում Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը, որը Լեմկինի բնորոշմամբ՝ «Օսմանյան Թուրքիայի և իր հայկական հպատակների տարաձայնություններն ընդլայնելու, ոչ թե հարթելու, «բարեփոխումների» սխեմա էր: Բարեփոխումները 1895թ. հոկտեմբերին ընդունվեցին սուլթանի կողմից, ով միաժամանակ լայնածավալ կոտորածներ կազմակերպելու հրաման տվեց»⁴⁶:

Լեմկինի այս միտքն անուղղակիորեն բխում է նրա այն տեսակետից, թե օտարերկրյա միջամտությունները հայերի դրությունը բարելավելու քողի ներքո ոչ միայն որևէ դրական արդյունքի չէին հանգեցնում հայերի համար, այլ ընդհակա-

⁴³ Raphael Lemkin Collection, Box 8, folder 14, *Manuscript on the Turkish Massacre of Armenians*, pp. 11-12 (<http://digifindingaids.cjh.org/?pID=109202>).

⁴⁴ Նույն տեղում:

⁴⁵ St' u Lepsius, *Armenia and Europe*, Berlin, 1896:

⁴⁶ Raphael Lemkin Collection, Box 8, folder 14, *Manuscript on the Turkish Massacre of Armenians*, p. 15 (<http://digifindingaids.cjh.org/?pID=109202>).

ռակը, ավելի էին բարդացնում հայերի վիճակը՝ հանգեցնելով ավելի լայնածավալ կոտորածների:

Որպես նշվածի օրինակ նա գրում է, թե 1895-1896թթ. ջարդերի ժամանակ 100.000 մարդ սպանվեց, 12.000 տներ և խանութներ այրվեցին, 12.000 անձինք ստիպված էին մահմեդականություն ընդունել, և 400.000-ը չքավորության մեջ մնացին: 1896թ. օգոստոսին ջարդերից կատաղած 20 հայեր գրոհեցին Օտտոմանյան բանկը Կոստանդնուպոլսում, և հաջորդ 2 օրերին մոտ 6000 հայեր սպանվեցին Կոստանդնուպոլսում⁴⁷:

Հաջորդիվ Լեմկինն ընդգծում է, թե եվրոպական տերությունների քայլերը հայերի կոտորածները կանխելու համար բավարար չէին, և բերում է համապատասխան փաստեր. «Կոստանդնուպոլսի ջարդերի ընթացքում Միշել Հերբերտը՝ բրիտանական գործերի հավատարմատարը, և որոշ դեսպաններ արեցին այն, ինչ կարող էին հայերի կոտորածները կանխելու համար... Բայց «եվրոպական համերգը»⁴⁸ ոչինչ չարեց: Գերմանիայի կայսրն ավելի հեռուն գնաց: Նա հատուկ դեսպանություն ուղարկեց՝ ներկայացնելու սուլթանին իր ընտանիքի դիմանկարը՝ որպես հարգանքի նշան»⁴⁹:

Ե. Ռ. Լեմկինը՝ 1909թ. Ադանայի կոտորածների մասին

1909թ. ապրիլին տեղի ունեցած Ադանայի կոտորածներն Օսմանյան կայսրությունում նոր իշխանության եկած երիտթուրքական կառավարության վարած քաղաքականության առաջին հետևանքն էին: Անդրադառնալով այդ հանգամանքին՝ Լեմկինը ներկայացնում է երիտթուրքերի իշխանության գալու գործընթացը և հայերի ու մյուս ազգերի ոգևորվածությունը, որը պայմանավորված էր նրանց մեջ առաջացած այն հավատով, թե երիտթուրքերի՝ իշխանության գալն իրավիճակի փոփոխության կհանգեցնի կայսրության տարածքում և կնպաստի իրենց իրավունքների վերականգնմանը:

Հայերը ողջունեցին երիտթուրքական կառավարության իշխանության գալը և հավատ ունեին նրանց կարգախոսների նկատմամբ՝ «ազատություն», «եղբայրություն» և «հավասարություն»: Իսկ 1876թ. ընդունված, բայց չգործադրված Միդհատյան սահմանադրության վերականգնումը հայերը համարեցին որպես կայսրության տարածքում յուրաքանչյուր ազգի և կրոնի ներկայացուցիչների միջև հավասարության ստեղծման ելակետ:

⁴⁷ St'u Raphael Lemkin Collection, Box 8, folder 14, *Manuscript on the Turkish Massacre of Armenians*, էջ 16 (<http://digifindingaids.cjh.org/?pID=109202>):

⁴⁸ «Եվրոպական համերգը» միջազգային հարաբերությունների համակարգ էր Եվրոպայում, որը գոյություն ուներ Նապոլեոն Բոնապարտի՝ Ֆրանսիայում իշխանությունից հեռանալուց հետո՝ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկումը: Այդ համակարգի հիմնադիրներն էին Մեծ Բրիտանիան, Ավստրիան, Ռուսաստանը և Պրուսիան: Ավելի ուշ Ֆրանսիան նույնպես տերությունների այս «խմբակի» անդամ դարձավ:

⁴⁹ Raphael Lemkin Collection, Box 8, folder 14, *Manuscript on the Turkish Massacre of Armenians*, p. 16 (<http://digifindingaids.cjh.org/?pID=109202>).

Հայերը և մյուս քրիստոնյա ժողովուրդների հույսերը, որոնք կապվում էին երիտթուրքական կառավարության հետ, ոչ միայն չիրականացան, այլև տեղի ունեցավ հակառակ գործընթացը. «Չէր սպասվում, թե մահմեդական բնակչությունը, որի հիմնական մասն անգրագետ էր, կպահպանի Սահմանադրության սկզբունքները. միակ տարրը, որի վրա քաղաքականապես վերափոխված Օսմանյան կայսրությունը կարող էր հենվել, քրիստոնյա բնակչությունն էր, որն ավելի լավ էր կրթված: Այդ իսկ պատճառով հայերը դարձան սպառնալիք երիտթուրքերի համար, ովքեր վախենում էին, որ նոր համակարգում հայերը իշխանության կգան: Սահմանադրությունը դարձավ ոչ թե հայերի ազատագրման ազդանշան, այլ հայերի մահվան դատավճիռը»⁵⁰:

Լեմկինը հայերին սպառնացող վտանգի ահագանգ է համարում Ադանայի կոտորածը. «1909թ. ապրիլի 13-ին, երբ Արդուլ Համիդի հետևորդները խռովություն բարձրացրին, Ադանա քաղաքի և նահանգի մահմեդականները հարձակվեցին հայերի վրա և սպանեցին 25.000-ից 50.000 մարդու, իսկ 150.000 մարդ տառապում էր հիվանդություններից և սովից»⁵¹: Լեմկինի դիտարկմամբ Ադանայի ջարդերի պատասխանատուն երիտթուրքական իշխանություններն էին, և դրա մասին է վկայում նրա հետևյալ մեջբերումը, թե Թալեաթ փաշան պարծենում էր, որ ինքը ավելի շատ հայ է ոչնչացրել 30 օրում, քան Արդուլ Համիդը երեսուն տարիների ընթացքում⁵²: Այս մասին գրելով՝ Լեմկինն ի ցույց է դնում, որ երիտթուրքական կառավարությունը ոչ միայն շարունակեց իր նախորդի հակահայ քաղաքականությունը և հալածանքները հայերի նկատմամբ, այլև այս հարցում գերազանցեց նախորդ իշխանությանը:

Լեմկինը նշում է, որ Ջորջ Բրեգոլն իր «Այստեղով թուրքերն են անցել...» («Les Turcs ont passela») գրքում հավաքել է ջարդերի նկարագրությունների վկայություններ, որոնք տեղի էին ունեցել Ադանայում և շրջապատող քաղաքներում ու գյուղերում 1909թ.: Կոտորածը Ադանա քաղաքում տևել է 3 օր, և գրեթե ամբողջ հայկական թաղամասն այրվել է: Լեմկինը մանրակրկիտ փաստեր է բերում կոտորածների ընթացքում թուրքերի կողմից հայերի նկատմամբ իրականացված դաժանությունների մասին:

Ադանայի ջարդերը Լեմկինը որակում է որպես ցեղասպանություն՝ օգտագործելով «Մարդկայնության և քրիստոնեության դեմ ուղղված հանցագործություն» բնորոշումը ու նշում, որ Թոմաս Դևիդսոն Քրիստին⁵³ նկարագրել է մարդկայնության և քրիստոնեության դեմ իրականացված հանցագործությունը՝ Ադանայի ջարդերը:

⁵⁰ Lemkin Collection, Box 8, folder 14, *Manuscript on the Turkish Massacre of Armenians*, p. 17 (<http://digifindingaids.cjh.org/?pID=109202>):

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 18:

⁵² Նույն տեղում:

⁵³ Թ. Դ. Քրիստին (1843թ. հունվարի 21 - 1921թ. մայիսի 25) իտալա-ամերիկյան քաղաքացիական պատերազմի վետերան էր, միսիոներ և մանկավարժ Օսմանյան կայսրությունում 1877-1920թթ.: 1893թ. իր ընտանիքի հետ տեղափոխվել է Տարսոն, որտեղ ստանձնել է Սուրբ Պողոս ինստիտուտի նախագահությունը: Նա եղել է Օսմանյան կայսրությունում հայերի կոտորածների և մասնավորապես Ադանայի ջարդերի ականատեսը:

Լեմկինը բազմաթիվ փաստեր է բերում ջարդերի ընթացքում թուրքերի կողմից իրագործված անմարդկային դաժանությունների մասին:

Հետաքրքրական է, որ Լեմկինը մեջբերում է «Journal officiel» թերթի՝ 1909թ. մարտի 18-ի համարում տեղ գտած ֆրանսիացի գրող Դենի Բոշենին⁵⁴ հասցեագրված հեռագիրը, որը, պատմաբան Ռայմոնդ Գևորգյանի մեկնաբանմամբ, մեծ հարված էր օսմանյան իշխանությունների համար⁵⁵: «Ամբողջ տեղեկատվությունը մենք ունենք, համընկնում է եվրոպական մամուլի հրապարակումների հետ, և այն ապացուցում է զինվորների մասնակցությունը Ադանայի և այլ նահանգների մասսայական կոտորածներին: Ապրիլի 25-ին տեղի ունեցած երկրորդ կոտորածը իրականացվեց հենց զորքերի կողմից, որոնք ուղարկվել էին Դեդե Ագաշից, որպեսզի վերջ տան անկարգություններին: Այնտեղ տեղի ունեցան իրադարձություններ՝ աննկարագրելի վայրագություններով: Ամբողջ Կիլիկիան ավերվեց՝ դառնալով սովի և թշվառության գոհ»⁵⁶:

Ամփոփելով նշենք հետևյալ եզրակացությունները.

- Ձեռագրում բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ Ռ. Լեմկինն ուսումնասիրել է ոչ միայն Հայոց ցեղասպանության հետ կապված դեպքերը, այլև հայոց պատմության ավելի վաղ շրջանը, երբ Հայաստանը ենթարկվել է օտարների ասպատակություններին:
- Գրքաչափ ձեռագրի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս նշել, որ Լեմկինը կարևորել է Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, հայերի՝ քրիստոնյա ազգ լինելու հանգամանքը և ազգապահպանման գործում Հայ առաքելական եկեղեցու դերը:
- Լեմկինը փաստերով ի ցույց է դնում նախքան Հայոց ցեղասպանության իրագործումը օսմանյան իշխանությունների հանցավոր գործելակերպը հայերի նկատմամբ: Այս անդրադառնալով Հայկական հարցի՝ միջազգային դիվանագիտական առարկա դառնալու հանգամանքին և Բեռլինի պայմանագրի կնքմանը՝ նա ընդգծում է Օսմանյան կայսրությունում հայերի կոտորածների հարցում մեծ տերությունների անուղղակի մեղսակցության մասին, քանի որ այդ կոտորածները տեղի էին ունենում նրանց թողտվությամբ: Օսմանյան իշխանությունները, հայերի կոտորածների իրագործման հարցում չհանդիպելով դիմադրության, աստիճանաբար ավելի լայնամասշտաբ ջարդեր էին կազմակերպում:
- Լեմկինը ներկայացրել է, որ Հայկական հարցից և հայկական փոքրամասնությունից ազատվելու համար օսմանյան իշխանությունները սադրիչ գործո-

⁵⁴ Դենի Բոշենը ֆրանսիացի գրող էր և կաթոլիկական աջ թևի քաղաքական գործիչ: 1893-1919թթ. նա ներկայացնում էր Փարիզը Ֆրանսիայի Ազգային ժողովում: Նա լավ տեղեկացված էր Հայկական հարցի մասին Պոլ Կամբոնի հետ անձնական ընկերության շնորհիվ:

⁵⁵ Տե՛ս Raymond Kevorkian, *The Armenian Genocide: A complete history*, I. B. Tauris & Co Ltd, London 2011, էջ 93:

⁵⁶ Lemkin Collection, Box 8, folder 14, *Manuscript on the Turkish Massacre of Armenians*, p. 45 (<http://digifindingaids.cjh.org/?pID=109202>).

դուրյունների էին անցնում՝ հայերի նկատմամբ կիրառելով բռնություններ և ջարդեր:

- Երիտթուրքերի իշխանության գալու հանգամանքը, ըստ Լեմկինի, հույսեր էր առաջացրել հայերի, ինչպես նաև կայսրության մյուս հպատակ ժողովուրդների շրջանում, սակայն այդ հույսերը ոչ միայն չարդարացան, այլև իրագործվեցին հայերի զանգվածային տեղահանությունը և ջարդերը: Այս համատեքստում 1909թ. Ադանայի կոտորածը նա դիտարկում է որպես մի քանի տարի հետո սպասվող տեղահանությունների և ջարդերի կազմակերպման համար կարևոր ահագանգ:
- Հիմնվելով ականատեսների վկայությունների և փաստերի վրա՝ Լեմկինը օսմանյան իշխանությունների կողմից իրագործված հայերի հալածանքները և կոտորածները համարում է որպես ցեղասպանական գործողություններ՝ բնորոշելով որպես «Մարդկայնության և քրիստոնեության դեմ ուղղված հանցագործություն»:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ, 1890-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԶԱՐԴԵՐԸ ԵՎ 1909Թ. ԱԴԱՆԱՅԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ ՌԱՖԱՅԵԼ ԼԵՄԿԻՆԻ «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԳՐՔԱԶԱՓ ՁԵՌԱԳՐՈՒՄ»

Նարեկ Պողոսյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում քննության են առնվում Ռաֆայել Լեմկինի՝ «Հայկական կոտորածների վերաբերյալ գրքաչափ ձեռագրում» Հայկական հարցի, 1890-ական թթ. ջարդերի և 1909թ. Ադանայի կոտորածների վերաբերյալ դիտարկումները: Լեմկինը, օգտվելով բազմաթիվ աղբյուրներից, նկարագրում է հայոց պատմության առանձնահատկություններն իր ընկալմամբ, Հայկական հարցի ծագումը և Օսմանյան կայսրության իշխանությունների կողմից հայերի նկատմամբ իրականացվող ցեղասպանական գործողությունները: Ձեռագրում Լեմկինը փաստում է Օսմանյան կայսրությունում XIX դարի վերջին հայերի կոտորածների հարցում մեծ տերությունների անուղղակի մեղսակցության մասին, քանի որ այդ կոտորածները տեղի էին ունենում նրանց թողտվությամբ: 1909թ. Ադանայի կոտորածը նա դիտարկում է որպես մի քանի տարի հետո սպասվող տեղահանությունների և ջարդերի կազմակերպման համար կարևոր ահագանգ:

Բանալի բառեր՝ Ռաֆայել Լեմկին, Գրքաչափ ձեռագիր, Հայկական հարց, հայերի կոտորածներ, ականատեսների վկայություններ, ցեղասպանական գործողություններ:

АРМЯНСКИЙ ВОПРОС, РЕЗНЯ 1890-ЫХ ГГ., АДАНСКИЕ ПОГРОМЫ 1909 Г.
В «РУКОПИСИ ОБ АРМЯНСКОЙ РЕЗНЕ» РАФАЭЛЯ ЛЕМКИНА

Нарек Погосян

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются наблюдения Рафаэля Лемкина о армянский вопрос, резни 1890-ых гг., Аданские погромы 1909 г. в «Рукописе по размеры книги о армянских резни». Лемкин с использованием нескольких источников, описывает особенности его восприятия истории армян, происхождение армянского вопроса, и акты геноцида против армян со стороны османских властях. В рукописи Лемкин утверждает косвенное соучастие великих держав о массовые убийства армян в Османской империи в конце 19-го века, которые происходили при их попустительстве. Аданские погромы 1909 г. он рассматривает в качестве важного сигнала для организации предстоящих депортаций и массовых убийств ожидаемое через несколько лет.

Ключевые слова: Рафаэль Лемкин, Рукопись по размеры книги, Армянский вопрос, резня армян, свидетельства очевидцев, акты геноцида.

ARMENIAN QUESTION, MASSACRES OF 1890S AND THE 1909 ADANA
MASSACRES IN «TURKISH MASSACRE OF ARMENIANS - BOOK-LENGTH
MANUSCRIPT» OF RAPHAEL LEMKIN

Narek Poghosyan

SUMMARY

The article examined the observations of Raphael Lemkin in “Turkish Massacre of Armenians - Book-Length Manuscript” about the arise of Armenian Question, massacres of 1890 and the 1909 Adana massacres. Lemkin using multiple sources, describes the features of its perception of Armenian history, the origin of Armenian Question, the acts of genocide against Armenians by the Ottoman authorities. Lemkin’s manuscript shows the indirect complicity of the great powers of the Ottoman Empire in the late 19th century massacres of Armenians as massacres that were taking place with their permission. Lemkin views the Adana massacres as an important signal for the organization of the forthcoming deportations and massacres.

Keywords: Raphael Lemkin, Book-length manuscript, the Armenian question, Armenian massacres, eyewitness accounts, genocidal acts.

ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Սուրեն Մանուկյան, պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց գեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի փոխտնօրեն: 2012-2013 թթ. Ֆուլբրայթ հետազոտական ծրագրի կրթաթոշակառու: Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Հայոց գեղասպանության սոցիալ-հոգեբանական ասպեկտը և համեմատական գեղասպանագիտություն:

Գևորգ Վարդանյան, պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց գեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտական խորհրդի քարտուղար: Զբաղվում է օսմանահպատակ հույների պատմության և Հայոց գեղասպանության ժխտման հարցերի ուսումնասիրությամբ: Ներկայումս պատրաստում է մենագրություն «Հայկական հարցը և Հայոց գեղասպանության ժխտումը թուրքական քարոզչական հրատարակություններում, XIX դարի վերջին քառորդ – 1920-ական թվականներ» թեմայով: Շուրջ երկու տասնյակ գիտական հրապարակումների, այդ թվում նաև մեկ մենագրության հեղինակ է:

Նարինե Մարգարյան, պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց գեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի Անդրկովկասի հայության գեղասպանության և ուսումնասիրությունների բաժնի վարիչ: Զբաղվում է արաբական երկրներում Հայոց գեղասպանության արձագանքի թեմայի ուսումնասիրությամբ: Մեկ մենագրության հեղինակ է:

Ռոբերտ Թաթոյան, պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց գեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի Հայոց գեղասպանության զոհերի փաստագրման և տվյալների հավաքագրման բաժնի վարիչ: Զբաղվում է արևմտահայության ժողովրդագրական հարցերի ուսումնասիրությամբ:

Գոհար Խանումյան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց գեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի ֆոնդերի պատասխանատու: Ուսումնասիրության թեման է «Որբահավաք աշխատանքներն Օսմանյան կայսրությունում Հայոց գեղասպանության տարիներին»:

Էլինա Միրզոյան, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց գեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող: Զբաղվում է թուրքահայ մամուլի էջերում Հայոց գեղասպանության թեմայի ուսումնասիրմամբ: Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ արևմտահայ մամուլի էջերում հայ և թուրք ազգային ինքնությունների թեմայի քննություն, հայկական թեմատիկան թուրքական տպագիր մամուլում: Մեկ տասնյակից ավելի գիտական հոդվածի հեղինակ:

Վալերի Թունյան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր: Աշխատությունները վերաբերում են Ռուսաստանի քաղաքականությանը Հայաստանում, Հայկական հարցին, ինչպես նաև Հայ եկեղեցու քաղաքական պատմությանը:

Շուշան Խաչատրյան, ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետի հեռակա ասպիրանտ, ՀՅԹԻ հուշագրությունների և վավերագրերի ուսումնասիրության բաժնի կրտսեր գիտական աշխատող: Պատրաստում է թեկնածուական ատենախոսություն՝ «Հայոց ցեղասպանության հետազոտման կրոնագիտական խնդիրները» թեմայով: Ուսումնասիրություններ՝ Օսմանյան կայսրության կրոնական իրավիճակի, կրոնների բախման, ցեղասպանության աստվածաբանության, թեոդիցեայի, Հոլոքոստի փիլիսոփայության ոլորտներում:

Ռեզինա Գալուստյան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող, ՀՅԹԻ գրադարանի պատասխանատու: Ուսումնասիրության թեման է «Թուրքական ինքնության ձևավորումը և Հայոց ցեղասպանությունը»:

Միհրան Մինասյան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հուշագրությունների և վավերագրերի ուսումնասիրության բաժնի վարիչ: Յոթը մենագրության և բազմաթիվ հոդվածների հեղինակ է: Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Հայոց ցեղասպանության երկրորդ փուլը (Միրիայի տարածքում), հայ գրքի և ձեռագրերի պատմություն, հալեպահայ գաղթօջախի պատմություն և այլն:

Նարեկ Պողոսյան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի ասպիրանտ: Գիտական հետաքրքրությունների մեջ է մտնում Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդրի ուսումնասիրությունը Ռաֆայել Լեմկինի գիտական ժառանգության մեջ:

Հրատ. խմբագիր՝ Ազատուհի Սահակյան:

Համակարգչային էջադրումը՝ «Կոլլաժ» ՍՊԸ:

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 70x100 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Ծավալը՝ 13 տպ. մամուլ: Տպաքանակը՝ 300:

Տպագրվել է «Կոլլաժ» տպագրատանը
Երևան, Սարյան 4 • Հեռ.՝ (+374 10) 52 02 17
Էլ. փոստ՝ collagetd@gmail.com • Էլ. կայք՝ www.collage.am